

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

2017/4.

104. szám

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

alapítva 1990-ben

SZERKESZTI

Berger Viktor, Fáber Ágoston, Hajdú Zita (szerkesztőségi titkár),
Havas Ádám, Koroncai András, Lajos Veronika
szerk@replika.hu

OLVASÓSZERKESZTŐ

Balikáné Bognár Mária

Kiadja a Replika Alapítvány
1038 Budapest, Tulipán u. 11.
Felelős kiadó: Sallay Zoltán
alapitvany@replika.hu

ELŐFIZETÉS

elofizetes@replika.hu

Papíralapú megjelenésünket az NKA és az IBS támogatja.

Nemzeti Kulturális Alap

<http://replika.hu>

ISSN 0865-8188

BORÍTÓTERV

Berger Viktor

NYOMDAI ELŐKÉSZÍTÉS

Tükörterem Egyesület, Hajdú Zita

NYOMÁS ÉS KÖTÉS

Robinco Kft., 1089 Budapest, Orczy út 28.
Felelős vezető: Kecskeméthy Péter

Tartalom

Szegénység

Szerkesztette: Székely Iván és Koroncai András

Újragondolt szegénység	7
Szelényi Iván	
Strukturális mobilitás, új munkásosztály és etnicitás (mint társadalmi konstrukció).....	15
Kovai Cecília	
Kemény István munkáinak hatása a magyarországi szociológiai cigánykutatásokra egy antropológus nézőpontjából	23
Szabari Vera	
A módszertani individualizmus mint a keményi megismerés sajátos formája A cigánykutatás margójára	31
Virág Tünde	
A cigányfalu mint jelenség és értelmezési keret.....	45
Mink András	
A tudósi szerepből kilépve Kemény István jegyzetei a Szabad Európa Rádióban	63
Gagyi Ágnes és Pulay Gergő	
Szolidaritás, reprezentáció és képviselő a szegénységkutatásban és az új középosztálybeli aktivizmusban	81
Misétics Bálint	
A szegénység botránya és a szociológia politikája.....	101
Tari Örs Lehel	
Kemény István gyűjteménye és a kapcsolódó iratok a Blinken OSA Archívumban	111

Tudás az időről: koncepciók, élmények és kényszerek

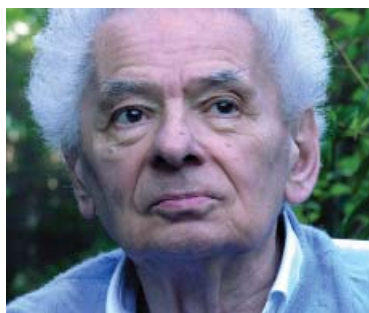
Csányi Gergely	
Idő, vágy, hatalom Mélylélektan, társadalmi idő és időélmény mint pszichológiai egyenlőtlenség a kapitalista világrendszerben	121

Információs társadalom és számítógépes folklorisztika

Ilyefalvi Emese

**Digitális szövegfolklór-adatbázisok és a számítógépes folklorisztika elméleti,
módszertani és technikai kérdései..... 145**

Abstracts 183

Szegénység

Szerkesztette: Székely Iván és Koroncai András

Újragondolt szegénység

A szegénység és kirekesztettség olyan társadalmi jelenségek, amelyeket sokan vizsgáltak már, és amelyek csökkentéséért sokan sokféleképpen tettek és tesznek, mégis újratermelődnek. A szociológia és a rokon tudományok feladata minden korban, hogy feltárják e jelenségek társadalmi viszonyait, okait, bemutassák a szegénységben és kirekesztettségben élők életét, és szembesítsék ezzel a társadalmat és a döntéshozókat. A szegénység léte azonban kínos minden politikai rendszer számára: az volt a Kádár-rendszerben, és az most is, amikor a kormányzati kommunikációban még a szó használata sem megengedett. Maga a szegénységekutatás és a szegénység kutatói sem tartoznak a politika magától értetődő támogatottjai közé, mint ahogy megosztó reakciókat vált ki a szociológia inherens késztetése is arra, hogy a nem látható vagy nem kívánatos jelenségeket feltárja és nemritkán társadalomkritikai éllel hozza nyilvánosságra. A jelenségek azonban ma is léteznek, s talán aktuálisabbak is a néhány évtizeddel ezelőtti helyzethez képest.

Újragondolt szegénység – ezzel a címmel a Blinken OSA Archívum 2016 szeptemberében kétnapos konferenciát rendezett abból az alkalomból, hogy Kemény István irathagyatéka az OSA-ba került, ahol a konferenciával egy időben nyilvánosan kutathatóvá vált. A konferencia társszervezője A 20. század hangja Archívum és Kutatóműhely (MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet) volt. Kemény István (1925–2008), a magyar szociológia kiemelkedő alakja, a szegénységekutatás meghatározó személyisége nevének nevezte a társadalmi jelenségeket: munkás- és cigánykutatásai mindmáig viszonyítási pontként szolgálnak a fiatalabb generációk számára. Munkásságával iskolát teremtett, emberi kiállásával mintát adott munkatársainak, tanítványainak, Schiffer Pállal való együttműködése pedig olyan időtálló alkotásokat eredményezett, mint a Cséplő Gyuri című film. Kemény tevékenységét nem tűrte a Magyar Népköztársaság, emigrálnia kellett. A magyarországi fejleményeket többek között a Szabad Európa Rádió külső munkatársaként követte és kommentálta Párizsból. A rendszerváltás után térhetett csak haza, hogy ismét részt vehessen a tudományos és közéletben.

A 2016. szeptemberi konferencia azonban nemcsak a szociológus irathagyatékát és a rokon forrásokat kívánta bemutatni, hanem rangos kutatók, szakértők, művészek, aktivisták részvételével megkísérelte a szegénység és kirekesztettség témakörének újragondolását, mai jelentőségének megítélését, a jövőbeli kilátások és a kitörési pontok felvázolását. Ehhez filmvetítése-

ket és elemző beszélgetéseket is társított, és kamarakiállítást is bemutatott Kemény István és Schiffer Pál alkotói együttműködésének irat- és fotódokumentumaiból. A rendezvényt sorozat leggyakorlatiasabb elemei azok a műhelyfoglalkozások voltak, amelyeket hajléktalan aktivisták vezettek középiskolás csoportoknak abból a célból, hogy érzékenyítsék a résztvevőket a hajléktalanság és kirekesztettség problémái és a köztünk élő hajléktalanok iránt.

A Replika e számában közölt *Szegénység* tematikus blokk létrejöttét a fenti konferencia előadásai inspirálták.¹ Az előadások első csoportja a Kemény által vizsgált problémákra, az alkalmazott módszertanra, illetve a „Kemény-iskola” jellemzőire irányult – idetartozik jelen összeállításunkban Szelényi Iván tanulmánya, aki Kemény munkásságának három tanulságos elemét (strukturális mobilitás, az új munkásosztály, etnicitás mint társadalmi konstrukció) emeli ki; illetve Kovai Cecília kulturális antropológiai megközelítésű írása, amely kritikusan vizsgálja a cigányság társadalmi pozíciójának diszkurzív kereteit. Az előadások következő csoportja a probléma mai érvényességét taglalta – közülük Szabari Veronika itt közölt írása Kemény módszertani individualizmusát tárgyalja, Virág Tünde pedig a „cigányfalu” mai jelentéséről és értelmezési keretéről ír. A továbbiakban az előadások a probléma reprezentációjára irányultak a vizuális műfajokban és a médiában – ebből született Mink András tanulmánya Kemény Szabad Európa Rádió-beli jegyzeteiről, azon belül három témáról: a forradalom problémájáról, a pártállami rezsim magyarországi ellenzékéről és a liberális kapitalizmus problémájáról. Az előadások utolsó csoportja a jövőről, a kitörési pontokról szólt – közülük Gagyí Ágnes és Pulay Gergő a szegénységkutatásban és az új középosztálybeli aktivizmusban tapasztalható szolidaritásról, reprezentációról és képviselétről szóló tanulmányát, valamint Misesics Bálint írását a szegénység, a szociológia és a hatalom viszonyrendszeréről közöljük összeállításunkban. Végül az eredeti források kutatói számára Tari Örs Lehel készített tanulságos áttekintést tematikus blokkunk számára a Blinken OSA Archivum vonatkozó dokumentumairól és ezek kölcsönös kapcsolódásáról.

Rendszeres olvasóink számára már nem újdonság a Replika és az Információs Társadalom folyóiratok szakmai együttműködése: a kölcsönös recenziókon túl a két periodika 2017. nyári számai összehangoltan, egy közös témakört – a biztonság és magánélet viszonyát – kibontva, időben is szinkronizálva jelentek meg.² Ezúttal is hasonló vállalkozást indított a két szerkesztőség: a Replika *Szegénység* tematikus blokkjának párjaként az Információs Társadalom *Digitális szegénység* tematikus számot jelentet meg. Ma már a szegénység vizsgálata sem lehet teljes, ha csupán a hagyományos életviszonyokra irányul: a digitális eszközök és szolgáltatások a szegény és kirekesztett rétegek életére is hatással vannak – kérdés, hogy e hatások csökkentik-e a távolságot a társadalom periferiáján élők és más rétegek tagjai között. Ugyan a digitális szegénység magyarországi természetrajzáról az említett konferencián csak egyetlen előadás hangzott el, azonban a témakört kibontva az Információs Társadalom hat tanulmányt közöl a Replika jelen számával egy időben megjelenő 2017/2. lapszámban.³

1 A konferencia összes előadása és panelbeszélgetése 28 szerkesztett kisfilm formájában megnézhető az OSA YouTube csatornáján: https://www.youtube.com/watch?v=cYw8_KcC73c&list=PLW16VxGg82nVclgO7xPWhtzRX7i2Vi7j.

2 Az OSA-ban 2017. július 12-én tartott közös lapszámbemutató felvezető előadásai és vitája felvételről megtekinthetők a <https://m.youtube.com/watch?v=Ggmq0cYCLng> címen.

3 A korábbi gyakorlatnak megfelelően mindkét folyóirat számai elektronikus formában ingyenesen elérhetők a www.replika.hu, illetve a www.informaciostarsadalom.hu weboldalakon.

Reméljük, hogy a két tematikus összeállítás újabb ösztönzést ad a magyarországi szegénységtudomány művelőinek, a kutatások megrendelőit pedig meggyőzi az ilyen kutatások elkerülhetetlenségéről, az eredmények hasznosításának szükségességéről. Ezt az a tény is alátámasztja, hogy a két lapszám közös bemutatója és nyilvános vitája a Magyar Szociológiai Társaság ez évi vándorgyűlésén, a Falu- és Vidékszociológia és az *Információs Társadalom* szakosztályok közös rendezvényén történik.

A szerkesztők

Információs Társadalom

Digitális szegénység

Csótó Mihály

Aki (információ)szegény, az a legszegényebb?
Az információs szegénység megjelenési formái

Molnár Szilárd

A megrekedt magyar modernizáció kiútkeresése
a sokrétű digitális megosztottság útvesztőjéből

Csepeli György

A szegénység a digitális korban

2017. XVII. évfolyam 2. szám

TANULMÁNYOK

Csótó Mihály

Aki (információ)szegény, az a legszegényebb? Az információs szegénység megjelenési formái

8

A tanulmány áttekinti az információs szegénység fogalmának kialakulását, valamint jelentéstartalmának fejlődéstörténetét, az információs szegénység értelmezési keretének és hatókörének folyamatos bővülését az 1970-es évektől elindulva. A különböző megközelítések és elemzések alapján elmondható, hogy az információs szegénység egy olyan állapot, amelyet jelentősen meghatározhat ugyan a gazdasági értelemben vett szegénység, vagy a különböző információs technológiák hatékony használata, de legfőbb jellemzőjeként a cselekvésképtelenség, az egyén által a mindennapi élet kihívásaira adott válaszok elmaradása azonosítható.

Kulcsszavak: információs szegénység, szegénység, információs írástudás, tudásszakadék, információs viselkedés, cselekvésképtelenség

Molnár Szilárd

A megrekedt magyar modernizáció kiútkeresése a sokrétű digitális megosztottság útvesztőjéből

30

A modernizációs folyamat az utóbbi 40 évben megrekedt a magyar társadalomban. Ennek egyik fő oka a foglalkoztatás szerkezeti struktúrájának változatlansága. Ahhoz, hogy itt változásokat érvünk el, a digitális megosztottság felszámolásában kell az új és helyes hangsúlyokat megtalálnunk. Ennek elősegítése érdekében finomítjuk a digitális megosztottság értelmezési keretét, majd erre támaszkodva megállapítjuk, hogy egyelőre rosszak a magyar információs társadalom felzárkóztatási programjainak beavatkozási irányai. A hozzáférési és használati szakadék csökkentését elsősorban nem az árak miatti problémák megoldásával kell kezelni. Sokkal fontosabbnak látszik a digitális kompetenciák, készségek szintjének növelése a már internetezők körében, a digitális eszközöknek oktatásban betöltött szerepének növelése, valamint a digitális javakhoz, közszolgáltatásokhoz való hozzáférés esélyegyenlőségének drasztikus növelése.

Kulcsszavak: digitális megosztottság, intergenerációs mobilitás, digitális készségek, oktatás, társadalmi felzárkóztatás

Csepeli György

A szegénység a digitális korban

48

A szegénység fogalma a hazai szociológiában többször újra- és átértelmezett fogalom, mára már a megismerést korlátozó jelentésekkel, úgy, hogy a szegénység az elmúlt két évtizedben rohamosan terjed Magyarországon. A KSH adatai szerint ma Magyarországon a 7 év alatti gyermekek 42,2 százaléka él szegénységben. A cikk áttekinti a szegénység fogalmának változásait, és kiemeli azokat a hátrányokat és lehetőségeket, melyeket a digitális technológiák jelentenek a fiataloknak.

Kulcsszavak: Szegénység, szociológia, Magyarország, IKT, fiatalok

Székely Levente

Győztes vesztesek – az információs társadalom ifjúsága

53

Az elmúlt negyedszázadban Magyarországon három, egymással egybefüggő rendszerszintű változás ment végbe. A rendszerváltás, a globalizáció és az információs társadalmi átmenet egyaránt kihatott a gazdasági, társadalmi és a kulturális alrendszerek egészére. Az írás ezen rendszerszintű változások mentén mutatja be a 15-29 évesekre vonatkozó nagymintás ifjúságkutatások eredményeit. Az ifjúság átfogó megismerését célzó nagymintás ifjúságkutatás arra is alkalmas lehet, hogy megvizsgálhassuk a digitális megosztottságot és az ehhez kapcsolódó hátrányos helyzetet ebben a speciális, sokszor az információs társadalmi átmenet nyerteseiként azonosított csoportban.

Kulcsszavak: fiatalok, információs társadalom, penetráció, hátrányos helyzetűek, digitális megosztottság

MŰHELY

Rab Árpád – Z. Karvalics László

Harmadik generációs információs írástudás-fejlesztés a gyermeki életésélyek javításáért

69

A cikk a digitális szegénység problémakörének kutathatóságát állítja fókuszba. Nem kérdéses, hogy a versenyképesség fő tényezője nem a technológia, hanem az emberi tényező. Hogyan segíthetnek az infokommunikációs technológiák a szegénység és az információs szegénység felszámolásában? Hogyan csökkenthető a digitális megosztottság, és mi a szerepe ebben a folyamatban a különböző információs írástudásoknak? A súlyos kérdéseket konkrét kutatási terv és nemzetközi kitekintés egészíti ki.

Kulcsszavak: szegénység, digitális, digitális megosztottság, információs írástudás

KUTATÁSI JELENTÉS

Sólyom Barbara

Digitális esélyegyenlőség – Az eMultiCoop Szociális Szövetkezet

78

Jelen esettanulmány a digitális esélyegyenlőtlenség mérséklésére irányuló kezdeményezések munkájába kíván betekintést engedni a Nógrád megyei Szécsény térségében működő eMultiCoop Szociális Szövetkezet tevékenységén keresztül. Tanulmányunkban bemutatjuk a Szövetkezet létrejöttét és működését, főbb jellemzőit és jövőbeli terveit. Empirikus kutatásunk során meglévő szervezeti dokumentumok, mélyinterjúk és egy fókuszcsoport segítségével igyekeztünk választ találni kérdéseinkre.

Kulcsszavak: digitális kultúra, digitális esélyegyenlőség, szociális szövetkezet, kvalitatív kutatás

English summaries of the papers

91

Szelényi Iván

Strukturális mobilitás, új munkásosztály és etnicitás (mint társadalmi konstrukció)¹

Nem tartozom a Kemény István-szakértők közé. Kemény munkásságának jelentős része kéziratban van vagy különböző intézmények belső kiadványaként jelent meg. Kemény István tanítványai hivatottabbak nálam, hogy munkásságát összefoglalják. Én csak néhány különösen jelentős műre hivatkozom, azok között is elsősorban azokra, melyek a saját munkásságomra nagy hatást gyakoroltak. Mindössze három témát emelek ki rendkívüli munkásságából – Kemény mindhárom területen élenjáró szerepet töltött be.

A társadalmi mobilitásnak nem vagyok szakértője, de azért annyit értek a témához, hogy Kemény a hatvanas évek végén ezzel kapcsolatos írásaiban felismerjem nemcsak azt, hogy az mennyiben gazdagította a magyar mobilitáskutatást, hanem mennyire előre jelezte azt a „forradalmat”, ami a nemzetközi mobilitáskutatásban a hetvenes években lezajlott, s ami a mai napig izgalomban tartja a mobilitáskutatókat. A másik két téma alapvetően befolyásolta az én akkori és későbbi munkásságomat, s itt Keménynek az „új munkásosztállyal” kapcsolatban kifejtett elméleti tevékenységére gondolok, illetve az 1971-es romakutatás rendkívüli újításaira, az etnikumnak, illetve konkrétan a roma etnicitásnak társadalmi konstrukcióként való értelmezésére („cigány az, akit a társadalmi környezete cigánynak tart”).

A strukturális mobilitás kérdésének felvetése

Kemény tudomásom szerint már a Központi Statisztikai Hivatal első nagy mobilitásvizsgálata kezdetén bekapcsolódott először Ferge Zsuzsa, majd Andorka Rudolf mellett ebbe a rendkívüli vizsgálatba (Ferge, Láng, Mód és Kemény 1966). A vizsgálat gondos elemzése előtt általános volt az a feltételezés, hogy a szocialista társadalomban lényegesen nagyobb volt a mobilitás, mint a tőkés piaci társadalmakban. Kemény már 1967-es írásaiban óvatosságra

¹ Első megjelenés: Athenaeum 2(4), 2016. december 1.: 11–15.

intett, hiszen egy jelentős része annak, amit a szocialista társadalmakban szülő-gyermek mobilitásnak mértek, társadalmi struktúraváltozásból következett, s mindenekelőtt az erőltetett ütemű iparosítás következménye volt (Kemény 1967). Egy 2007-ben adott interjújában Kemény már azt mondta, a valóságos mobilitás, ami a társadalom nyitottságát jelzi, éppen soggal kevesebb lehet, mint hasonló piacgazdaságokban.

Nem tudom biztonsággal megmondani, hogy ebben a kérdésben volt-e vita Kemény, Ferge Zsuzsa és Andorka Rudolf között ezekben az években. Andorka talán Keményhez hasonlóan hajlandó volt a társadalom reprodukciójának a jelenségét hangsúlyozni. Ugyan a háború előtti magasabb társadalmi státuszú rétegek gyerekei küszködtek nehézségekkel, hogy szüleikhez hasonló társadalmi pozícióba kerüljenek, de ez inkább a folyamat lelassulását jelentette, mondjuk az „osztályidegen” gyerekeknek néhány évet kellett várniuk, míg egyetemre kerültek, de azért előbb-utóbb legtöbbször csak odajutott.

Andorka saját életpályája jól illusztrálta ezt. Horthy spanyolországi nagykövetének a fiát egy ideig megmacerálták, de azért idővel a Központi Statisztikai Hivatalnál főosztályvezető, később a Közgazdasági Egyetemen professzor lett belőle a szocializmus alatt.

Mint Bourdieu tanítványa, Ferge is pontosan látta, hogy a társadalmi struktúra főleg a családon és iskolarendszeren keresztül reprodukálódik (gondoljunk itt Bourdieu kulturálistökefogalmára) (Bourdieu 1997). De megint csak – akár személyes élettapasztalatok alapján – arra a következtetésre jutott, hogy a szocialista oktatás és káderpolitika nyomán (ebben az iskolarendszer átalakítása is szerepet játszott, a nyolc általános bevezetése, a szakközépiskolából egyetemre kerülés lehetősége, az esti felnőttoktatás) a munkás- és parasztszármazású fiatalok értelmiségi és vezető pozícióba kerülésének megnöttek az esélyei. Ez persze inkább volt igaz a szocializmus korábbi, mint későbbi időszakára, de a mechanizmusok valamilyen mértékben még a 80-as években is működtek.

Kemény a strukturális és cirkuláris mobilitás közötti különbségtétellel, avagy a társadalom nyitottságának kérdésével úttörő szerepet játszott, még akkor is, ha hasonló témák más magyar kutatókat is foglalkoztattak. Áll ez persze nemzetközileg is. Lipset és Bendix már 1957-es *Social Mobility in Industrial Society* című könyvükben (Bendix és Lipset 1959) kétségbe vonják, hogy az Egyesült Államok valóban annyira a „lehetőségek” országa, vagyis annyira „nyitott társadalom”, mint azt nemcsak a közvélemény, de a legtöbb szakember is véli. Rámutatnak arra, hogy az USA-ban gyorsabb volt a strukturális változás, gyorsabb volt a mezőgazdasági népesség csökkenése és a fehérgalléros népesség növekedése, de messze nem a következtetéseket nem mertek levonni, mert tisztában voltak a rendelkezésükre álló statisztikai eszközök korlátozottságával.

Kemény 1967–68 körüli munkájával mintegy előre jelezte az irányt, amerre a mobilitáskutatás haladni fog, de ehhez a hetvenes években a logisztikai regressziós modellek kifejlesztésére volt szükség. 1975-ben Featherman, Jones és Hauser publikálták úttörő tanulmányukat, amiben megfogalmazták az úgynevezett FJH-hipotézist (vö. Featherman, Jones és Hauser 1975), amely a loglineáris modellek alkalmazásával arra a következtetésre jut, hogy a „társadalmi fluiditás”, tehát az a mobilitás, ami strukturális változások után marad, általában csekély, s alig mutatható ki különbség az országok között. Andorka nem azonos, de hasonló következtetésre jutott magyar adatokkal hasonló módszert használva.

Mondandóm lényege: Kemény úttörő munkát végzett, amikor a 70-es évek fejleményeit előre jelezve megfogalmazta a strukturális mobilitás fontosságát. Igazán nagy teljesítmény volt.

Hajlamos vagyok azt hinni, hogy különösen a politika vezérelte erőltetett strukturális mobilitás igencsak nyitottabbá teheti a társadalmat. 1992-es TÁRKI-tanulmányában Andorka is jelzi az 1949–64 közötti korszak sajátosságát, bár éppen az 1962–64-es adatokat nem elemezte. Az 1973–1992 közötti adatokból Andorka egy FJH-hipotézishez hasonló következtetésre jutott, bár látta jelét Treiman és Ganzeboom hipotézisének is, mely valamelyes cirkulációnövekedést vélt felfedezni a gazdaságilag fejlettebb társadalmakban.

Legalábbis a szocializmus első 10–15 évében a diszkriminatív iskolai felvétel, a káderrekutáció és a paraszti lét a piacgazdaságokhoz képest gyorsabb elsorvadása falun nyitottabbá tette a társadalmat, s a posztkommunista átalakulás során éppenséggel ennek a nyitottságnak a bezáródását lehet megfigyelnünk (legalábbis erre utal Gerber és Hout (2004) úttörő tanulmánya a posztkommunista Oroszországról).

Az új munkásosztály elmélete

Büszke vagyok rá, hogy Kemény egyik legfontosabb tanulmánya a magyar munkásosztályról a *Szociológia* című folyóirat első számában jelent meg, amikor igen rövid ideig ennek a folyóiratnak a szerkesztője voltam (Kemény 1972).

Én préseltem ki ezt a dolgozatot Pistából. (Sajnos Haraszti Miklós *Darabberét* már nem tudtam megjelentetni, abból már Gyorskocsi utcai úgy lett, bár – őszintén megvallva – szerkesztőként nem hittem a kézirat publikálhatóságában, és a Gyorskocsi utcában ezt is vallottam, abban a hiszemben, hogy ezzel segíték Harasztnak.)

Az új munkásosztály gondolata is a levegőben volt. André Gorz használta talán először 1967-ben az „új munkásosztály” fogalmát, de ebben az időszakban még úgy vélte, hogy a munkásosztály forradalmi ereje a legmagasabban képzett munkások, mérnökök között található (1980-ra már egészében „búcsút mondott a munkásosztálynak”, s azt képzelte, az osztályok helyét társadalmi mozgalmak veszik majd át) (Gorz 1975 [1967]).

S. M. Miller 1969-ben használta, de egészen más értelemben az „új munkásosztály” fogalmát, ő ezzel a legszegényebb, hátrányos helyzetű munkásokra gondolt, akik meg fogják kívánni a társadalompolitika radikális átalakulását (nagyon amerikai elmélet a „szegénység elleni háború” kellős közepén).

Kemény újosztály-elmélete gyökeresen különbözik Gorzétól, s csak valamelyes rokonságot mutat S. M. Miller elméletével (Miller 1968). Kemény a szocialista – s különösen magyar szocialista – fejlődés alapján azt hangsúlyozta, hogy itt az erőltetett iparosítás következtében kialakult egy olyan új munkásosztály, amelyik elsősorban a parasztságból verbuválódott, meg is őrzött valamelyes paraszti hagyományokat mentalitásában, s gyakran megmaradt a mezőgazdasághoz is közelálló falusi lakosnak. Ez az elmélet pontosan leírja a hatvanas évek magyar fejlődését, s valószínűleg többé-kevésé érvényes a legtöbb szocialista országra is. Kemény azt is pontosan látta, hogy ez az új munkásosztály a proletariátus alján helyezkedik el leginkább (segéd- vagy betanított munkás), aránylag kevés kerül a szakmunkások közé. Kemény elmélete a nyelvük hegyén volt más magyar társadalomkutatóknak is, ám senki sem fejtette ki azt ebben a tisztaságában és koherenciájában.

Itt elsősorban a Kemény által személy szerint nem túlzottan kedvelt Márkus Istvánra és az ő „utóparaszttság”-elméletére gondolok. Márkus ugyanerről a folyamatról írt, de kiváló

falukutatóként inkább a falu és a parasztság, s nem a város és a városi ipar szemszögéből (Márkus 1973). (Én Márkustól is sokat tanultam, emberi gyengeségeit nem ismertem, tudósként nagyra tartottam és tartom. Briliáns elme volt, s ha bűnözött is, az Úr bocsássa meg neki.) Ezekben az években ez a kérdés engem is nagyon foglalkoztatott, s Kemény elmélete döntő hatást gyakorolt rám.

1970–71-ben jártuk végig Manchin Róberttel az országot egy országos faluszociológiai felmérést előkészítendő, s nem kerülhették el figyelmünket a falvak életében bekövetkezett döntő változások: sok magyar falu „alvófaluvá” vált, a férfiak jó része városi munkahelyre utazott, a falvakat (s a szövetkezeteket is, főként a háztáji gazdaságokat) az asszonyok lakták be és látták el. De az én megközelítem, ami az 1971-ben megjelent *A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai* című, Konrád Györggyel együtt jegyzett írásomban látott napvilágot (Konrád és Szelényi 1971), közelebb állt Márkus György „paraszt-munkás” felfogásához, a folyamatot a falvak és a parasztság oldaláról közelítettem meg.

Azután az 1988-ban megjelent *Szocialista polgárosodás* című könyvemben – ami szintén a kései szocialista falusi társadalomról szólt – három folyamatról beszéltem: káderesedésről, proletarizációról és polgárosodásról (Szelényi 1992 [1988]). Úgy véltem, a hatvanas évek közepétől a nyolcvanas évek közepéig a magyar falvakban a proletarizáció (parasztból munkássá válás) mellett volt egy mások folyamat is: „parasztpolgárosodás, kis kispolgárosodás” (ezzel az árutermelőbe forduló, nagyobbodó háztáji gazdaságokat művelő családokra gondoltam).

Nos, a történelem Keménynek adott igazat. 1990-ben a termelőszövetkezetek felszámolásával az általam leírt (s ma is azt gondolom, akkor valóban létezett) kispolgárosodás szét hullott, az akkor polgárosodó falusi népességből vagy proletár (új munkásosztály), vagy sok esetben munkanélküli vagy rokkantnyugdíjas lett. Amikor mainapság hazai polgárosodásról beszélnek, leginkább a közép- és főként a nagy burzsoáziára gondolnak. Hazai gazdaságpolitikánk főként ezeknek a rétegeknek az érdekeit szolgálja.

Etnicitás mint társadalmi konstrukció

Kemény 1971-ben végezte el az 1893-as cigányösszeírás után a kiemelkedően legjelentősebb roma-társadalom-kutatást (Kemény 1976). Kutatását leginkább az ösztönözte, hogy a népszámlálások romaadatai megbízhatatlanoknak tűntek. A romák számát a közhiedelemnél sokkal alacsonyabbra becsülték, s ráadásul ezek a számok népszámlálásról népszámlálásra ingadoztak is. A magyar népszámlálások általában cigányoknak azokat tekintették, akik magukat cigány anyanyelvűnek vagy cigány nemzetiségűnek vallották (ilyen még a Kemény-felmérés után végrehajtott 1980-as népszámlálásban is 24 000, illetve 6 400 fő volt). Ezzel szemben az 1893-as cigányösszeírás azokat tekintette cigánynak, akiket cigány származásúaknak véltek vagy antropológiai jegyeik alapján cigányoknak ítélték (ezeknek a számát több mint 70 000-re becsülték).

Kemény nagyon helyesen és úttörő módon nem fogadta el a népszámlálások definícióját, de még az 1893-as összeírás cigánymeghatározását sem, hanem azt tekintette cigánynak, „akit a társadalmi környezete annak tart”. Ezzel a mondhatnánk hősi tettel Kemény egy csapásra csatlakozott a hatvanas-hetvenes években hegemonná váló „konstruktivista etnikumkutatók” közé, akik Georg H. Mead és Alfred Schütz „szimbolikus interakcionizmus”-ától, vala-

mint Berger és Luckman szociológiájától inspiráltan elvetették az etnicitás „primordialista” (vérségi, közös származáson alapuló) vagy „esszencialista” (kulturálisan-nyelvileg determinált) meghatározását, s az etnikumot társadalmi konstrukcióként fogták fel (olasz az, aki magát olasznak tartja, vagy akit környezete annak vél, „hispanic”, aki magát annak tartja, vagy akit környezete annak vél stb.).

A romakérdéssel magam is 1970–71-ben kezdtem foglalkozni, Manchin Róberttel közös országiárásunk során, amikor mintegy száz községben végeztünk tűrhetően alaposan előkészítő terepmunkát (községenként fél napot, néha másfél napot töltöttünk el, volt, ahova többször visszamentünk). Néhány körzetbe néhány napos terepmunkára diákjaimmal is visszatértem. Ekkor tűnt fel nekünk, hogy útvégi kis falvakban, ahol a demográfusok a falu népességének a kihalására vártak a népszámlálási adatok alapján, a népesség ugyan egyelőre csökkent, de emellett történt egy népességváltozás is, a kiigyekvő módosabb parasztok helyébe a legszegényebbek, s közöttük gyakran romának vélt családok költöztek.

1972 nyarán Pécsen egy faluszociológiai konferencián tartottam előadást a „faluosztályokról.” Azt a hipotézist állítottam fel, hogy a magyar regionális rendszer periferiáján elhelyezkedő kistelepüléseken nyomorgók, jórészt – vagy ki tudja, talán teljesen – román lakta gettók alakulnak ki. Előadásom a regionális tervezők körében óriási botrányt váltott ki, a tanulmányom ekkor magyarul már nem volt közölhető.

1989-ben aztán Havas Gábor és Ladányi János azzal kerestek meg, hogy menjek velük Csenyétére, mert mintha ott valami olyasmi történne, mint amiről az 1972-es előadásomban beszéltem. Velük mentem, s benne is ragadtam ebben a kutatásban, ahol tizenegy évig végeztem terepmunkát (évente három-négy alkalommal jártam ott, amikor haza tudtam jönni Amerikából), s feldolgoztam a 19. század elejétől 2000-ig a falu teljesnek mondható demográfiai történetét. Többek között erről számoltunk be Ladányi Jánossal közösen kiadott könyvünkben (Ladányi és Szelényi 2004).

Amikor Pista 2007-es, már említett interjújában arra utal, hogy én nem vagyok cigányszakértő, teljesen igaza van – nem voltam és nem is vagyok az. Amikor az interjújában azt állította, hogy én annyit tudok a cigányokról, hogy egyszer elvittek egy milánói gettóba, ezért a tudásom cigányturizmus, azzal kicsit túlzott. Engem soha senki nem vitt Milánóban cigánygettóba, de megfordultam életem során néhány hazai, romániai, szlovákiai, illetve bulgáriai romának vélt gettóban, s anyakönyvekből is indexkártyákra gyűjtöttem vagy tízezer cigánynak vélt személy demográfiai adatait. S ha Pista erről nem hallott, legalább a könyvünkbe belenézhetett volna. E kitérő után hadd térjek vissza az etnikai identitás kérdéséhez és Pista cigánykutatásának a dicséretéhez.

Engem az etnikai identitás problémája egészen addig nem foglalkoztatott, amíg a Ford Alapítványtól nem kaptam egy nagyobb kutatási támogatást, hogy végezzek Kelet-Európában survey jellegű kutatást szegénységről, s lehetőleg azon belül a roma szegénységről. A kutatást Oroszországban, Lengyelországban, Magyarországon, Szlovákiában, Romániában és Bulgáriában végeztük. Ekkor merült fel bennem a kérdés: hogy fogjuk megmondani, hogy a véletlenül kiválasztott népességmintáinkból ki is a cigány?

Én 1988-tól az UCLA-n dolgoztam, s nagyon kiváló kollégáim foglalkoztak az etnikai identitás kérdésével, sorolhatnám a névsort, a legkiválóbbak Rogers Brubaker (2004) és Edward Telles (2004) voltak. Brubaker a primordialista etnicitásfelfogás nagy ellensége volt. „Az etnikum nem egy dolog, hanem a világról alkotott perspektíva” – írta egyszer. Telles viszont Brazíliával foglalkozott, s remek könyvet írt az osztály és az etnicitás bonyolult össz-

szefüggéséről. Brazíliában a népesség mintegy felének van valamiféle fekete felmenője a családfájában (ez a szerintem egyértelműen rasszista amerikai közvéleményben, ahol az „egy csepp vér” elve uralkodik, azt jelentené, hogy ezek „feketék”, „négerek”, afrikai-amerikaiak). Brazíliában azonban, aki a társadalmi foglalkozási-vagyoni hierarchián felfelé emelkedik, az „kifehéredik”, a sötét bőrszínű pénzügyi mágnást is fehérnek fogják tekinteni. (Ez valamelyest változott, az USA-beli afrikai-amerikai polgárjogi mozgalom arra biztatja a magas állású vagy nagy jövedelmű sötétebb bőrszínűeket, hogy vallják magukat feketének.)

Nagy hatással volt rám Mary Waters nagyszerű *Ethnic Options* című könyve (Waters 1990; vö. Waters 1999) is, mely azt mutatta ki, hogy különböző etnikai eredetű második-harmadik generációs amerikaiak különböző szempontok szerint választják ki, hogy mi az etnikai identitásuk: magyarok, olaszok, írek, magyar-amerikaiak, olasz-amerikaiak vagy amerikaiak. Igaz.

Waters kiemeli, hogy az afrikai-amerikaiaknak nincs választásuk, őket bőrszínük vagy vélt származásuk alapján klasszifikálják mások feketének, s a polgárjogi mozgalom miatt ezt többnyire (bár távolról sem mindig) a klasszifikáltak is elfogadják. Ha Obama édesapja olasz lenne, akkor, mivel az édesanyja fehér amerikai volt, mondhatná magáról, hogy fehér amerikai. Nagy botrány lett abból, amikor egy mexikói szülőktől származó bírót Donald Trump „lemexikóizott”. Egyik legutóbbi könyvében viszont Waters kimutatta, hogy ez nem működik a karibi szigetektől származók esetében, nem fogadják el, ha őket feketének vagy afrikai-amerikainak tartják, amikor ők saját magukat jamaicaiaknak vagy kubaiaknak tekintik.

Rogers Brubaker kitűnő diákja, Mara Loveman nagyszerű disszertációt írt a népszámlálások klasszifikációs rendszereiről. Az, hogy milyen fajokat, illetve etnikumokat különböztettek meg, az USA-ban is hihetetlen mértékben változott, s ami ennél is fontosabb: az is változott, hogy ki határozza meg, ki milyen faj vagy etnikum kategóriájába tartozik, akár a népszámlálásnál, akár az anyakönyvezésnél (Loveman 1999, 2014).

A polgárjogi küzdelmek előtt például az anyakönyvezésnél az újszülött „faját” az orvos vagy bába határozta meg, a szülőanyát meg sem kérdezte senki. A népszámlálásnál a 20. század végéig a kérdezőbiztos döntötte el, kinek mi a faja vagy etnikuma – csak az utolsó néhány népszámlálás során bízták a választ a válaszadóra, s legújabban már azt is megengedik, hogy valaki két fajt/etnikumot jelöljön meg (három fajt már nem lehet választani, s a kérdésre a választ megtagadni sem lehet).

Ezen tanulságokkal s a nemzetközi survey-t előkészítendő írtuk meg 1998-ban Ladányi Jánossal *Ki a cigány?* címmel tanulmányunkat (Ladányi és Szelényi 1997).² Voltak sajnos, akik a cikket Kemény és tanítványai cigánykutatásának a kritikájaként értelmezték. Sajnos Pista maga is így gondolta, s már említett 2007-es interjújában „ostoba és nevetséges” cikknek nevezte írásunkat. Az igazság az, hogy mi Kemény konstruktivista episztemológiai kiindulópontjával („Cigány az, akit a környezete annak tart.”) egyetértettünk, s ma is egyet értünk, egy apróbb kiegészítéssel.

2 A vita fontosabb tanulmányai: Havas, Kemény és Kertesi (1998); Ladányi és Szelényi (1998a); Kertesi (1998); Ladányi és Szelényi (1998b); Neményi (1999).

Én Max Weber mellett (akinek egyébként szintén van egy korai „konstruktivista” elmélete nemzetről, fajról és etnikumról) (Weber 1992) legfőbb tanítómesteremnek Pierre Bourdieu-t tartom (akit sajnos Pista ki nem állhatott).

Bourdieu projektjének fő célja az volt, hogy alternatívát találjon az általa (s általunk) hamisnak tartott szubjektivizmus-objektivizmus ellentéppárnak. A naiv konstruktivizmus voluntarista szubjektivizmus, bármiről, bárkiről bármit mondhatok, ha azt „autentikusan” teszem. Nem ritka ez a felfogás a posztmodern gondolkodásban. Az objektivizmus viszont a társadalmi jelenségeket is a természeti jelenségekhez hasonlóan adottnak, az emberi cselekvés által megváltoztathatatlanak tartja (nevezhetjük ezt naiv pozitívizmusnak, vagy Lukács-csal szólva eldologiasodásnak, *Verdinglichung*nak). Bourdieu kulcskategóriája a „praxis”, a társadalmi gyakorlat. A társadalmi jelenségek társadalmi konstrukciók, de azok ágensek közötti harcokban alakulnak ki. Ilyen *par excellence* a faji/etnikai/nemzeti besorolás, de ilyen még a genderbesorolás is (amint azt napjainkban éppenséggel a sportban a női nem meghatározása körüli harcokban látjuk). Ezért vettük át Bourdieu-tól a „klasszifikációs küzdelmek” fogalmát.

Nem következményektől mentes, hogy ki kit tekint magyarnak, romának, feketének vagy ázsiaiinak. Egy jelentős kultúrpolitikusunk egyik kiváló művészünkéről azt mondta: „ő a külföldön magyarnak számító író”. Amikor egy újságíró megkérdezte Nemes Jeles Lászlótól, hogy ő magyar-e vagy francia, s a filmrendező azt válaszolta: „ez egy nehéz kérdés”, volt újság, amelyik ezt hazaárulásként értelmezte, pedig Nemes Jeles csak az identitások sokféleségéről és sokféle értelmezhetőségéről beszélt – nagyon pontosan. Minden más nemzeti/faji/etnikai identitáshoz hasonlóan ez áll a roma identitásra is.

Van, aki magát romának tekinti, van, aki nem, egyesek bizonyos embereket különböző megfontolások alapján romának klasszifikálnak, bár lehet, hogy mások nem ezt teszik. Ráadásul ezek a klasszifikációk a klasszifikátorok és klasszifikáltak érdekeitől függnék. Arra a kérdésre, hogy „ki a cigány”, csak egy lehetséges tudományos válasz van: az attól függ – s a kutatás feladata annak feltárása, hogy ki kit, milyen körülmények között tart romának, s az így klasszifikáltak mikor milyen körülmények között fogadják ezt el.

Arra a kérdésre például, hogy ki afrikai-amerikai, csak a rasszistáknak van egyértelmű válaszuk: akinek a vérében egy csepp „néger” vér van.

Episztemológiailag tehát nincs alapvető vitánk Keménnyel és munkatársaival. Cikkünk mindössze módszertani kételyt akart ébreszteni az ilyen típusú kutatásokkal kapcsolatban. Persze cigány az, akit a társadalmi környezetének tart. No de honnan tudom meg, hogy mi a társadalmi környezet véleménye? Ki az a társadalmi környezet?

Egységes-e a klasszifikáció, vagy vannak benne különbségek attól függően, hogy kit kérdezek a környezetből? S mit szólnak ehhez a romák? Ők mikor, mennyiben tartják magukat cigánynak vagy romának vagy magyarnak vagy románnak?

Mindez nem von le semmit Kemény 1971-es kutatásának az értékéből. Amint írtam, az 1893-as felmérés óta ilyen kiváló kutatás a témában nem született Magyarországon, s ez a kutatás episztemológiájában még az 1893-as kutatásnál is kiválóbb (nem fogadja el az etnicitásnak származás vagy antropológiai jegyek alapján történő definícióját). Ezért mélyen megemelem a kalapomat előtte. Maradjunk ennyiben.

Hivatkozott irodalom

- Bendix, Reinhart és Seymour Martin Lipset (1959): *Social Mobility in Industrial Society*. Berkeley: University of California Press.
- Bourdieu, Pierre (1997): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In *A társadalmi rétegződés komponensei*. Angelusz Róbert (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 156–177.
- Brubaker, Rogers (2004): *Ethnicity without Groups*. Cambridge: Harvard University Press.
- Featherman, David, F. Lancaster Jones és Robert M. Hauser (1975): Assumptions of Social Mobility in the US. The case of occupational status. *Social Science Research* 4(4): 329–360.
- Ferge Sándorné, Kemény István, Láng Györgyné és Mód Aladárné (1966): *Társadalmi rétegződés Magyarországon: 15 000 háztartás 1963. évi adatai*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- Gerber, Theodore P. és Michael Hout (2004): Tightening up: Declining Class Mobility During Russia's Market Transition. *American Sociological Review* 69(5): 677–703.
- Gorz, André (1975 [1967]): *Socialism and Revolution*. London: Allen Lane.
- Gorz, André (1983 [1980]): *Farewell to the Working Class. An Essay on Post-industrial Socialism*. London: Pluto Press.
- Havas Gábor, Kemény István és Kertesi Gábor (1998): A relatív cigány a klasszifikációs küzdőtéren. *Kritika* 27(3): 31–33.
- Kemény István (1967): *A társadalmi mobilitás összefüggései*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- Kemény István (1972): A magyar munkásosztály rétegződése. *Szociológia* 1(1): 36–48.
- Kemény István (1976): *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. Budapest: MTA Szociológiai Intézet.
- Konrád György és Szelényi Iván (1971): A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai. *Valóság* 14(12): 19–35.
- Kertesi Gábor (1998): Az empirikus cigánykutatások lehetőségéről. *Replika* (29): 201–221.
- Ladányi János és Szelényi Iván (1997): Ki a cigány? *Kritika* 26(12): 3–6.
- Ladányi János és Szelényi Iván (1998a): Az etnikai besorolás objektivitásáról. *Kritika* 27(3): 34–35.
- Ladányi János és Szelényi Iván (1998b): Még egyszer az etnikai besorolás „objektivitásáról”. *Replika* (30): 179–181.
- Ladányi János és Szelényi Iván (2004): *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Budapest: Napvilág.
- Loveman, Mara (1999): Making Race and Nation in the United States, South Africa and Brazil. *Theory and Society* 28(6): 903–927.
- Loveman, Mara (2014): *National Colors – Racial Classification and the State in Latin America*. Oxford: Oxford University Press.
- Márkus István (1973): Az utóparaszttság arcképéhez. *Szociológia* 2(1): 56–67.
- Miller, S. M. (1968): *Social Class and Social Policy*. New York: Basic Books.
- Neményi Mária (1999): Mi lesz itt 2050-ben? Kis roma demográfia. *Amaro Drom* 9(11): 13–15.
- Szelényi Iván (1992 [1988]): *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Telles, Edward E. (2004): *Race in Another America*. Princeton: Princeton University Press.
- Waters, Mary C. (1990): *Ethnic Options*. Berkeley: University of California Press.
- Waters, Mary C. (1999): *Black Identities, West Indians Dreams and American Realities*. Cambridge: Harvard University Press.
- Weber, Max (1992): Etnikai közösségi kapcsolatok. In uő: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 2/1*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 91–107.

Kemény István munkáinak hatása a magyarországi szociológiai cigánykutatásokra egy antropológus nézőpontjából

Felhívnam a figyelmet arra, hogy az előadásomban elhangzó állítások saját kutatásom perspektívájából születtek, amely egy antropológus kutató nézőpontját jelenti egy sajátos pozícióból. Mikor 2000-ben azzal a szándékkal költöztem egy borsodi cigánytelepre, hogy ott kulturális antropológiai kutatást végezzek, tisztában voltam vele, hogy a magyarországi kulturális antropológia igencsak ingoványos vidék, intézményesültsége korántsem erőteljes, hivatalos létezése alig tíz évre nyúlik vissza.¹ Az is egyértelműnek tűnt, hogy a cigánykutatás a hazai társadalomtudományok kiemelten fontos területe, úgy is mondhatnám, hogy a „cigányok már foglaltak” – főképp a szociológia írta rá saját jelentéseit.

Kutatásom kezdetén a szociológia Magyarországon, szemben a kulturális antropológiával, már meglehetősen fejlett intézményrendszerrel rendelkezett, a cigánykutatásban mindenképpen nyilvánvaló volt a dominanciája. Évtizedek óta felhalmozott tudással és erős diszkurzív keretekkel határozta meg egy készülő kulturális antropológiai kutatás kérdésfelvéseit, válaszait és fogadtatását. A felhalmozott tudás, erős intézményrendszer és domináns diszkurzív keret létrejöttében mindenképpen kimagasló szerepe volt Kemény Istvánnak, az 1971-es „Kemény-féle” cigánykutatásnak és az ebből kifejlődő ún. Kemény-iskolának.

1 2000-ben kollégámmal, Horváth Katával 3 hónapos kulturális antropológiai terepmunkát végeztünk egy Borsod megyei falu cigánytelepén. A résztvevő megfigyelés módszerét követve egy cigánytelepi családnál laktunk, az ő hétköznapijaikon keresztül ismerhettük meg ezeket a közegeket. 2000 után 14 évig folyamatosan visszajártam, követtem az ott történt változásokat, doktori disszertációm is főként e kutatás tapasztalataiból írtam. 2007-ben újabb kutatás keretében két hónapot töltöttem egy másik Borsod megyei falu cigánysorán, az iskola és a család viszonyát kutatva. Kapcsolatom az akkori házigazdáimmal szintén máig tart. E kutatások során alapvetően a kulturális antropológia módszerével, a résztvevő megfigyeléssel dolgoztam. A fentiek mellett számos cigány tematikájú kutatásban (oktatás, migráció, roma önszerveződés, gyermekvállalás kérdései) vettem részt, több mint 50 interjút készítettem falvakban, kisvárosokban tanító tanárokkal, polgármesterekkel vagy különösebb pozíciót nem betöltő, helyben élő emberekkel.

A szociológiai cigánykutatások előrehaladottsága, köztük Kemény István munkássága egyfelől megkönnyítette a dolgomat, hiszen a felhalmozott tudásra építhettem, másfelől viszont fiatal kutatóként egyfajta összeegyeztetési kényszerhelyzetben találtam magamat két meghatározó diskurzus: a nemzetközi antropológiai és a hazai szociológiai cigánykutatás között. Ez az összeegyeztetési kényszer tehát egy sajátos kutatói pozícióból fakad, ettől függetlenül azonban bízom benne, hogy tanulságos és érdekes szempontokat ad.

Az összeegyeztetés legérdekesebb és legproblémásabb pontjai nem pusztán a módszertan körül rajzolódnak ki, hanem a hatalom és tudás kérdéskörében. A hazai szociológiában a cigány tematika a társadalomtudományok és a politika összekapcsolódásának tipikus terepe, amelynek tétjei és problematikái, mint látni fogjuk, igencsak különböznek az antropológia átpolitizáltságának fő kérdéseitől, ugyanakkor munkámat erőteljesen érintették. Előadásom első részében azt mutatom be, hogy az antropológiában a tudás és hatalom mely összefüggései a meghatározóak. Ezt követően Kemény István munkásságán keresztül rátérek a magyarországi szociológiai cigánykutatásokra, amelyet paradigmaticusnak tekintek a hazai szociológiai cigánykutatások szempontjából. Ezt követően azt vázolom fel, hogy az e sajátos kutatói pozícióból fakadó összeegyeztetési kényszer milyen problémákra világít rá.

Hatalom és tudás a kulturális antropológiában

A tudás és hatalom kérdésköre a kulturális antropológiában erőteljesen kötődik a módszertanhoz, vagyis az antropológiai módszertan legfontosabb kritériumát jelentő „terepmunka” helyének vagy közegének kiválasztásához. Az antropológia módszertani gyakorlatát mindmáig meghatározó klasszikus (malinowskianus) kulturális antropológia a terepválasztásban – Ulf Hannerz kifejezésével élve – az „ott lenni” (being there) elvét követte (Hannerz 2000: 201–216). Az „ott lenni” több értelemben is a klasszikus antropológiai kutatás alapját jelenti. Az „ott” arra a térbeli vagy szimbolikus távolságra utal, amely ebben a paradigmában a kutatott kulturális másságát a térbeli „távolság” által garantálja. Ez az „ott” ilyen értelemben lehet egy afrikai falucska, egy dél-amerikai őserdő, egy amerikai nagyváros olasz negyede, vagy akár egy borsodi falu cigánytelepe. Tehát mindenképpen olyan közeg, amely alapvetően különbözik a kutatóétól, amihez ezért jelentős társadalmi távolságot kell átlépnie. E hagyomány a klasszikus malinowskianus antropológia módszertanán keresztül működteti a kultúra fogalmát. A „távol”, ahová a kutatónak el kell mennie, nem pusztán egy lehatárolt „messzi” helyet jelentett, hanem egy szintén lehatárolt „kultúrát”, „népcsoportot” is, amelyet a kutató hosszas otléte alatt ismer meg. Ilyen értelemben, ahogy a fenti kultúrakoncepciót kritizáló szerzők megfogalmazták, a klasszikus antropológia módszertana egyrészt éles határokkal rendelkező kulturális szigetekké szabdalta a világot, másrészt ilyen módon rögzítette a kutatott kulturális másságát, radikálisabban szólva, idegenségét (Amit 2000; Clifford 1986; Ferguson 1997; Hannerz 1997; Gupta 1997; N. Kovács 2004).

Ahogy azonban az antropológia kritikai diskurzusának számos szerzője rámutatott, e háttármegvonó hatalmi gesztus a gyarmatosítás politikai aktusával állt szoros összefüggésben, hiszen, mint tudjuk, gyarmatok és volt gyarmatok szolgáltatták az ideális antropológiai terepeket, ekképpen a kutató és a hatalom útjai kibogozhatatlanul összefonódtak (Clifford 1988; Fabian 1991; Asad 1974; Jackson 1988). Ezen összefonódások menthetetlenül kompromittálták az antropológiai szövegeket. Alapvető kérdés lett, hogy az antropológiai írás menyiben és hogyan válik hatalmi technikává, hiszen a „másik” létrehozásának és reprezen-

tációjának egyik leghatásosabb eszközeként működik, muníciót adva bármely hatalomnak az egyenlőtlen különbségtévesztések igazolásához. A kutató, későbbiekben a szerző, egy olyan „másik” reprezentációját alkotja meg, aki vagy csak ebben a „másságában” szólalhat meg, vagy sehogy, hiszen helyette az etnográfus beszél (Clifford 1988; Fabian 1990; Rosaldo 1986; Abu-Lughod 2006; Tyler 1984; Asad 1974).

A kulturális antropológiában bekövetkező úgynevezett „írásfordulat” óta (amely a James Clifford és G. E. Marcus által szerkesztett *Writing Culture* című kötettel vette kezdetét) immár nemcsak az a kérdés, hogy a szövegek mennyire képesek hitelesen visszaadni a terepen működő társadalmi jelentéseket és folyamatokat, hanem az is, hogy a szövegek hogyan hatnak ezekre, és egyáltalán melyek a kutatás tágabb értelemben vett politikai implikációi (Clifford-Marcus 1986). Az etnográfia klasszikusai új olvasatot kaptak, a szerzők a bennük rejlő reflektálatlan hatalmi dimenziókat tárják fel (Clifford 1986; Atkinson 1999). Ettől kezdve bármely antropológiai írás, készüljön az bármely terepen, akár borsodi cigánytelepeken, alávethető hasonló olvasatnak, azaz a szövegek átpolitizáltsága magától értetődő lesz. A hatalom nyomasztó tudata azonban már az írásfordulat előtt is jelen volt az antropológiában. Ahogy Peirano írja, az 1970-es évek antropológiai konferenciái egy kollektív vezekléshez hasonlítottak. A bűnbánó etnográfusok az antropológia és a gyarmatosítás viszonyára reflektáltak ilyen módon, emiatt kértek elnézést folyton-folyvást kutatásuk tárgyaitól (Peirano 1998: 110).

Az antropológiában uralkodó rossz lelkiismeret hagyományára Waldensfeld is felhívja a figyelmet:

Feltűnő, hogy az etnológiában minduntalan felerősödik a rossz lelkiismeret, amely nem bizonyos hiányosságok miatt alakul ki, hanem a tudományos vállalkozás mint olyan miatt. Ezenközben nehéz különbségeket tenni az episztemológiai kételyek és a morális skrupulusok között. (...) Itt elsősorban annak az igényéről van szó, hogy a másik saját személyében fejezhesse ki magát, és ábrázolásában ne legyen kiszolgáltatva az etnográfus által birtokolt monopóliumnak. Ám e helyütt jól látható a veszély is. Az önkritika jogos mértéke túlzott lesz, amikor például Stephen Tyler a reprezentáció és a politikai represszió között rövid úton egyenlőségelet tesz (Waldenfels 2004: 108–109).

A fenti dilemmákból kitűnik, voltaképpen mindegy, hogy az etnográfus milyen társadalmi közegből érkezik az etnográfia diskurzusába, mindenképpen a hatalom nyelvét beszéli, ha tudományát műveli. Mindez sajátos helyzetbe hozza a kelet-közép-európai kutatót, hiszen neki nincs szerves kapcsolata azzal a hatalmas és nyomasztó politikai örökséggel, amelyet maga a gyarmatosítás jelent, ennek ellenére a szövegei nem lesznek ártatlanok.

A régióban kialakuló antropológiai cigánykutatások más kérdésfeltevések szülöttei, még akkor is, ha ezer szálon kötődnek e tudomány centrumát foglalkoztató problémákhoz. Felmerül a kérdés, milyen hatalmi viszonyok irányítják a mi munkánkat, azaz esetünkben milyen társadalmi folyamatok helyettesítik a kolonizáció örökségét. Éppen e viszony tematizálása jelenti a kihívást, vagyis hogy megértsük, melyek azok a társadalmi jelentések, amelyek egy antropológiai cigánykutatást alakítanak Kelet-Közép-Európában, hogyan kapcsolódnak ahhoz a társadalomtudományi kontextusokhoz, ahonnan e kutatások részben módszertanukat és kérdésfeltevéseiket „importálták” vagy amelyben maguk is működnek. Éppen ez utóbbi társadalomtudományi kontextusban kap kiemelkedő szerepet a szociológiai cigánykutatás, köztük Kemény István munkássága, amely igen erőteljesen határozta meg a szociológiai cigánykutatások irányait.

Hatalom és tudás viszonya a magyarországi szociológiai cigánykutatásban

Az antropológia felől érkező kérdésfeltevések a fenti irányokba visznek minket, miközben, ha körbenézünk a hazai, főként szociológiai cigánykutatások piacán, némiképp más összefüggéseket találunk kutatás és hatalom kérdéskörében. Ezek az összefüggések legalább olyan dominánsak és kényszerítő erejűek, mint a fentiek. A talán máig legtöbbet idézett és a szociológiai cigánykutatások kezdetének tekintett „Kemény-féle” 1971-es kutatás mind létrejöttében, mind eredményeiben, mind pedig fogadtatásában reprezentálja a szociológiai cigánykutatások sajátos, ambivalens viszonyát a hatalommal. Habár a szociológiai cigánykutatások az azóta eltelt több mint 45 évben számtalan irányba mozdultak el, mégis úgy gondolom, ezt a munkát és létrejöttének körülményeit tekinthetjük paradigmaticusnak, amely meghatározza az őt követő lehetséges kutatások mozgástereit és kényszereit.

Anélkül, hogy különösebben elmerülnénk a témában, elsőként meg kell említenünk, hogy a fentiekhez képest egy hatásában és működésében másféle hatalommal van dolgunk. A szocialista államhatalom, mint nem demokratikus politikai rendszer, kiterjesztette kijelölő, ellenőrző funkcióját a kutatókra, a kutatásra és annak tárgyaira is. Egy szociológiai kutatás, és ez fokozottan igaz a cigány tematikára, mindig a szocialista államhatalommal való viszonyban jöhetett létre.

A Kemény-féle kutatás időszakában a szocialista államhatalom viszonya a szociológiához igencsak képlékeny volt. A szereplők nem előre lefektetett szabályok szerint játszottak, sokszor úgymond menet közben derült ki, hogy mi elfogadható a szocialista államhatalom számára és mi nem. Csak egyvalami tűnhetett biztosnak: ez a hatalom feljogosít vagy ellehetetlenít, de mindenképpen a legfontosabb vonatkoztatási pont egy kutatás számára (Dupcsik 2009: 173).

A Kemény-féle kutatást a Minisztertanács Tanácsi Hivatala rendelte meg 1970-ben. E felkérés azt a célt tűzte ki a kutatók feladatául, hogy mérjék fel a magyarországi cigányság helyzetét, tehát ezt a nagy volumenű projektet az akkori államhatalom egy intézménye hívta életre. A kutatás elvégzése után azonban annak eredményeit évekig publikációs tilalom sújtotta, maga Kemény pedig, számtalan tanítványát hátrahagyva, az emigrációt választotta. Vajon mi történhetett a megrendelés és a kutató emigrációja között? A hatalom és a társadalomkutatás mely viszonyait találjuk a megrendelés és a tiltás közti átmeneti területen? Hogy e kérdésre válaszolni tudjunk, át kell látnunk, hol is helyezkedett el a „cigány” a pártállami politika ideológiai térképén, az államhatalom mely gyakorlataival jelölte ki ezt a pozíciót.

Az államszocialista politika az 1961-es párthatározatban deklarálta, mely elvek alapján kívánja meghatározni a „cigányságot”. „A határozat a cigányságot megszüntetendő társadalmi rétegnek minősítette, amiből kitűnik, hogy a cigánykérdést pusztán szociális kérdésnek tekintették” (Simon 2000: 6). Ennek megfelelően első körben meghatározták, hogy melyek azok a tényezők, amelyek ezt a „társadalmi réteget” megakadályozzák a „szocialista társadalomba való beilleszkedésben”. A három fő tényező a munka, az oktatás és a lakáskérdés lett.

A fentiek lényegében egy erőteljes asszimilációs politikát jelentettek, a hatalom a „cigányt” megszüntetendő szociális problémává minősítette át, amivel egyszerre szabott gátat a rasszista beszédmódnak, és vette el annak lehetőségét, hogy a „cigányság” politikai erőforrásként jelenhessen meg a szélesebb társadalmi nyilvánosságban, képviselve legyen, vagy mint önreprezentációs forma működjön. Hiszen a „cigány lakosság felé irányuló politikánk-

ban abból az elvből kell kiindulni, hogy bizonyos néprajzi sajátossága ellenére sem alkot nemzetiségi csoportot” (Mezey 1986: 256).

Habár a kádári cigánypolitika az asszimiláció és a szociális megközelítés mellett tette le a voksát, Michael Stewart felhívja a figyelmet arra, hogy legalább olyan fontos megnézni, minek ellenében tette ezt. Ahogy Stewart írja, a „cigány” átminősítése szociális problémává egyfajta esszencializált „etnikai” megközelítéssel szemben történt, amelynek a pártideológia azt a veszélyt tulajdonította, hogy konzerválja a „cigányt” mint meglévő társadalmi különbséget (Stewart 2001).

A szociológiai cigánykutatások kezdetét jelentő Kemény-féle kutatás tehát a „cigány” fenti jelentéseinek irányítása alatt született. A cigányproblematikát ez a munka is szociális kérdésnek tekintette, azonban olyan szociális problémának, amelyet az állam, minden ígérete ellenére, nem oldott meg. Kemény voltaképpen ugyanazon a nyelven szólt, amelyen a hatalom is beszélt, munkájában a „cigány” jelentései azonos módon szerveződtek. Nem csoda hát, hogy meghallgatásra talált, még ha tetszésre nem is. Ha megnézzük a végül 1976-ban kiadott kutatási beszámolót, egyes fejezetei a 61-es párthatározat által kijelölt tematikát követik: lakhatás, oktatás és foglalkoztatottság. A kutatás valójában azt állítja, hogy a hatalom e területeken nem tett eleget saját követelményeinek, vagyis a cigány mint „társadalmi réteg” még mindig nem tűnt el. Így tehát egyszerre lesz érthető maga a kutatás megrendelése és eredményeinek időleges betiltása, hogy miért is lett hirtelen kritikai hanggá, veszélyes politikai küldetéssé. Maga a követelmény érvényessége azonban, hogy a cigánynak mint „társadalmi rétegnek” az eltűnése kíváncsú, magától értetődőnek látszott. Ahogy a 61-es párthatározat, úgy Keményék is elsősorban felszámolandó szociális problémaként kezelték a cigányságot, amivel szemben vagy alternatívaként egyfajta kulturalista, etnikai, nemzetiségi alapokon álló megközelítés áll² (Kemény 1976: 19, 49). Mivel ez utóbbiak többnyire esszencialista módon értelmeződnek, mindig azzal a veszéllyel fenyegetnek, hogy konzerválják magát a szociális hátrányt és a társadalmi kirekesztődést is.

Habár később Kemény tanítványai, akkori munkatársai mesterüktől eltérő irányban indultak el, és sokkal több hangsúlyt fektettek az úgynevezett „kulturális” aspektusra, alapos és magas színvonalú munkákat készítettek a 70-es, 80-as évek mindennapjainak cigány tapasztalatairól³ (Havas 1983; Kardos 1983), mégis, e fenti szembenállás az úgynevezett kulturális, etnikai és társadalmi, szociális között hosszú évtizedekre meghatározta a hazai cigánykutatás lehetséges irányait. Ez a szembenállás fedezhető fel a rendszerváltás utáni időszak talán legjelentősebb cigány tematikát érintő vitájában, amely Ladányi János szociológus és Michael Stewart kulturális antropológus között zajlott. Míg Ladányiék az 'underclass' fogalmával úgy írták le a cigányságot, mint amit teljes egészében társadalmi, strukturális pozíciója

2 „A hagyományos, illetve felbomlott telepen élő cigány gyerekek iskoláztatásához vezető utat sokan külön cigány iskolák, cigány osztályok szervezésében látják. E javaslatot képviselik többek között azok, akik a cigánykérdésben elsősorban nemzetiségi problémát látnak, a Magyarországon élő cigányokat egységes nemzetiséggé kívánják szervezni olyan jogkörrel, mint amilyen a román, szlovák vagy német nemzetiségnek van. E csoportokhoz egyaránt tartoznak cigányok és nem cigányok. Egy részüket a cigányság anyagi jóléte és kulturális színvonalának emelkedése egyáltalán nem is foglalkoztatja, hanem kizárólag a cigány nyelv, a cigány irodalom és művészet, a cigány kultúra érdekli őket, más részük egyforma gondokkal viseli szívén a cigányság társadalmi emelkedését és a zárt cigány etnikum kikovácsolását.”

3 Főként Havas Gábor és Kardos László munkái a *Cigányvizsgálatok* című kötetben (lásd Havas 1982a, 1982b, 1982c; Kardos 1982a, 1982b).

határoz meg, addig Stewart ezt túldetermináló megközelítésnek véli, és hiányolja a kulturális aspektust, az abból fakadó sajátos kreativitás figyelembevételét (Ladányi 2005: 470–476; Stewart 2005: 453–470). Tehát e vitában a „kulturális” és a „strukturális” egymást kizáró, jobb esetben kiegészítő, ám semmiképp sem interszekcionalitásukban működő tényezőként jelennek meg, ahogyan az osztály és etnikai különbségtétel összefonódásai is kevésbé lesznek hangsúlyosak.

A Kemény-féle kutatás eredményei éppen azért válhattak veszélyes kritikává, mert az államhatalom által kijelölt diszkurzív keretben mozogtak, ami nem olyan különös, hiszen magát a kutatást is az állam egy intézménye rendelte meg. A szociológiai cigánykutatások kezdete tehát egyrészt az államhatalom kíváncsiságából eredt, másrészt e kutatások kritikai hangjai szintén ott találtak értő fülekre. Amikor Keményék azt állítják, hogy az állam nem tett eleget saját vállalásainak, a „cigány” nem lesz más, mint egy állandó diszfunkciója a hatalom működésének.

Azt gondolnánk, joggal, hogy ezt a diszkurzív alakzatot a rendszerváltás igencsak meg-ingatta, hiszen az a típusú szigorú vonatkoztatási pont, amelyet a pártállami rezsím biztosított, szétesett. A szociológiai cigánykutatások hatalomhoz fűződő viszonya azonban hasonló stratégiákat követett a rendszerváltás utáni időkben is, azzal a különbséggel, hogy fennállt annak a veszélye, hogy az úgynevezett kritikai hangból pusztába kiáltott szó lesz, hiszen nem léteznek többé a hatalomnak olyan intézményei, amelyek visszhangoznák állításait.

E fenti konstrukcióban tehát, szemben a kulturális antropológia problémáival, a hatalmi mechanizmusok nem immanens részei a kutatásnak, hanem azon kívüli működésként tétéleződnek, amelyet, ha minden jól megy, a kutatás leleplez, felhívja a figyelmet visszásságaira. A cigánykutatás tehát továbbra is kádári értelemben vett „ellenzéki” tevékenység maradt, amely viszont megnehezítheti éppen azoknak a kérdéseknek a feltételét, amelyeket az antropológia intéz saját szövegeihez politikai szerepüket illetően, vagyis hogy mit is tesznek a szociológiai szövegek a cigányság társadalmi pozíciójával és jelentéseivel.

A kádári cigánypolitika paradigmáján belül maradó szociológiai cigánykutatásokban a cigány társadalmi jelentései nem kaptak túl nagy hangsúlyt, hiszen annak egyik legfontosabb eleme, mint fentebb láthattuk, éppen a cigány, mint társadalmi jelentés eltüntetése volt. A Kemény-féle kutatás nem tett fel kérdést a hatalomhoz a cigány mint politikai szereplő el-lehetetlenítéséről, hiszen mindvégig az állampárt diskurzusának nyelvét beszélte, amelyben a cigány csak a politika tárgya lehetett, de alanya nem.

Az előbbieket következőtében éppen az asszimilációt ösztönző, szigorúbban fogalmazva az asszimilációra kényszerítő rezsím mechanizmusai kaptak kevesebb figyelmet, miközben a cigány-magyar különbségtétel egyenlőtlen viszonyának fenntartásában az asszimiláció kívánalma kiemelt szerepet játszik mind a mai napig (Kovai 2016; Szombati 2016). Habár az asszimilációs nyomás az államszocializmusban volt a hivatalos cigánypolitika alapja, mégis azt láthatjuk, hogy az ezredforduló éveiben is erőteljesen meghatározza a cigány-magyar különbségtétel működését, később pedig szintén alapvető referencia maradt e viszonyt illetően. Ez az asszimilációs „politika” a „cigányságot” meghaladandó, legyőzendő társadalmi entitásként tételezi, ily módon rögzítve annak stigmatizáló jelentéseit: a „civilizálatlanságot”, a „piszkosságot”, a „fejletlenséget”, az „alsóbbrendűséget”, végül, de nem utolsósorban a „szegénységet”. Az asszimilációs nyomás, mint hatalmi mechanizmus nem pusztán azzal az ígérettel tartja fenn magát, hogy a cigányság elhagyható, hanem az arra irányuló törekvéseket szinte kötelezővé teszi, a stigmatizált jelentések rögzítésével pedig a cigányság – mint tágabb

értelemben vett politikai szereplő – nyilvános megjelenését ellehetetleníti. Az államszocializmus az asszimilációt ösztönző diskurzus ígéreteit, melyek szerint a „cigányság” ledolgozható hátrány, az ún. teljes foglalkoztatottság révén némileg tartani tudta, ám a rendszerváltás után a munkahelyek tömeges megszűnésével már csak kevés realitása maradt egy a „cigányságot” minden erővel maga mögött hagyni akaró életpálya sikerességének.

Habár 1990 után a cigányság tágabb értelemben vett politikai érdekképviselete a demokratikus fordulat következtében hivatalosan már nem állt tiltás alatt, ám a piacgazdasági váltás aláásta e lehetőség gazdasági alapjait, a „cigányság” vállalkozhatatlanságának, azonosulhatatlanságának „ténye” pedig ma is mély evidenciaként irányítja a cigány-magyar különbségtétel mindennapjait. Sőt, éppen a gazdasági átalakulások következtében, az asszimilációs nyomás új értelmet nyer. Habár éppen a Kemény-iskola munkáinak köszönhetően szociológiai közhely és alapvetés, hogy a rendszerváltás után zajló gazdasági folyamatok elsődleges és tagadhatatlan vesztese a cigányság, az államszocializmus mélyreható bírálatával szemben az ún. kapitalizmuskritika nem igazán fedezhető fel a Kemény-életműben. E hiányosság elgondolkodtató, és társadalomkutatóként, „legyünk bár szociológusok vagy antropológusok, mindenképpen reflektálnunk kell e kritikai személet különös egyoldalúságára.

Ugyanakkor éppen a Kemény-féle cigánykutatásokból kinövő szociológiai irányultságú írások eredményei mutatják meg, hogy a rendszerváltás óta zajló gazdasági folyamatok hogyan növelik az egyenlőtlenségeket és etnicizálják az osztálykülönbségeket (Virág 2011; Ladányi 2004; Szalai 2007). Az asszimilációs nyomás makacs fennmaradásának feltételeit szintén az osztályalapú és etnikai különbségtétel egymást erősítő működésében találhatjuk meg. Számos kutatás hívta fel a figyelmet arra, hogy sok – főként rurális – társadalmi színtéren az etnikai és osztálypozíció összefonódik, azaz: míg a cigánysághoz az alacsony státusz kapcsolódik, addig a magyarsághoz relatív középosztálybeli helyzet társul.

A cigánypozícióhoz társuló alacsony társadalmi státusz (mélyszegénység) és az azzal járó stigmatizált jelentések a gazdasági átalakulások következtében erőteljesen rögzültek: a „cigányság” sok esetben az alapvető létbizonytalanságot testesíti meg a „magyar”, azaz középosztálybeli pozícióban élők számára. Tehát a „cigánysághoz” kötődő gazdasági és osztályhelyzet erősíti és újabb jelentésekkel bővíti a stigmatizációt, e pozíció „vállalkozhatatlansága”, sőt „veszélyessége” újra aktualizálja az asszimilációs nyomás „szükségességét”, azaz a „cigányság” elfedésére, rosszabb esetben eltüntetésére vonatkozó törekvéseket. Társadalomkutatóként pedig közös feladatunk, ahogy Kemény István tette az államszocializmus rendszerében, hogy mi is kritika tárgyává tegyük azt a több mint 25 éve fennálló rendszert, amelyben élünk, nem feledkezve el a saját kutatói pozíciónkra történő reflexióról.

Hivatkozott irodalom

- Abu-Lughod, Lila (2006): Writing Against the Culture. In *Anthropology in Theory Issue in Epistemology*. Moore, Henrietta L. és Sanders, Todd (szerk.) Cornwall: Blackwell, 466–480.
- Ahmed, Sara (1999): 'She'll Wake Up One of These Days and Find She's Turned into a Nigger'. *Theory, Culture & Society* 16(2): 87–105.
- Amit, Vered (szerk.) (2000): *Constructing the Field. Ethnographic Fieldwork in the Contemporary World*. New York: Routledge.
- Asad, Talal (1979): Anthropology and the Colonial Encounter. In *Politics of Anthropology. From Colonialism and Sexism a View From Below*. Huizer, Gerrit és Mannheim, Bruce (szerk.). The Hague – Paris: Walter de Gruyter, Mouton, 85–94.

- Atkinson, Paul (1999): A narratíva és a társadalmi cselekvés reprezentációja. In *Narratívák 3*. Budapest: Kijárat, 121–149.
- Clifford, James (1986): *On Ethnographic Allegory*. In *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*. Clifford, James és George E. Marcus (szerk.). Los Angeles: Berkeley, 98–122.
- Clifford, James (1988): On Ethnographic Authority. In *Predicament of Culture. Twentieth Century Ethnography, Literature and Art*. Clifford, James (szerk.). London: Harvard University Press, 21–55.
- Dupcsik Csaba (2009): *Magyarországi cigányság története*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Fabian, Johannes (1990): Presence and Representation. The Other and Anthropological Writing. *Critical Inquiry* 16 (4): 753–772.
- Fabian, Johannes (1991): How Anthropology Make its Object. In *Time and the Work of Anthropology. Critical Essays 1971–1991*. Chur, Switzerland – Philadelphia: Harwood Academic Publishers, 173–265.
- Ferguson, James és Akhil Gupta (szerk.) (1997): *Culture, Power, Place. Exploration in Critical Anthropology*. Durham – London: Duke University Press.
- Jackson, Anthony (1987): *Anthropology at Home*. London: Tavistock Publication LTD.
- Akhil, Gupta és James Ferguson (szerk.) (1997): *Anthropological Locations*. Berkeley: University of California Press.
- Hannerz, Ulf (1992): *Cultural Complexity. Studies in Social Organization of Meaning*. New York: Columbia University Press.
- Hannerz, Ulf (1997): Flows, Boundaries and Hybrids: Keywords in Transnational Anthropology. *Mana* 3(1): 7–39. Interneten: <http://www.transcomm.ox.ac.uk/working%20papers/hannerz.pdf>.
- Hannerz, Ulf (2003): Being there...and there... and there. *Ethnography* 4(2): 201–216.
- Havas Gábor (1982a): Baranya megyei teknővájó cigányok. In *Cigányvizsgálatok*. Andor Mihály és Hidy Péter (szerk.). Budapest: Művelődéskutató Intézet, 61–140.
- Havas Gábor (1982b): Korábbi cigány foglalkozások. In *Cigányvizsgálatok*. Andor Mihály és Hidy Péter (szerk.). Budapest: Művelődéskutató Intézet, 161–180.
- Havas Gábor (1982c): Foglalkozásváltási stratégiák különböző cigány közösségekben. In *Cigányvizsgálatok*. Andor Mihály és Hidy Péter (szerk.). Budapest: Művelődéskutató Intézet, 181–202.
- Kardos László (1982a): Toborzás. In *Cigányvizsgálatok*. Andor Mihály és Hidy Péter (szerk.). Budapest: Művelődéskutató Intézet, 19–38.
- Kardos László (1982b): Bontási terület. In *Cigányvizsgálatok*. Andor Mihály és Hidy Péter (szerk.). Budapest: Művelődéskutató Intézet, 45–60.
- Kemény István (szerk.) (1976): *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet.
- Kovai Cecília (2015): *Cigány–magyar különbségtétel és a rokonság*. Disszertáció, kézirat.
- Ladányi János (2004): *A kirekesztettség változó formái*. Budapest: Napvilág.
- Ladányi János és Szelényi Iván (2005): Van-e értelme az underclass kategória használatának? In *Szociális és etnikai konfliktusok. Tanulmányok a piacgazdasági átmenet időszakából (1987–2005)*. Ladányi János (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 470–476.
- Mezey Barna (1986): *Magyarországi cigánykérdés dokumentumokban. 1422-1985*. Budapest: Kossuth.
- Rosaldo, Renato (1986): From the Door of his Tent. The Fieldworker and the Inquisitor In *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*. James Clifford és George E. Marcus (szerk.). Berkeley, Los Angeles – London: University of California, 98–122.
- Tyler, Stephen (1984): The Vision Quest in the West or What the Mind's Eye Sees. *Journal of Anthropological Research* 40(1): 23–43.
- Peirano, Mariza G. S. (1998): When Anthropology is at Home. The Different Context of a Single Discipline. *Annual Review Anthropology* (27): 105–128.
- Simon Éva (2000): A cigánykérdés jogi szabályozása Magyarországon, IV. rész: 1961–1979. *Amaro Drom* 10(1): 6–8.
- Szalai Júlia (2007): *Nincs két ország. Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért a rendszerváltás után Magyarországon*. Budapest: Osiris.
- Szombati Kristóf (2016): *Revolt of Provinces: Anti Gypsism and Right-Wing Policies in Rural Hungary*. Disszertáció, kézirat.
- Stewart, Michael (2001): The Development of Communist Policy towards Gypsies and Roma, 1945–1989. A Case Study. In *Between past and future: the Roma of Central and Eastern Europe*. Guy, Will (szerk.). Hatfield: University of Hertfordshire Press, 71–92.
- Stewart, Michael (2005): Depriváció, romák, underclass. In *Szociális és etnikai konfliktusok*. Ladányi János (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 453–470.
- Waldenfels, Bernhard (2004): Az idegenség etnográfiai ábrázolásának paradoxonjai. In *Az idegen. Variációk Simmelről Derridáig*. Biczó Gábor (szerk.). Debrecen: Csokonai, 91–116.

Szabari Vera

A módszertani individualizmus mint a keményi megismerés sajátos formája¹

A cigánykutatás margójára

Kemény István az 1970-es évekbeli hazai szociológia meghatározó alakja volt, munkás-, szegény- vagy cigánykutatásai máig hivatkozási pontok nem csupán e területek kutatói számára, hanem mindazoknak, akik a szociológiára a társadalmi problémák feltárásának eszközeként tekintenek, és a tudományos megismerés intézményesített módja mellett lényegesnek tartják a kritikai gondolkodás megjelenítését is. Jelen írás témája az a sajátos látásmód, amellyel Kemény a világot fürkészte, megismerni és megérteni igyekezett. Célom annak bemutatása, hogy 1. ez mennyiben tekinthető egyedinek vagy éppen az elődök, például a weberi szociológia követésének, 2. milyen szerepet játszhatott Kemény életútja az általa termelt szociológiai tudás természetében, illetve 3. hogyan viszonyult a keményi megismerés és tudástermelési mód a korabeli, elsősorban az 1960–70-es évekbeli hazai szociológia tendenciáihoz.

Módszertani individualizmus, objektivitás és életforma – Weber megjelenése Kemény műveiben

Kemény István szemléletét számtalan író, gondolkodó, tudós befolyásolta. Olvasmányélményeként a szociológusok és népi írók mellett fontosnak tartotta kiemelni Hajnal István munkásságát vagy éppen a 19–20. századi orosz irodalom meghatározó műveit:

16 éves koromtól kezdve állandóan olvastam azokat a könyveket és írásokat, amelyek a magyar szociológia történetéhez tartoznak. Itt olyanokat is kell említenem, akik nagyon nagy hatást gyakoroltak rám. Hajnal István, aki talán túlzottan is hatott rám, mert szent igaznak tekintettem mindent, amit ő ezekben a kérdésekben leírt. Nagyon hatott rám Erdei Ferenc és Szabó Zoltán,

1 A tanulmány első – előadás – változata elhangzott az Újragondolt szegénység. Konferencia Kemény István emlékére című konferencián a 20. század hangja Archivum és Kutatóműhely és a Blinken OSA Archivum közös szervezésében, Budapest, 2016. szeptember 27. A tanulmány alapját nyújtó kutatás feltételeit a K 115644 számú OTKA-pályázat biztosította.

aki a *Cifra nyomorúságban* páratlan példamutató könyvet írt a magyar társadalmi viszonyokról. Az biztos, hogy Hajnal István, Erdei Ferenc és Szabó Zoltán olvasása még nem döntötte el a pályaválasztásom. Bár lehet, hogy a lelkem mélyén már eldöntötte (Kemény 2007: 6).

Az említett szerzők művei minden bizonnyal szerepet játszottak abban, hogy Keményből a társadalmi problémák, a két világháború közötti hazai társadalmat jellemző egyenlőtlenségek iránt fogékony olvasó váljak. Sőt Hajnal a „hivatásszerű”, módszeres és tudományos (elméleti) megismerésre, Szabó és Erdei pedig a hazai szociográfia által képviselt, a politikai cselekvés és a társadalomkritika együttes művelésére lehetett minta. Ugyanakkor Kemény munkásságról, szegénységről, cigányságról vagy a vállalatvezetőkéről szóló munkáit olvasva – melyekben az említett szociográfusokra is találhatunk utalásokat – egyértelműnek tűnik, hogy tudományos szemléletére és kutatási tevékenységére döntően Max Weber írásai hatottak, mely hatás szinte minden Kemény-munkában kitapintható. Jelen írás azonban nem törekszik a két életmű szisztematikus és teljes összevetésére. Egyrészt annak bemutatására vállalkozik, hogy három, alapvetőnek tekinthető weberi fogalom hogyan járult hozzá Kemény sajátos kutatói perspektívájához, másrészt, hogy mennyiben vezethető vissza ezekre a látásmódja és a hazai szociológia korabeli szemléletmódja közötti jelentős eltérés, ami elsősorban a kritikai szemlélet továbbélésében és az egyedit, az egyének gondolkodásmódját középpontba állító perspektívában ragadható meg (erről a dolgozat 3. részében részletesen lesz szó). A három weberi fogalom, amelyekre fókuszálok: a módszertani individualizmus, az objektivitás és az életmód, kitüntetett szerepet szánva a legutóbbinak.

Mind az objektivitás, mind a módszertani individualizmus, mind az életforma fogalma szorosan összefonódik és szerves részévé vált Kemény kutatásainak, és talán e három, Webertől kölcsönzött fogalom az, ami leginkább szerepet játszott kutatásaiban, az eredmények interpretációjában és sajátos módszerének kialakításában. Ez utóbbit egy 2007-es interjújában a következőképp jellemzi:

Ha lehet azt mondani, hogy van saját módszerem, akkor annak az alapelve az, hogy a személyes beszélgetések alapján lehet megtudni, hogy az emberek hogyan gondolkoznak, és ebből kiindulva lehet szociológiai írásokat és elemzéseket készíteni (Kemény 2008).

Eszerint Kemény szociológiai kutatásaiban az egyének gondolkodásmódjának megértésére, az egyéni cselekvők által kialakított társadalmi cselekvések elemzésére törekedett. Ez a motiváció tetten érhető munkás-, cigány- vagy szegényvizsgálataiban, amikor résztvevő megfigyelőként vagy interjúkészítőként az egyének véleményét, mindennapjait kutatta, és ott is, ahol talán kevésbé evidens: vállalatkutatásaiban. Szerinte ugyanis

[a] vállalat nem tekinthető (...) kollektív személyiségnek. A vállalatban dolgozó emberek nem a vállalat célját, hanem a saját céljukat tartják szem előtt. Célirányos cselekvéseik eredményeiből áll elő a vállalati cselekvés

– írta 1970-ben Solt Ottiliával végzett, a gazdasági vezetőkről készített kutatásuk előszavában (Kemény 1992: 86). Ennek megfelelően ebben a munkájában is egyéni célokról, cselekvésekről, racionalitásról, illetve hatalomról beszél. Mi ez, ha nem az egyéni cselekvésekre építő, azok megértő elemzését célzó weberi szociológia egyértelmű visszaköszönése?

Nem csupán azért érdekes a weberi hagyomány követése, mert az 1970-es években sem rendszerekben, osztályokban vagy nagy társadalmi rétegeket meghatározó struktúrákban

gondolkodott, hanem mert valóban az emberek érdekelték, a mindennapok, az egyéni célok és világtérképek. Ezt támasztja alá 1971-es cigánykutatása is. Bár elsősorban a kutatás survey adatai ismertek, a kutatómunka jelentős részét az interjúk és esettanulmányok tették ki. A kérdőívek lekérdezése mellett egy vezérfonal segítségével minden megyében készültek interjúk, „melyek pontos száma nem ismert, a nagyságrendjüket jelzi, hogy jelenleg 259 interjú hozzáférhető” (Kovács, Lénárt és Szabari 2016: 112–113). Az interjúk átirataiból az is kitér, hogy a kutatás során lényeges szempont volt az egyének mindennapi életének minél aprólékosabb megismerése, lejegyzése és megértése. Részletes és nagyon hiteles történetek bontakoznak ki előttünk az egyének életútjairól, kapcsolataikról, a családok gazdasági, társadalmi körülményeiről. Az interjúalanyok maguk vallanak arról, hogyan nőttek fel, milyen családi normák és anyagi keretek határozták meg lehetőségeiket, jövőbeli terveiket és irányították életútjukat.

Mink öten voltunk testvérek. Kis lakásunk volt, de az én anyósom hagyott nekem egy nagyobb lakást, és hát úgy volt, hogy sokan rendezkedtek a rokonjai benne és hát szétszedtem és bejöttem Pestre. Jobb volt ott, mert a levegő is erősebb volt, meg beteges se voltam annyit soha, mint most. Rengeteget betegeskedek, hát mióta itt vagyok a Fonóban, harmadszor vagyok műtve. Vakbél, hasmútét, belősszenövés. Otthon meg fiatalasszony voltam, sokat is dolgoztam, és kutya bajom se volt. A gyerekek úgy voltak, hogy apa nélkül nőttek. 16 évig kaptam rájuk a pénzt. Régen nem volt munkalehetőség. Hát engem mi hozott be? Nem a munkalehetőség? Hát cukorgyárba jártam Selypre, a tanács oda utalt, mivel gyerekeim voltak, a férjem elhalt. Alkalmi munka volt, addig tartott, míg a cukorrépába tartott. Elmúlt a szezon és akkor jönni kellett. Legfeljebb, mint az én bátyám is, aki ott lakott, bejáratos volt az irodákhoz, az ott maradt takarítani.²

Az interjúk olvasása során számtalan egyedi, sok szempontból mégis hasonló élettörténet olvasható, ahogyan arra is példák sora lenne megmutatható, mennyire nem tekinthető egységesnek a magyarországi cigányság az 1970-es években kultúráját, életstratégiáját vagy éppen nyelvi kötődését illetően.

Mészégető volt, égetett vállalatoknak, magyaroknak. Nehéz munka volt. Hát kövekből volt. Erdőben volt neki kemence, és kocsikkal hordatta oda. Két éjjel kiégette. (...) Ő is rendes volt. Csak tótul beszélt, a cigányok ott csak úgy tudtak tótul, mint a magyarok. Tót község volt. Én meg nem tudtam. Engem eladhattak volna. Cigányul tudok máig beszélni. Azt megértettem, ahogy cigányul beszélt, csak a tót szavakat nem értettem meg, amit beletett.³

Bár az interjúk segítségével egy összetett (holisztikus) kép alakulhatott volna ki a korabeli cigányságról, ennek ellenére (vagy éppen ezért) a kutatás kvalitatív (interjúkat és esettanulmányokat tartalmazó) része jobbára feldolgozatlan maradt, az interjúk részben „szociográfiai ihletettséggű, irodalmi szövegekké alakultak át” (Kovács, Lénárt és Szabari 2016: 105). Az interjúk feldolgozását két körülmény is nehezítette. Egyrészt módszertanilag nehezen illeszkedett a korabeli szociológia főáramába, másrészt a kutatás adminisztratív úton történő felfüggesztése,⁴ majd Kemény emigrációja is megakadályozta a kutatás egészének lezárását, az anyagok mélyebb elemzését. Mindemellett az 1970-es évek hazai szociológiájában egyre

2 Az interjút készítette: Törzsök Erika. A Huszadik Század Hangja Archívum és Kutatóműhely. Kemény István gyűjtemény, 368_007. 2. old.

3 Uo. 8. old.

4 1972 végén a pártközpont utasítására Keményt elbocsátották az MTA Szociológiai Kutatóintézetből.

erőteljesebben jelent meg a tudományosság problematikája, az interjú módszerek helyett a reprezentativitás igényével fellépő és statisztikai modellekkel operáló felmérések domináltak. Ennek részben az volt az oka, hogy a reprezentativitás, mintavétel és egyéb statisztikai és matematikai szabályok szerint végzett kutatások eredményei jóval inkább objektívnek és egyben tudományosnak tűnhettek, mint a szubjektív perspektívákat megragadni képes interjúk és esettanulmányok, ami egyfajta legitimitást biztosított a szociológia számára. Másrészt, a „professzionizáció” lehetőséget adott a szociológián belüli pozíciók átrendeződésére is, a korábbi kritikai szociológiát művelők vezető pozíciói leértékelődtek, helyüket egyre inkább a survey kutatások művelői vehették át.

Pedig a módszertani individualizmus és objektivitás szorosan összefonódik, és ez kimutatható Kemény munkásságában is.

Kemény a mélyinterjút úgy definiálta, hogy olyan előre megtervezett, bizonyos adott kérdésekre kötelezően választ váró beszélgetés, amelyik a személyiség mélyrétegéig hatol, és olyasmit is felszínre hoz, amit maga az interjúalany sem tud magáról

– írta Solt Ottília (1998: 30). Ebben a meghatározásban a weberi objektivitás rejlik, és a megismerés érvényességének alapvető kritériumához nyúlik vissza. Weber szerint

mindennemű tapasztalati tudás objektív érvényessége azon és csakis azon alapul, hogy az adott valóságot olyan kategóriák szerint rendezzi, amelyek abban a sajátos értelemben, hogy megismerésünk előfeltételét képviselik, szubjektívak, és ahhoz az előfeltevéshez kötődnek, hogy csak a tapasztalati tudásból nyerhető tudás értékes (Weber 1998: 68).

Ezt a weberi gondolatot követve Kemény kutatóként sem törekedett a „szubjektivitás” mellőzésére, ami lehetővé tette számára, hogy nem kizárólag az előregyártott „tudományos” kategóriák szerint rendezze és rendeztesse be interjúalanyaival a világot, hanem azok kategóriáin keresztül ismerje meg azt. Kemény, bár fontosnak tartotta az általa képviselt értékeket, kutatása során ragaszkodott a tapasztalati igazsághoz, tényállításokat közölt, nem értékítéletet, ugyanakkor, ahogyan arra Weber is rámutatott, már a téma kiválasztása is egy adott értékrendet jelenített meg.

A harmadik lényeges weberi fogalom, mely tovább él Kemény kutatásaiban, az életforma vagy életmód. Ezen keresztül mutatható ki leginkább az a sajátos megközelítés, amely az 1970-es évek hazai szociológiájától eltérően egyfajta holisztikus szemléletet képviselt, és amelyben az egyedi éppúgy megragadhatóvá vált, mint az azon túli összefüggések hálózata.⁵

Kutatásaiban kitüntetett helye volt az életformának. Az életforma fogalmának segítségével tudta feltárni és leírni a társadalom finom szövetét, és megragadni a munkamegosztás aktuális rend-

⁵ „A különböző életformák beható vizsgálata, elemzése és összevetése tette lehetővé számára, hogy az elsők között ismerje fel a második gazdaság jelentőségét, a társadalom szerkezetét, a társadalmi viszonyokat, az emberi magatartásokat erőteljesen befolyásoló szerepét. Gyönyörűséggel fedezte fel a második gazdasághoz sorolható tevékenységek egyre gazdagabb burjánzásában a kényszerek szorításából való kitörés, az autonómia növelésének megannyi vonzó kísérletét. Mint ahogy azt is, hogy még a távoli vidékekről Pestre ingázó tanulatlan segédmunkások is bekapcsolódhatnak ebbe a folyamatba, amikor a hétvégén magánépítkezéseken keverik a máltert a kőműveseknek összehasonlíthatatlanul magasabb órabérért, mint amennyiben addig valaha részük volt, vagy hat hétre otthagyják a gyárat, építőipari vállalatot, mert a lakóhelyükön adódik valamilyen átmenetileg jobban fizető idénymunka” (F. Havas 2008).

jében, az osztály-hovatartozásban azokat a lényeges különbségeket, amelyeket a származás, a munkamegosztás múltbéli rendje és az erre épülő eltérő hagyományok, szokások, magatartások és stratégiák teremtenek meg. Nem mindegy, hogy a munkás apja, nagyapja paraszt volt vagy iparos, hogy műszak után könyvet olvas, fusizik, vagy állatokat etet. Az életforma az ő felfogásában kinyújtózás, örömkeresés a szűkösségekben, de még inkább harci eszköz stratégiai előnyök szerzésére. Az életstílus szó valami esztétikumot, életművészetet sugall – írja egyik tanulmányában (F. Havas 2008).

Leggyakrabban a munkáskutatásban használt definícióját idézik, mely így szól:

A társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely ismerete nem elég a munkásságot alkotó rétegek körülhatárolásához, e rétegek közös és eltérő vonásainak és egymáshoz való viszonyának jellemzéséhez. A jelenben mindig tovább él a múlt: a mai társadalmi rétegeket nemcsak a társadalmi munkamegosztás jelenlegi rendje, hanem a régi munkamegosztás is alakítja. Ha a munkamegosztás belső szerkezetét érteni akarjuk, történetét is ismernünk kell. A társadalmi munkamegosztás jelenlegi és a múltból továbbélő rendjének társadalmi rétegekre gyakorolt együttes hatása az életformában fejeződik ki (Kemény 1972: 39).

Kemény szerint az életforma jellemző vonásai: a lakóhely, a lakás, a tárgyi kultúra, a szokásrendszer, a társadalmi státusok, társadalmi szervezeti formák, társadalmi ellenőrzés, a nevelés, a magatartások és gondolkodásmódok (Kemény 1972: 39). Nyilvánvaló, hogy az 1970-es évek elején Kemény a munkásság életformájának sokszínűségét kívánta kiemelni – igaz, ennek ellenkezőjét a korabeli rétegződésméletek sem állították –, és rámutatni e társadalmi csoport tagozódásában szerepet játszó dimenziókra. Bár Kemény sok mindenben egyetértett a hazai rétegződésvizsgálatok nyomán megjelent elméleti és módszertani megfontolásokkal, pl. Ferge Zsuzsa munkajellegcsoport-konceptciójával, mely szintén túllépett a marxi kereteken, de a mobilitás kérdésében már eltérő volt a véleményük (lásd később). Kemény szerint a magyar munkásság leglényegesebb jellemzője, hogy annak az „egy nemzedékkel ezelőtti zárt kultúrája ma felbomlóban van: a mai magyar munkásság nem zárt társadalmi réteg, kijegecesedett szokásokkal, egyértelmű összefüggésrendszerrel, hanem inkább úton levők hatalmas táborá” (Kemény 1972: 39).

A sokat idézett sorok mellett az életforma további definícióival is találkozhatunk. Kemény újból és újból nekilátott e fogalom tisztázásához, ami azt mutatja, hogy az életforma fogalmát alapvető fontosságúnak tekintette, ami a cigányvizsgálat során tartott „magánszemináriumokon” is elsődleges volt az életmód meghatározásakor.⁶ E kutatások alapját is jelentő életforma-fogalmat pontosabban megértjük Kemény 1973-as *Az életforma fogalmához* című munkája alapján. Az, hogy ez a tanulmánya a szegénység-, illetve cigányvizsgálatok után jelent meg, jelzi, hogy még a kutatások után sem zárult le számára az életforma fogalmának tisztázása. (Erre utal az is, hogy később is foglalkozott a problémával – lásd: Kemény 2005.)

Rendszeresen visszatért az életformacsoportok általa kidolgozott elméletére, amely lehetővé teszi a társadalmi rétegződés finomszerkezetének a feltárását és – többek között – a különböző hátterű és előtörténetű cigány csoportok közötti különbségek megragadását is” (Havas 2016: 272).

6 „1971 elejétől 1974 végéig heti rendszerességgel szemináriumot vezettem, előbb az MTA Szociológiai Intézetében, majd Kulcsár Kálmán kitiltó döntése után különböző lakásokban. Az életforma fogalmához I–II. (és a posztindusztriális társadalom) szemináriumi előadások rögzítése” (Kemény 1992: 135).

Az „életforma ugyanis összeköti a benne résztvevőket és elválasztja őket azoktól, akik más életformában élnek” (Kemény 1992: 135). (Kemény maga Weber és Tönnies elméleteire hivatkozik, itt azonban szembeötlő Simmel divatról szóló szavaihoz való hasonlósága.)⁷ Ámde Kemény számára a legfontosabb elem az életforma kapcsán, hogy a csoport tagjai egymáshoz igazítják viselkedésüket, „egymástól meghatározott viselkedést várnak el” (Kemény 1992: 140), ami egyértelműen a weberi koncepció követését jelzi. Weber „rendnek nagyjából azt nevezi, amit én életformacsoportnak” (Kemény 1992: 138). „Az életformacsoport egy tekintetben nem feltétlenül közösség: tagjaik nem ismerik egymást személyesen” (Kemény 1992: 136), viszont közösség annyiban, hogy az élet minden területére kiterjed, a személyiség része, alapvetően tradicionális, ugyanakkor racionális.⁸ „[A]míg van gang, galeri, telep, tradicionális életmód stb., azért van, mert tagjainak nincs jobb lehetőségük” (Kemény 1992: 140). Az életforma részben védekezés és alkalmazkodás, ugyanakkor eszköz, stratégia az előnyök megszerzésére, a küzdelmek lefolytatására.

Ugyanakkor Weber rend- és életforma-koncepciójához képest Kemény vizsgálatai során nagyobb jelentőséget tulajdonított a tárgyi világnak. A tágan értelmezett „tárgyak” kitüntetett szerepet kaptak, melyek Kemény szerint nem csupán kifejezik az életformacsoportot és azok tagjainak személyiségét, hanem fontos szerepük van a személyiség kialakulásában is.

A magam kutatásaiban inkább az élet anyagi vonatkozásai iránt érdeklődöm. Anyagin nem csak a gazdaságit értem, tehát nem csak a szorosan jövedelemszerző tevékenységet, hanem (...) azoknak a tárgyaknak a megkeresését, amelyekhez a tevékenységek kapcsolódnak, másodszorban azoknak a szokásoknak a megkeresését, amelyek szerint ezekkel a tárgyakkal bánnak (Kemény 1992: 141).

Vagyis Kemény szerint az alapján is létrejöhetnek életformacsoportok, hogy milyen tárgyak veszik körül az embereket, és miként bánnak azokkal. Minden életformacsoportra az eltérő tárgyak bizonyos együttese jellemző. Az életforma ezen értelmezése jelenik meg a cigány-vizsgálatban is.

Nagy tömegben élnek Magyarországon cigányok, akik életformájukban világosan elkülönülnek az őket körülvevő nem cigány környezettől, éppen ezért a nem cigány környezet cigányoknak tartja őket, ugyanakkor ilyen vagy olyan okból nem vallják magukat cigányoknak (Archívum, Kemény: kutatási beszámoló, 368_219.pdf, 2. old.).

Beszédes az a szám is, hogy az 59 oldalas kutatási beszámolóban tizenkilencszer szerepel az életforma kifejezés, míg a 62 oldalas, letisztázott anyagban huszonhatszor. Az életmód keményi koncepciója pedig visszavezet bennünket a fentiekben tárgyalt objektivitáskérdéshez is:

A kérdőíves adatok feldolgozása azonban nem teszi lehetővé a cigányság életformacsoportjainak belső megértését. Standardizált kérdőív segítségével csak kis részben vagy egyáltalában nem ismerhető meg az egyes csoportok története (jelenük magyarázatának elengedhetetlen feltétele), a csoportok tárgyi kultúrája, a szokásrendszer, amellyel a tárgyakat kezelik, a család belső szervezete, a társadalom szervezete, az emberek egymás közti kapcsolata, a társadalmi ellenőrzés, amellyel a tradíciók megtartását biztosítják, a nevelés, amellyel azokat továbbörökítik, nem ért-

7 A divat Simmel szerint „az osztályok elkülönülésének terméke, [...] amelynek kettős funkciója az, hogy bizonyos kört összetartson, s egyúttal másoktól elhatároljon” (Simmel 2001: 182).

8 Racionalitás és szokásszerűség együtt járása Kemény szerint lehetséges – mely megállapítás nyilvánvaló utalás Hajnal elméletére. A tradíció és a szokásszerű ez esetben nem jelenti valaminek a merev ismétlését.

hetők meg az életformára jellemző tipikus beállítottságok, magatartások és gondolkodásmódok, azok a konkrét találkozások és összeütközések, általában mindazok a tipikus helyzetek és cselekvések, amelyekben és amelyek során társadalmi kapcsolat jön létre cigányok és nem cigányok között (Kemény 1976: 10–11).

Az idézet két fontos szempontot is tartalmaz számunkra. Az egyik a már tárgyalt tárgyi feltételek kitüntetett, a másik a már szintén említett interjú módszer nélkülözhetetlen szerepére utal. A tárgyi feltételek, melyek a cigányságot jellemezték az 1970-es évekbeli magyar társadalomban, jelentősen eltértek a nem cigány családok tárgyi feltételeitől, hiszen azok jóval szűkösebb és rosszabb minőségben álltak rendelkezésükre. Ugyanakkor a cigányságon belül e közel azonos jellegű tárgyakhoz való viszony, mely kizárólag az interjúk során vált érzékelhetővé a kutató számára, azt is megmutatta, hogy a hasonló fizikai körülmények között élő cigányság sem egységes, mert más-más értelmezési keretek, szokások és viselkedési módok kapcsolódtak a kívülről talán egységesnek tűnő tárgyi világhoz. Vagyis az életforma-fogalom tette lehetővé, hogy a cigányságot részben mint a társadalom alsó rétegeire jellemző életformát folytató csoportot, részben mint számos kisebb csoportra osztható, heterogén társadalmi alakzatot jelenítse meg. Míg a statisztikai adatok alapján kirajzolódik a társadalom alsó rétegének éles elkülönülése:

Az aktív keresővel rendelkező összes magyarországi háztartás népességében 100 rendszeres keresőre 7 nem rendszeres kereső; a cigány háztartások népességében 100 rendszeres keresőre 29 nem rendszeres kereső jut. Ez a statisztikai arányszám csak érzékeltetni tudja azt a különbséget, amely az átlagos magyar család és a társadalom legsalsó rétegeihez tartozó családok életformája között van e tekintetben. Szándékosan beszélünk a társadalom alsó rétegéről, mert ez az életforma nemcsak a cigányokra, hanem általában a legrosszabb életkörülmények között élő családokra jellemző. Ez a réteg cigányokból és nem cigányokból tevődik össze, és már itt jelezhetjük azt a meggyőződésünket, hogy a cigányság felemelésére irányuló intézkedéseknek nem szabad csak a cigányokra korlátozódniuk, hanem ki kell terjedniük az ilyen életformát élő nem cigányokra is (Kemény é. n.: 13).

Addig az életforma fogalma Kemény számára azt is lehetővé tette, hogy az alsóbb társadalmi csoporton belül a cigányságra jellemző különbségeket megjelenítse. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy bár Kemény több esetben jelzi, hogy a cigányság életmódja részben alacsony társadalmi helyzetéből adódik, és ezért nem beszélhetünk kizárólag a cigányság problémájáról, e kutatásában is megemlíti, hogy a cigányságot mint etnikai csoportot kitüntetett módon érinti az előítéletesség, mely részben mégis elkülöníti a társadalom alsó rétegének más tagjaitól is.

A valóságban a cigányok különböző etnikai és életformacsoportokat alkotnak. Van olyan probléma, amely közös valamennyi cigány etnikai és életformacsoport számára – ilyen pl. a cigányokkal szembeni előítélet problémája –, más problémák pedig eltérő módon jelentkeznek a különböző életformacsoportok körében (Kemény é. n.: 6–7).

Talán e vázlatos bemutatás is meggyőzően igazolja Weber és Kemény elméleti, eszmétörténeti kapcsolatát. Ugyanakkor a Weber-kötethez írt Kemény-bevezetőben,⁹ nem Weber tudo-

9 A bevezető a kötet megjelenésekor némi problémát okozott. „A probléma az előszóval volt, amit az első kötethez én írtam. És ami a vezető pozícióban lévő embereknek nagyon nem tetszett, mert Pap Zsigmond Pál valamilyen akadémiai szövegében említést is tett erről [...]”. De általánosságban elmondható, látszott az előszóban, hogy ez egy nem marxista előszó. Tehát ez már éppen elegendő, ugye (Kemény 1995: 33).

mányos szemlélete, egy-egy modellje vagy fogalma, hanem az ember elevenedik meg előttünk: „Apja zsarnokságával szembeszegült, nyárspolgáriságát megvetette, de az örökségre kapott német nacionalizmustól nem tudott megszabadulni” (1992: 27). Megkapó, ahogyan Kemény Weber alakját és korát megrajzolja a rövid bevezetőben. Vajon hogyan rajzolná meg saját magát és korát?

Kemény életútja a szociológiáig

Kemény István 1925-ben, a két világháború közötti Magyarországon született, ami meghatározó volt egész gondolkodásmódjára. Később ezt a Magyarországot így jellemezte:

...nem volt egy polgári ország, ez egy vegyes ország volt, amelyben már volt polgárság, amelyben már nagyon sok modern vonás érvényesült. (...) Ugyanakkor ebben az országban a vezető réteg még mindig az arisztokrácia volt, és e mögött az arisztokrácia mögött ugye a történelmi középosztály rendelkezett a legkülönbözőbb kiváltságokkal. Tehát ez egy félig rendi ország volt még 44. március 19-ig. (...) jártam falura még gimnáziumi éveim alatt is, ugye ott falun tanúja voltam, Kéthelyen, gróf Hunyadi birtokán. (...) Ezen a földön ugye az uradalmi intéző egy kérlelhetetlen hatalmat gyakorolt a cselédség és az idénymunkások fölött. Tehát mondjuk ezt valahogy bele akartam venni, a másik, amit bele akartam venni, hogy a zsidóüldözés megkezdődött. Először is a 20-as évekre nem akarok visszamenni, tehát a numerus claususra, de az 1938-as zsidótörvénnyel megkezdődött a zsidók kifosztása, amely az egymást követő zsidótörvények minden egyes fázisával még nagyobb mérvű volt, még sokkal több zsidó vesztette el a tulajdonát, állását, egzisztenciáját, került létbizonytalan helyzetbe akkor is, ha éppen nem vitték el munkaszolgálatra vagy valahova. (...) A másik, amit el kell mondani, hogy ez a társadalom döntő többségében németbarát volt (Kemény 1995: 11).

Kemény családja nem volt németbarát. Édesapja kultúrmérnök szakon végzett a Műegyetemen, a Magyar Államvasutaknál helyezkedett el és került a horvátországi Karlovacba. Itt ismerkedett meg Kemény majdani édesanyával, akinek tanítónői diplomája volt, és csupán rövid ideig dolgozott, fiatalon férjhez ment, a házasságból 5 fiú született. Még a Monarchia fennállása alatt a család Karlovacból Kaposvárra, majd 1929-ben az apa munkáját követve Budapestre került, ahol Kemény is felnőtt (Kemény 2007). Iskolai éveit az Ilona utcai II. kerületi Királyi Egyetemi Katolikus Gimnáziumban kezdte meg, mely hajdanán liberális szellemű gimnázium volt, de Kemény idejében már a korabeli szemléletet sugallta. Tanárait nem szerette, a legtöbbjüket ellenszenvesnek és tudatlannak tartotta, akik Kemény szerint saját szakmájukhoz sem értettek. 16 évesen már Hajnalt és Erdeit, Szabó Zoltánt és persze József Attilát olvasott. Politikai érdeklődése a szociológiai és szépirodalmi olvasmányai nyomán formálódott. Így nem csak Németh, Erdei, Szabó Zoltán vagy Hajnal, hanem Tolsztoj munkái is a szegények irányába terelték az érdeklődését, formálták autonómiaigényét és kritikai szemléletét.

Hát, mindenesetre nagyon baloldali voltam, majdnem kommunista, de ezt a szót vissza kellene vonni, mert nem nagyon lehetett képe akkoriban egy 16-17 éves fiúnak a kommunizmusról. Szóval mindenesetre szélsőségesen szabadelvű, liberális beállítottságú voltam. Annak a társadalmi szisztémának, amelyben éltünk, az antiszociális volta ebben az irodalomban, amelyre utaltam, nagyon élesen hangsúlyozódott. A szerzők mind élesen szemben álltak azzal a világgal,

amelyről írtak (...). A külföldi irodalomnak egy nagy része erősen antikapitalista volt, eléggé szélsőséges. Pl. nagyon nagy hatást tett rám Tolsztoj, akinek egy nagyon erőteljes bírálata volt nemcsak a cári rendszerről, hanem az egész korabeli civilizációról. Ezek mind nagyon erősen hatottak rám. És mondjuk, aki tolsztojánus, én nem mondom, hogy tolsztojánus voltam, de majdnem, mondom, nagyon erősen hatott. Aki tolsztojánus, az majdnem kommunista abban az értelemben, hogy a szegények oldaláról, a szegények szemszögéből próbálja nézni a világot. És a gazdagsággal feltétlen ellenszenvezik (Kemény 1995: 2–3).

Kemény egész gondolkodásmódját erőteljesen befolyásolta, ahogyan ő fogalmazott, hogy „Magyarország benne volt a második világháborúban”. Ezt pedig nem az 1944-es német megszállással azonosította, hanem már 1941-től számította. Keményre ugyanis óriási hatást gyakorolt – talán horvát származású édesanya miatt is¹⁰ –, hogy Teleki Pál miniszterelnöksége idején, 1941. április elején Magyarország átengedte a német csapatokat, melyek lerohanták Jugoszláviát. Bár még 1941-ben, 16 évesen röpiratot írt és részt vett az ellenállásban, élettörténetének elmesélésekor később saját magát leginkább szemlélőként és nem aktív cselekvőként jellemzi. 1945-ben március 15. után elindult és bejárta Szabolcs megyét, mert „kíváncsi voltam, hogy mi történik”.

És akkor rögtön arra gondoltam, hogy most megnézem ezt a földosztást magamnak, amely akkor kezdődött. (...) Tehát Pest megyében láthattam, hogy mi történik, de az, hogy én valamit cselekedjem, arról nem lehetett szó. Őszintén szólva nem is volt bennem cselekvési vágy, tehát nem kívántam beleszólni a dolgokba, csak látni akartam (Kemény 1995: 8).

1947-ben a Teleki Intézetbe került, ahol saját, valójában első szociológiai jellegű kutatását kezdhette el, amire így emlékszik vissza:

Akkor elmentem dolgozni a kispesti textilgyárba, Kistext, ez volt a neve, és ott gyakornoki minőségben dolgoztam, tehát fizikai munkát végeztem, azért, hogy az úgynevezett résztvevő-megfigyelő módszerrel szerezzek információkat. Ez az időszak nagy hatást gyakorolt rám, bár nem nekem való volt, hogy így csináljak résztvevő-megfigyelést, mert fizikailag akkor is gyenge ember voltam. Olyan dolgokat tanultam meg, melyeket nem tudtam volna megtanulni olyan könyvekből, melyeket kitűnő kutatók írnak, akik kívülről próbálják megközelíteni a munkások világát. Vannak dolgok, melyeket kívülről meg lehetett tudni a Kistextről, vagy általában a textil-iparról. A Kistextnél a munkások legnagyobb része nő volt, de lehetett tudni, hogy fiatal lányok voltak a többség, férjhez menés előtt, amikor találtak valakit, akkor otthagyták. De voltak idősebbek is, akiknek a megélhetéshez ez kellett. Ez a fajta munka, melyhez nem kellett szakképesítés. Voltak férfiak is, akik szakmunkások voltak, és a művezetők is férfiak voltak. Ezeket meg lehetett tudni a legszokványosabb módszerekkel is, statisztikából. Van, amit kívülről meg lehet tudni, de a gondolkodásmódot, a beszélgetéseket, melyek folynak, amikor kimennek cigarettázni a WC-be, azt ilyen kívülről nem lehetett. Nagyon nagy hatással volt rám, hogy belülről tudtam meg, hogy hogyan dolgoznak a munkások, és nem csak a textilmunkások és a fiatal lányok, hanem azok is, akik a gépeket kezelték, amihez szakképzettség kellett, és azoknak a beszédmódja és gondolkodásmódját személyes módon lehet. Mikor sokkal később, amikor a magyar munkásokról írtam és korábban kutattam, akkor ezt, hogy beszédmód és gondolkodásmód, azt úgy is meg lehet tudni, hogy bemegy az ember a gyárba, odamegy a munkásokhoz, és kicsit lehet barátkozni és meg lehet beszélni egy találkozót, amikor 2-3 órát beszélgetünk. Amiket ilyenkor mondanak az emberek, azokat nem mondják soha egy kérdőíves vizsgálatban (Kemény 2008: 9).

10 „Az anyám pedig horvát volt és megmarad horvátnak, az nem változik” (Kemény 2007, kézirat).

A Teleki Intézetben csak rövid ideig maradhatott, később középiskolai tanárként dolgozott, volt nevelőtanár a Kórusművészeti Kollégiumban, az Apáczai Csere János Gimnáziumban és Kollégiumban, illetve tanár Pestszentlőrincen. Az 1950-es években Nagy Imrét támogatta, 1957 májusában letartóztatták és 4 évre elítélték, amiből 2 évet kellett leülnie. 1959-ben szabadult, fordításokból élt. Az 1960-as évek kádári konszolidációja az ő életét is megváltoztatta. A KSH akkori elnöke, Péter György kezdeményezett egy Társadalmi rétegződés című vizsgálatot, melynek az irányítói Ferge Zsuzsa és Mód Aladárné voltak, és Keményt (aki korábban már kisebb munkákat végzett a KSH-ban) is meghívták a kutatásba, amivel Kemény hazai szociológusi karrierje elindult és 1977-es emigrációjáig tartott.

Kemény István világlátása, kutatási és tudástermelési módja és az 1960–70-es évek hazai szociológiájának viszonya

A magyar szociológia 1960-as évekbeli újjászervezése egybefonódik a kádári konszolidációval. Már az 1960-as évek elején megkezdődött a szociológia körüli szerveződés, melynek eredményként 1963-ban létrehozták az MTA Szociológiai Kutatócsoportját Hegedüs András vezetésével, illetve a KSH-n belül is elkezdődhettek a szociológiai jellegű kutatások. Az 1960-as éveket mint a kritikai szociológia korszakát szokás jellemezni, és ezen az érteendő, hogy a marxista alapokat elfogadó, ugyanakkor a megvalósult szocialista rendszer anomáliáival szemben kritikus gondolkodók alkották a korabeli szociológia meghatározó képviselőit. Ugyanakkor már az 1960-as évek közepétől a kritikusokat – köztük leginkább Hegedüs Andrást – folyamatos támadások érték: 1964-ben revizionistának bélyegezték, 1965-ban a Valóság, 1968-ban az MTA Szociológiai Kutatócsoport éléről is eltávolították. A támadások kiterjedtek a Hegedüs körül dolgozók csoportjára is, pl. a Lukács iskola tagjaira: a Korcsulán tiltakozókkal¹¹ szemben a párt 1973-ban (Lukács György halála után) alkalmazott súlyosabb retorziókat: 1973-ban Hegedüs Andrást, Kis Jánost, Vajda Mihályt, akik még párttagok voltak, kizárták a pártból, Heller Ágnes, Márkus Mária, Márkus György, Bence György elvesztette állását. Erre az időszakra Hegedüs így emlékszik vissza: „Mikor győzött az úgynevezett munkásellenzék a reformerekkel szemben 1972 novemberében, akkor a kritikai irányzatot lényegében kifűrták. [...] amikor volt ellenünk ez a párthatározat, és középkori mintára a tanítványoktól várták el, hogy adják nyilatkozatba, hogy megtagadják a nézeteimet” (Hegedüs 1998: 1).

A kritikai szociológiával szembeni fellépés ellenére az 1970-es évtized a szociológia számára az intézményesülés sikerét is jelentette. 1969-ben létrehozták az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetét, illetve a Rádió és Televízió Tömegkommunikációs Kutatóközpontját; az 1970-es évek elején létrejöhetnek az első szociológiai tanszékek, az ELTE BTK-n Huszár Tibor, illetve az akkori Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen Andorka Rudolf vezetésével; 1972-ben elindult a *Szociológia* című folyóirat Cseh-Szombathy László főszerkesztésében, 1978-ban pedig Szalai Sándor elnöklétével megalakult a Magyar Szociológiai Társaság is. Az intézményesülés sikere mellett a szociológia terepe egyre bővült,

¹¹ Az 1968-as csehszlovákiai bevonulással szemben Hegedüs munkatársai, Heller Ágnes, Márkus György, Márkus Mária, Sós Vilmos és Tordai Zádor, akik épp a jugoszláviai Korcsulán tartózkodtak, egy tudományos konferencián tiltakozó petíciót írtak alá.

számos kutatás folyt, ami lehetőséget biztosított egy új generáció számára is. A szociológia bővülése és legitimitásának megteremtése esetenként az egyéni kutatói karrierek felíveléséhez is hozzájárult:

Az én generációm számára, akiknek az 1960-as évek végén indult pályájuk, egyrészt óriási lehetőségek adódtak a szociológián belül, mert addigra lényegileg – éppen a Hegedüs András generációjának köszönhetően –, az eldőlt, hogy szociológia lesz, intézményesülni fog, szociológia kell, de óriási volt az úgynevezett káderhiány. Nem voltak szociológusok, ezért az én generációm számára egy nagyon gyors karrier lehetősége adódott, ami egyetlen későbbi generációnak sem adatott meg a szociológiában (Kolosi 1999: 18).

A sikeres intézményesülés ára azonban részben a kritikai szociológia bürokratikus visszaszorítása volt, amit a szociológus szakma az 1990-es években a professzionalizáció narratívájában írt le. Kolosi szerint:

(...) az, hogy a nagy elméleti kérdések háttérbe szorulnak és sokkal inkább viszonylag kis problémák alapos vizsgálata válik a szociológiai kutatás sajátosságává, ez a szociológia nagykorosodásának a jele nem csak nálunk, hanem mindenütt a világon. A természettudomány is akkor vált komoly tudománnyá, amikor a tudomány apróbb munkáinak az összessége vált meghatározóvá, túlsúlyossá. A természettudományban is néhány száz évenként jönnek a nagy teóriák, ugyanúgy valószínűleg a szociológiában is lesznek majd nagy elméleti összegzések, de maga a tudományos munka – amely a modern munkamegosztás rendszerében egyfajta munkát jelent – az nem ideológiai jellegű, sokkal inkább egy nagyon fegyelmezett, aprólékos munkát kell, hogy jelentsen (Kolosi 1999, 18).

A Kolosi által említett „nagykorosodás” pedig a kvalitatív és kvantitatív módszerek közötti erőteljes hangsúlyeltolódást (az utóbbi javára), illetve a társadalomelméleti, kritikai jellegű írások háttérbe szorulását eredményezte (Kovács, Lénárt és Szabari 2016). Hol helyezkedett, illetve hogyan helyezhető el Kemény ebben az intézményesült szociológiában/intézményi térben? Kemény fontosnak tekintette a szociológia professzionalizációját, ezt semmiképp sem tudta összeegyeztetni a kritikai látásmódról való lemondással. Olyan tudósi életstílust képviselt, ahol a korrekt és egzakt kutatás nem jelenti a társadalomkritikától való eltávolodást. Szerinte:

(...) a lovag életstílusa nem csak a »courtoisie« (és ráadásul az is stratégia), hanem ülni a nyeregben, bírni a páncélt és a pajzsot, forgatni a kardot: érteni a szerszámhoz, amely zsákmányt hozhat. A tudósnak sem a zenehallgatás az életstílusa, hanem az összes konvencionális eszköz kezelése, hogy elhitesse: korrekt és egzakt, amit csinál; fortélyos kezelésük, hogy rákényszerítse magát a tudósvilágra és az egész társadalomra; más tudósokkal falanxban növelje a tudomány presztízsét, hatalmát, jövedelmét; kevés tudóssal együtt megdöntse más tudósok hadállásait; foglaljon, hódítson, győzzön. Ugyanezt teszi a legutolsó, legnyomorultabb csoport is, a kupec, az ócskás, a házaló (Kemény 1992: 149).

Kemény narratívája szerint az általa képviselt tudóshadállás megbukott, nem tudta elfogadtatni, „rákényszeríteni” tudományos termelési módját a korabeli szociológiára. 1977-ben kénytelen volt elhagyni az országot, és tulajdonképpen a szociológus szakma nem állt ki érte, ahogyan Szelényiért, Konrádért vagy éppen a Hegedüs-féle csoportért sem, amikor tudományos munkájuk vagy politikai meggyőződésük miatt szakmájuk vagy az ország el-

hagyására kényszerítették őket. Talán azért sem győzhetett, mert nem volt egyik tábor tagja sem. Nem tartozott a Hegedüs-féle kritikai csoporthoz. Bár baloldalinak vallotta magát, mélyen kritikus maradt a Magyarországon kiépült szocialista rendszerrel szemben. Kemény más baloldali, kritikai szociológussal ellentétben azonban abban sem hitt, hogy a szocialista rendszer jobb, mint a kapitalizmus, vagy akár jobbá tehető:

A kötetben, amely a kutatásról megjelent a KSH kiadásában, a mobilitás fejezetét én írtam, de lehet, hogy abba, amit írtam, beleírt [Ferge] Zsuzsa, mert erről a dologról neki más volt a véleménye, mint nekem. A kutatás eredményei azt mutatták, hogy a rétegek közti generációs mobilitást nézve Magyarországon kisebb a társadalmi mobilitás, mint az Egyesült Államokban, mint Nyugat-Európában. Ez elkerülhetetlen volt, mert ezeknél a nagy kategóriáknál, ahol csak olyanok szerepelnek, hogy munkások, nem fizikaiak, értelmiségiek, vezető állásúak, stb., ezeknél a nagy tételeknél az játszott szerepet, hogy a társadalom tagjainak túlnyomó része a vizsgálat előtti időpontokban fizikai dolgozó, mezőgazdasági, ipari dolgozó volt. Annyi emberből nem lehetett irodai dolgozót csinálni, mint akkor lett volna, ha ugyanakkora a mobilitási ráta, mint nyugaton. Tehát a vizsgálat eredménye azt mutatta, hogy a társadalmi mobilitás kisebb, mint nyugaton. Ennek az értelmezése számomra az volt, hogy ezeket a statisztikai adatokat meghatározza az előző generáció szociális összetétele, valamint a vizsgálat időpontjában a társadalom szociális összetétele. Vagyis én ennek nem tulajdonítottam olyan jelentőséget, hogy még ebben is rosszabb Magyarországon, mint nyugaton (Kemény 2008: 13).

Ugyanakkor nem mondott le az elméleti igényről, és a kvantitatív módszer mellett – ahogyan azt korábban bemutattam – nagyon lényegesnek tartotta a kvalitatív eszközöket, elsősorban az „intenzív interjúk”-at és az esettanulmányokat.¹² Így az 1970-es évek erősödő és egyre inkább intézményi pozíciókra szert tevő „professzionális”, elsősorban kvalitatív vizsgálatokon alapuló, a kritikai szociológiát távol tartó, depolitizált szociológia sem fogadta be. Kemény tudástermelési módjában benne van az a személet, amelyet már a tanulmány elején idéztünk, és amely szerint elsősorban a személyes beszélgetések, interjúk alapján lehet megtudni, hogy az emberek hogyan gondolkoznak, és ebből kiindulva lehet tudást létrehozni. Ahogyan Kemény egész életpályáját felrajzolta, úgy szociológiai pozíciója s módszere is mindvégig a résztvevő megfigyelőé marad, ahol a megfigyelőn van a hangsúly. Ez a fajta tudástermelés pedig egyrészt nem nélkülözheti a holisztikus szemléletet, hiszen az élet nem különválasztott dimenziókban és szakszociológiai kategóriákban ragadható meg, másrészt nem nélkülözheti az elméleti fogalmakat és állásfoglalásokat sem.

Források

- Hegedüs András (1998): *Interjú* (kézirat). Készítette és lejegyezte: Szabari Vera.
- Kolosi Tamás (1999) : *Hegedüs Andrásról. Interjú*. Az interjúkat készítette és összeállította: Szabari Vera. <http://www.szociologia.hu/dynamic/9904interjuk.htm>.
- Kemény István (1995): *Interjú*. Készítette és lejegyezte: Elbert Márta. Interneten: http://www.kemenyistvan.hu/images/01/Kem%20Istv%E1n%20interj%FA_1_5.pdf.
- Kemény István 2007. *Interjú* (kézirat). Készítette és lejegyezte: Szabari Vera.

¹² „Az említett problémák kutatására a vizsgálat résztvevői minden negyedik cigány családban intenzív interjúkat készítettek. Az intenzív interjú keretét a család története adta meg. Az intenzív interjú igen gondos előkészítés után többórás, magnetofonnal rögzített beszélgetést jelentettek” (Kemény 1976: 11).

Kemény István (2008): Életút interjú. Készítette: Szabari Vera. *Szociológiai Szemle* 18(2): 3–21. Interneten: http://www.kemenyistvan.hu/images/pdf/szabarieletut_1.pdf.
Kemény István (é.n.): *A reprezentatív vizsgálat eredményei*. 59. lap. 20. század hangja Archívum és Kutatóműhely. 368_219.pdf.

Hivatkozott irodalom

- Havas Gábor (2016): A Kemény István vezette 1971-es országos reprezentatív cigányvizsgálat keretében készült interjúk. *Socio.hu* (2), 271–277. Interneten: http://socio.hu/uploads/files/2016_2/kemeny_gyujt.pdf.
F. Havas Gábor (2008): Kemény István (1925–2008). *Beszélő* 13(5): 62–66. Interneten: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/kemeny-istvan-1925%E2%80%932008>.
Kemény István (1972): A magyar munkásosztály rétegződése. *Szociológia* (1): 36–48.
Kemény István (1976): *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról*. Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézetének Kiadványai.
Kemény István (1992): Az életforma fogalmához. In uő *Szociológiai írások*. Szeged: Replika Kör, 135–148.
Kemény István (2005): History of Roma in Hungary. In *Roma of Hungary*. Kemény István (szerk.) New York: Atlantic Research and Publications, 1–70.
Kovács Éva, Lénárt András és Szabari Vera (2016): (Fel)talált tudomány. Az 1971-es Kemény-féle reprezentatív cigánykutatás idején keletkezett kvalitatív szociológiai források utóélete. *Híd* (12): 104–125.
Solt Ottilia (1998): Interjúzni muszáj. In uő *Méltóságot mindenkinek. Összegyűjtött írások I.* Budapest: Beszélő, 29–48.
Szabó Zoltán (1937): *Cifra nyomorúság: a Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe*. Budapest: Cserépfalvi.
Simmel, Georg (2001): A divat. In uő *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Budapest: Novissima, 180–200.
Weber, Max (1998): A társadalomtudományos és társadalompolitikai megismerés „objektivitása”. In uő *Tanulmányok*. Budapest: Osiris, 7–69.

A cigányfalu mint jelenség és értelmezési keret

A különböző cigány csoportok társadalmi helyzetével foglalkozó kutatások történetében átöröklést jelentett a Kemény István által vezetett 1971-es (majd 1993-ban és 2003-ban megismételt) országos, reprezentatív kutatás, amely a statisztikai adatfelvétel elemzéseit terepmunkán alapuló esettanulmányokkal egészítette ki, és így nyújtott a cigányokról mint társadalmi csoportról a foglalkoztatás, lakóhely, iskoláztatás tekintetében komplex képet (Kemény 1976). Keményt és munkatársait alapvetően a strukturális kérdések, a társadalmi kirekesztettség, a hátrányos helyzet újratermelődésének mechanizmusai érdekelték, kutatásuk társadalomkritikai szelleme hosszú távon meghatározta a cigányokkal foglalkozó vizsgálatok szemléletét. Az országos adatfelvételt kiegészítő terepmunkán alapuló esettanulmányok leírják és elemzik a cigány családok településen belüli elhelyezkedését, a többségi társadalomhoz fűződő kapcsolatait, a cigánytelepek felszámolásának visszasságait, a hátrahagyott falvakban élő cigány családok boldogulási lehetőségeit (Rupp 1976; Csalog 1979; Demszky 1980). Havas Gábornak az 1976-os kutatási beszámolóban megjelent tanulmánya az „elcigányosodó falu” (Havas 1982) jelenségére hívta fel a figyelmet, amely hosszú évtizedekig meghatározta a periférikus helyzetű, aprófalvas területeken zajló társadalmi folyamatok értelmezését.

Tanulmányomban először leírom a cigányfalvak kialakulásának folyamatát (1.), majd a rendszerváltást követő gazdasági, társadalmi és intézményi átalakulás következményeit ezeken a településeken (2.). A cikk utolsó részében egy cigányfaluban készített esettanulmányon keresztül bemutatom az intézményi fejlesztések által létrejövő társadalmi változásokat és azok hatását a helyi társadalomra (3.).

1. A cigányfalvak kialakulása

A cigányfalvak kialakulása egyrészt a hatvanas évektől az ország rurális periferiáján lezajlott intézmény-összevonások (iskolák, tanácsi körzetek, térszerek) hatására elinduló negatív társadalmi és gazdasági folyamatok, elsősorban a szelektív migráció, majd az ezeket a tendenciákat felerősítő településfejlesztési politika, illetve a cigányság asszimilációjára törekvő programok, azon belül is a telepélszámolási programok következménye.

Kemény István 1971-ben végzett országos vizsgálatából tudjuk, hogy a községekben élő cigány népesség kétharmada még telepen élt (Kemény 1976). Kemény István ezeket a közigazgatásilag egyik vagy másik településhez tartozó, de a településstruktúrán kívül elhelyezkedő telepeket írta le hagyományos telepként (Kemény 1976: 23–36). Az innen való elköltözésnek két fajtáját különböztette meg: a hatósági átköltöztetést és a részben önerőre támaszkodó elköltözést. A hatósági átköltöztetésnek minden esetben jellemző vonása a kényszer: nem a lakók kezdeményezésére történik, és nem támaszkodik a cigány családok és a település erőforrásaira, ugyanakkor minden esetben elszigetelt, új telepet hoz létre. Ezen belül Kemény megkülönböztette a barakktelepre, a régi mezőgazdasági épületekbe (major, cselédlakás), a kijelölt új telepre és a Cs-lakásokból épített telepre való költözést.

Már az 1961-es párthatározat, „A cigány lakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról” egyik fejezete (az oktatási és a foglalkoztatási program mellett) a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolását célzó, nagyszabású akció terve volt. A telep felszámolási program 1965-ben indult, ebben az évben 237, majd 1966–1970 között négy és fél ezer, 1971–1980 között pedig további 18 ezer lakás épült vagy került megvásárlásra a telepről elköltözők számára nyújtott kedvezményes kölcsönre alapozott konstrukciónak köszönhetően (Kozákné 2001: 100–104).

A hetvenes évek közepétől a telep felszámoláshoz köthető akció sorozatban fokozottan támogatották az üresen álló lakások megvásárlásához nyújtható kölcsönöket (Berey 1990: 57). A megüresedő házak vásárlására folyósítandó kölcsön azokban a régiókban volt a leggyakoribb, ahol az infrastrukturális beruházások elmaradása, a munkahelyek hiánya miatt a telek- és ingatlanárak alacsonyak voltak. Ezek jellemzően olyan aprófalvakban voltak, amelyeket a hatvanas évektől az egyre nagyobb tanácsközteretek, térszerek kialakítása, a szaporodó iskola-összevonások negatívan érintettek. Az 1971-ben elfogadott Országos Településhálózat-fejlesztési koncepció szelleme és gyakorlati megvalósulása felerősítette a korábban elindult eróziós tendenciákat. Az intézmény- és forráselvonásra a lakosság erőteljes elvándorlása volt a válasz (Vági 1991). 1970 és 1980 között a legkisebb, 100 fő alatti falvak népességük közel felét (47,5%-át) elvesztették. Településméretük szerint felfelé haladva a népességszám-csökkenés mértéke egyre kisebb, de még az 1000 fő alatti települések átlagos népességszámcsökkenése meghaladta a 13%-ot (Beluszky 2002: 81). A szelektív elvándorlás következtében, azaz hogy a tehetősek elmentek, a szegényebbek maradtak, és hozzájuk újabb szegény családok csatlakoztak, ezekben a falvakban olyan csonka társadalmak alakultak ki, melyek tagjainak jelentős hányadára jellemző volt a több generációra visszatekintő szegénység, az alacsony iskolázottság (Szelényi 1990; Juhász 1986–1987).

Gyakori volt, hogy a telep felszámolási program során a telepről elköltöző cigány családoknak éppen ezekben az aprófalvakban vásároltak házakat. Ezzel nemcsak a cigányok jártak jól, akik jóval kedvezőbb körülmények közé költözhettek, de az elköltöző nem cigányoknak is hasznos volt, hiszen addig eladhatatlan ingatlanukat viszonylag kedvező áron tudták értékesíteni. Ezekben az esetekben a cigánytelep felszámolását, a cigány családok faluba való költözését egyértelműen a nem cigányok elköltözése és az azt követő lakáspolitikai intézkedés tette lehetővé (Berey 1990; Ladányi és Szelényi 2004). A vásárlásokat a körzeti tanácsok koordinálták, meghatározták, hogy ki vehet házat, és közvetítették az eladó házat is. A tanács vezetői „körültekintő eljárása” ellenére a cigány családok beköltözése a falvakba éles konfliktusokkal járt. A szocializmus alatt a tanács igazgatási rendszerből

adódóan a kormányzati döntések végrehajtói nem a települések, hanem a tanácsi körzetek voltak. A kedvezményes lakásvásárlásokról, a CS-lakások építéséről – és természetesen azok helyéről – mindig a körzetközpontban döntöttek. Ezzel a közös tanácsok közvetlenül eldönthették, hogy mely falvakba koncentrálják az adott tanácsi körzeten belül a cigányságot. A települések közötti szelekció ezáltal tovább erősödött: a helyi hatalom „feladott” egyes településeket, míg másokat igyekezett megőrizni a „cigány inváziótól” (Ladányi és Szelenyi 2004; Feischmidt 2008).

A telepek felszámolása jellemzően fokozatosan történt; először az arra érdemesnek, megbízhatónak tartott, „rendes” családokat engedték beköltözni a faluba. A falu társadalma befordulóbb volt azokkal a cigány családokkal szemben, akikkel azonos munkahelyen dolgoztak, akiket már ismertek; a pozitív tapasztalatok, közös élmények elmosták a bizalmatlanságot. Ugyanakkor a még évekig vagy akár évtizedekig fennmaradó telepen egy idő után már csak a sokgyerekes szegény családok, idősek és betegek maradtak. Hasonlóan az aprófalvakhoz, a cigánytelepeken is érvényesült a szelektív migráció, azzal a különbséggel, hogy a helyi hatóságok szigorú ellenőrzése és koordinációja mellett zajlott. Azaz míg a nem cigány családok elköltözése, a falvakból kifelé irányuló migráció egyéni döntéseken és lehetőségeken alapult, addig a cigány családok elköltözésének lehetősége alapvetően a helyi – nem cigány – vezetők megítélésén, döntésén múlt.

A falu melletti telepről a településre való beköltözés a cigány családok számára csak térben jelített közeledést a többségi társadalomhoz, hiszen a cigányok faluba való beköltözése elsősorban a nem cigányok elköltözésétől függött, és a faluban való megjelenésük általában menekülésre készítette a nem cigányokat. Ezzel a település társadalmán belül két egymással érintkező, de kulturálisan és demográfiaailag nagyon eltérő csoport került egymáshoz térben igen közel. Míg a faluban maradt nem cigányok többsége a nyolcvanas évek közepére nyugdíjas munkás vagy téjesztág volt, akiknek gyerekei, rokonai nem éltek már a faluban, addig a cigány családok többségének gyerekei is ezeken a településeken telepedtek le. A legtöbb település esetében a társadalmi és etnikai homogenizálódás párhuzamosan zajlott: a nem romák elköltözése egy lassú folyamat volt, mindig volt olyan nem roma¹ család a településen, akinek nem volt lehetősége az elköltözésre, vagy már annyira idős volt, hogy nem szeretett volna elköltözni. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a falvakban élő vagy oda beköltöző tehetősebb roma családok egy idő után követték a nem romák által kialakított mintát, és egy idő után ők is elköltöztek ezekből a falvakból; azaz a falvakból való elköltözés alapvetően társadalmi státusz alapján szerveződött (Fleck és Virág 1998; Virág 2008). A hatvanas évektől zajló társadalmi, gazdasági, politikai folyamatok hatására kialakult cigányfalvak a magyar településrendszeren belül egy új, társadalmi jelentéssel bíró kategóriát alkottak, az itt élő cigány családok már nemcsak a településen belül élnek elszigetelten, hanem maga a település vált elszigeteltté (Havas 1999). Azzal, hogy az alacsony társadalmi státuszú, többségében cigány családok a falu melletti vagy külterületi cigánytelepről ezekbe a falvakba szorultak, tulajdonképpen csak a szegénység és az etnikai kirekesztés térbeli áthelyeződése zajlott le, ami plasztikusan mutatja mind a társadalom elkülönítési törekvéseit, mind az alacsony társadalmi státuszú cigány családok társadalomban elfoglalt helyét.

1 A szövegben a roma és cigány kifejezéseket szinonimaként használom.

2. Gettó a cigányfaluból

Az ország perifériáján elhelyezkedő cigányfalvak helyzete a rendszerváltást követő gazdasági-társadalmi átalakulással gyökeresen megváltozott. A nyolcvanas évek közepéig a cigányfalvakban élő családok többsége elsősorban a munkahelyeken, az alapfokú oktatáson és a minimális egészségügyi ellátáson (védőnők) keresztül, ha esetlegesen is, de kapcsolódott a többségi társadalom intézményrendszeréhez. Az 1971-es adatfelvétel tanúságai szerint a cigány férfiak mintegy háromnegyede már állandó foglalkoztatott volt, bár a mezőgazdaságban, általában a termelőszövetkezetekben munkát vállalók mintegy harmada nem egész évben, csak időszakosan dolgozott, hasonló módon az iparban is csak a legrosszabbul fizető munkahelyeken alkalmazták őket (Kemény 1976). A nyolcvanas évek végén, a munkanélküliség korai szakaszában a cigányok felülreprezentáltak voltak a hasonlóan alacsony képzettségű munkanélküliek között; elsőként kerültek utcára, s munkaerő-piaci esélyeiket a diszkrimináció is nehezítette. Ebben az időszakban a cigányok által sűrűn lakott körzetekben a cigány munkavállalókkal szembeni diszkrimináció megfelelő eszköze volt annak, hogy a nem cigány munkavállalókat megóvja a munkanélküliségtől (Ábrahám és Kertesi 1996). Az 1993-ban készített, majd 2003-ban megismételt országos reprezentatív kutatás eredményei szerint a romák foglalkoztatottsága alacsony szinten stabilizálódott, az a rendszerváltást követő évtizedekben folyamatosan 30% körül mozgott, ami jelentősen elmarad a nem romák foglalkoztatottságától. A romák foglalkoztatási esélyeit tovább rontja, ha csak alacsony végzettséggel rendelkeznek, ha hátrányos helyzetű régiók falvaiban és/vagy szegregált lakókörnyezetben élnek. Illetve a roma nők foglalkoztatottsága jelentősen elmarad a férfiakétól (Kemény és Janky 2003; Kertesi és Kézdi 2010). Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy a rendszerváltást követően az ország perifériáján elhelyezkedő cigányfalvakból a formális munkalehetőségek eltűntek, az itt élők jövedelme a nagyon esetleges alkalmi munkalehetőségek mellett kizárólag a családtámogatásokra és szociális transferekre, közfoglalkoztatásban való részvételre korlátozódik.

Az általános iskolákban cigány osztályok felállítása szinte párhuzamosan ment végbe a többségben telepeken élő, addig az oktatási rendszer számára láthatatlan cigány gyerekek beiskolázásával. Már az 1971-es kutatás is rávilágított arra, hogy „az iskolák és a helyi hatóságok a dolgok könnyebbik végét keresik, s a cigány gyerekek elkülönítésével igyekeznek lehetővé tenni a nem cigány gyermekek nyugodt körülmények között folyó tanítását, még a reményéről is lemondva annak, hogy a cigány gyerekek iskolázásának ügyét akár egy lépéssel is előre vigyék” (Kemény 1976: 45). A későbbiekben ott, ahol nem lehetett megszervezni, vagy a társadalmi nyomás hatására egy idő után fel kellett számolni a cigányosztályokat, a kisegítő iskolák rendszere biztosította az elkülönítés intézményes lehetőségét (Loss 2001). Ugyanakkor fontos látnunk, hogy a hetvenes-nyolcvanas években a cigány és nem cigány tanulók iskolai elkülönítése nem volt jelentős mértékű, az etnikai szegregáció növekedésének kezdete egybeesik a szabad iskolaválasztás bevezetésével. A nyolcvanas évek végétől a cigány és nem cigány tanulók iskolai elkülönítésének mértéke folyamatosan és erőteljes ütemben növekedik (Kertesi és Kézdi 2009: 984). Bár a 2004–2008 közötti esélykiegyenlítő oktatáspolitikai eredményeképpen a közoktatási szegregáció mértéke 2006 és 2008 között a városokban csökkent, majd stagnált (Kertesi és Kézdi 2014), illetve az intézményeken belüli szegregáció is visszaszorult (Havas és Zolnay 2011), de a vidéki terekben, elsősorban azokban az iskolakörzetekben, ahova cigányfalu is tartozott, alig történt elmozdulás. Sőt bizo-

nyos esetekben, éppen az integrációs politika ellenhatásaként ebben az időszakban alakultak ki szegregált intézmények (Kovács 2012). Az elmúlt években történt strukturális változások, egyrészt az általános iskolák államosítása és az egyházi iskolák számának növekedése (Váradi 2011) felerősítette az eddigi, szegregáció irányába ható tendenciákat. Az egyházi általános iskolák megjelenésével egyre világosabban érzékelhető a párhuzamos intézményrendszer kialakulása a közoktatásban: a középosztálybeli, tehetősebb nem roma gyerekek és néhány roma gyerek az egyházi iskolában tanul, míg a hátrányos helyzetű roma gyerekek számára az állami általános iskola marad (Virág 2016; Zolnay 2016).

Azaz a cigányfalvakban (és az ország számos más településén szegregált telepeken²) élő cigány családok nemcsak munkanélküliek lettek, de az esélye is eltűnt annak, hogy bekapcsolódjanak a munkamegosztás új rendszerébe, hogy rendszeres jövedelmük legyen, hogy gyermekeiket mobilitásra esélyt adó módon tudják iskoláztatni. Az e településeken élő családok helyzetét nemcsak tartós munkanélküliség, tartós szegénység, hanem fokozott mértékű lakóhelyi és iskolai elkülönítettség is jellemzi. E gazdasági, társadalmi, intézményi átalakulásra reflektálva kezdték a cigányfalvakat és szegregált településrészeket az észak-amerikai nagyvárosokban kialakult slumok és gettók funkcionális megfelelőjeként (Ladányi és Szélényi 2004: 79) értelmezni. A szegénység koncentrálódása és az etnikai szegregáció ugyan a gettók jellemző vonása, de gettóról csak akkor beszélhetünk, ha jelen van négy meghatározó eleme: (1) az adott terület élesen elválik a település többi részétől, jól körülhatárolt; (2) a területet és az itt élő családokat a többségi társadalom negatív jelzőkkel illeti (stigma); (3) az itt élő családok nem saját döntésük alapján, hanem valamiféle (gazdasági, adminisztratív, szimbolikus) kényszer hatására költöztek ide; (4) a többségi társadalométól elkülönülő, párhuzamos intézményrendszert használnak. Ez utóbbi azt szolgálja, hogy megóvja a többség tagjait a gettóban élőkkel való kapcsolatokról, mindennapi érintkezésektől s így azoktól a szimbolikus veszélyektől, amelyek a többség szemében a gettó lakóihoz kötődnek (Wacquant 2012).

A cigányfalvak olyan etnikailag meghatározott terek (Wacquant 2015), amelyek az egykori cigánytelepek etnikai megkülönböztetésében gyökereznek. Az itt élőket a többségi társadalom egyöntetűen cigányoknak tekinti, azaz az etnicitás észlelése erősen a térhez kötődik. A cigányfalu, mint kategória fenntartásának egyik legfontosabb eszköze a stigmatizáció, az adott tér negatív tartalmakkal való felruházása, ami egyúttal a környező településektől való határozott megkülönböztetést és elkülönítést is szolgálja (Wacquant 2011; Picker 2016). A cigányfalu és a környező települések közötti határvonal rendkívül éles és átjárhatatlan. A cigányfalvak esetében az etnikai kizárás és a térbeli megbélyegzés összekapcsolódásáról beszélhetünk, azaz az adott településen élő családok a többségi társadalom szemében nemcsak cigányok, hanem a településhez kapcsolódó összes negatív jellemző – munkakerülés, bűnözés, deviáns életmód – az ott élő egyénekhez is kapcsolódik. A veszélyes, kriminalizált, stigmatizált tértől és családoktól való félelem egyszerre épül konkrét tapasztalatokra és a nagyon erős, kirekesztő, kriminalizáló többségi diskurzusra. A tér és az etnicitás összekapcsolása és stigmatizálása meghatározza az ott élők mindennapjait és elköltözési, mobilitási lehetőségeit. Míg a hetvenes-nyolcvanas években a településen belüli társadalmi differenciálódással a térbeli mobilitásra, elköltözésre is lehetőség volt (Virág 2008), addig napjainkban a társadalmi differenciálódás csak a cigányfalun belül lehetséges, a térbeli elmozdulás lehetősége nemcsak az ingatlanárak különbségei miatt lehetetlen, hanem mert a laccímhez,

2 A térbeli kirekesztés formáiról, a szegregált telepek típusairól lásd bővebben Váradi és Virág (2015).

a származási helyhez kötődő stigma, a többségi társadalom egész csoportot sújtó, erős előítélete és elutasító magatartása kíséri.

A stigmatizáció, a hely megbélyegzése és negatív tartalmakkal való felruházása, amely az ott élőket szégyenérzettel és büntudattal tölti el (Rhodes 2012), összekapcsolódik a hely eltűnésével: az „egykor közös érzésekkel teli, közös jelentésekkel felruházott, a kölcsönösség intézményei és gyakorlatai által fenntartott közösségi helyek napjainkra a pusztá létfenntartás és folytonos küzdelem közömbös tereivé váltak” (Wacquant 2011: 18). Mindeközben a családoknak egyszerre kell megküzdeniük a különböző támogató intézmények megszűnésével vagy működésének informalizálódásával, és szembesülniük a szűkülő lehetőségekkel, hogy egyre kevésbé támaszkodhatnak a közösség, a család, a barátok támogatására, a túlélés érdekében előtérbe kerülnek az informális és illegális egyéni stratégiák (Wacquant 2011). A legtöbb cigányfaluban a helyi társadalmat szervező legfontosabb szereplő az erőforrások fölött rendelkező elit, ami jelenthet néhány vállalkozót, mindenekelőtt azonban a településvezetőket, polgármestert, önkormányzati képviselőket. Az önkormányzatoknak egyszerre kell a már felbomlott vagy felbomlóban lévő társas támogató rendszereket, szomszédságokat, rokonságokat, kliens-patrónus kapcsolatokat, továbbá a szociális ellátás területén meglevő hiányokat pótolniuk. Ezekben a falvakban a szociális problémák halmozottan jelentkeznek, miközben a lakosság jelentős része nemcsak érdekei képviseletére nem alkalmas, de gyakran a mindennapi élethez szükséges ügyek intézésével sem boldogul. Ugyanakkor a szociális juttatások elosztója is a polgármester, aki érdemesség alapján dönt a településre érkező megélhetési források jelentős részéről. Az elmúlt években az ezekre a településekre érkező legjelentősebb forrás a közfoglalkoztatás, ami napjainkban a helyi szociálpolitika szinte kizárólagos eszközévé vált, elosztása pedig pontosan tükrözi a helyi társadalmi, hatalmi viszonyrendszereket (Vida és Vidra 2015; Váradi 2016), gyakran a polgármester személyén keresztül intézményesíti a generációkon átívelő informális hatalmi viszonyokat (Kovai 2015). Mindez a korábbi aszimmetrikus, a felek státuszbeli különbségén alapuló, de mindkét fél számára hasznos, fenntartandó patrónus-kliens kapcsolat új formája annyiban, hogy ezeken a településeken a polgármester a patrónusi szerepet egy személyben tölti be, és e viszony fenntartása és ápolása számára csak a következő választások alkalmával térül meg, míg a kliensek számára a polgármesterrel fenntartott jó viszony a mindennapi boldogulás szinte egyetlen esélye (Durst 2008). Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a korábbi évtizedekre jellemző, magánszemélyek közötti patrónus-kliens viszonytól eltérően ezek a polgármesterek nem saját gazdaságukból, vagyonukból juttatnak a helyi szegényeknek, hanem állami forrásokat osztanak el a helyi viszonyoknak, érdekeknek megfelelően (Virág 2010).

A cigányfalvak mindegyike szegénynek tekinthető, de ahol a szegénység több évtizede folyamatosan újratermelődik, és semmilyen ez ellen ható beavatkozás nem történik, ott a mindennapi gyakorlatokban kialakított szabály- és normarendszer is átalakul. A helyi intézmények (óvoda, általános iskola, önkormányzati hivatal) szerepének háttérbe szorulásával és meggyengülésével párhuzamosan előtérbe kerülnek a mindennapi túlélést lehetővé tevő, erős kötéseken alapuló családi, rokoni kapcsolathálózatok (Durst 2008; Ladányi és Szelényi 2004: 104–114; Váradi 2015), és megerősödnek az informális, gyakran az illegalitás határán billegő szervezetek és szolgáltatások. Például az uzsorásoké, akik bármikor hajlandók kölcsönözni, az informális boltot üzemeltető szomszédé, aki esetleg pénzt is kölcsönöz, a rendszeresen disznóvágást rendezőké, akik kimérik a húst és ezzel helyettesítik a henteszt,

vagy a helyi tömegközlekedés hiányosságait pótló fuvarosé. Ezek az informális tevékenységek a formális piaci és állami szolgáltatások és szervezetek hiányosságaira adott válaszként értelmezhetőek, amelyek segítik a szegény, de egyben ezeknek az intézményeknek kiszolgáltatott családok mindennapi túlélését. Korábban a rokoni hálózatokon alapuló szolidaritás, a kölcsönös segítségnyújtások biztosították a mindennapi túlélést, de a bizonytalan és esetleges bevételekkel rendelkező családok számára napjainkban ez már nem működik. A legszegényebb, napról napra élő családoknak már nincs miből kölcsönadni és nincs miből viszonzni az esetleges segítségeket. A szegénység és kiszolgáltatottság e fokán már csak az uzsorás és a boltos jóindulatában bízhatnak. A legszegényebb családok kiszolgáltatottak a különböző informális kölcsönzőknek, ugyanakkor ezek az informálisan működő egyéneknek/szervezeteknek is alkalmazkodniuk kell a helyi viszonyokhoz, figyelembe kell venniük a rokoni hálózatokat, melyekbe tevékenységük beágyazott, és egyensúlyozniuk kell a profit-maximalizálás és a segítő szerep között (Durst 2016).

Összegezve azt mondhatjuk, hogy a cigányfalvak a nyolcvanas évek közepéig a többségi társadalom intézményeihez – elsősorban a munkahelyeken és az oktatási intézményeken keresztül, ha nagyon lazán és törekenyen is, de – kapcsolódni tudtak, a magasabb státuszú roma családoknak, ha csökkenő mértékben, de esélyük volt a térbeli mobilitásra, azaz a jobb munkaerőpiaci és oktatási lehetőségeket kínáló településre való elköltözésre. A nyolcvanas évek közepén kezdődő gazdasági válsággal az itt élő cigány családok kívül rekedtek a munkaerőpiacon, ahova alacsony iskolázottságuk, az etnikai diszkrimináció és a lakóhelyükhöz tapadó megbélyegzettség okán nem is tudtak visszakerülni, így szegénységük állandósult, sőt azt a következő generációra is átörökítik. Ezekről a településekről a gyerekek többsége olyan oktatási intézménybe kerül, ahonnan esélye sincsen arra, hogy továbbtanuljon. A cigányfalvak esetében az etnikai kizárás, a térbeli megbélyegzés erősen összekapcsolódik a párhuzamos, csak a cigányfaluban élők számára fenntartott (oktatási, közfoglalkoztatási) intézményrendszerrel, az etnicizált szegénység intézményesítésével, amit megerősít a nyílt és durva rasszista beszédmód megjelenése és legitimálódása. A település egészének megbélyegzése és elszigetelése, a párhuzamos intézményrendszerek működtetése egyben szabad utat enged a sajátos szabályok, az informális/illegális viszonyok és intézmények megerősödésének.

3. Cigányfalvak változóban? – Intézmények szerepe a társadalmi változásban

Miközben a cigányfalvak kialakulásának fentebb vázolt strukturális jellemzői azonosak, a társadalmilag és gazdaságilag homogénnek tűnő, a többségi társadalom által egységesen stigmatizált, veszélyesnek tartott tereken belül is jelentős különbségeket találhatunk etnikai és társadalmi heterogenitás, belső differenciáltság tekintetében (Lengyel 2006; Pulay 2012; Small 2009; Virág 2008). A cigányfalvak jellemzően az ország leghátrányosabb helyzetű, észak- és északkelet-magyarországi, illetve dél-dunántúli régióiban helyezkednek el, de közöttük jelentős különbségeket találhatunk a tágabb térség gazdasági helyzete, a környező települések társadalomtörténete és jelenlegi társadalmi viszonyai, az elérhető intézmények és szolgáltatások köre, illetve azok minősége tekintetében (Virág 2010). A továbbiakban a gettóként azonosítható cigányfalvakon belüli változások elemzéséhez a fejlesztések és az intézmények szerepének a vizsgálatát helyezem előtérbe (Small 2006, 2009).

A többségében szegény, alacsony iskolai végzettségű családokat koncentráló cigányfalvak életét alapvetően határozza meg az elérhető intézmények és szolgáltatások köre és minősége. Intézményként értelmezzünk minden olyan civil, egyházi, állami és magánszervezetet, amely befolyásolja a településen élő családok megélhetési lehetőségeit, mobilitási esélyeit, meghatározza és szabályozza az itt élő családok mindennapjait. Ezek az intézmények nemcsak szolgáltatásokat nyújtanak, hanem – optimális esetben – olyan közösségi térként is funkcionálnak, ahol a különböző társadalmi és etnikai csoportok közötti mindennapi találkozások társadalmi kapcsolatokká formálódhatnak, és ezzel esélyt adnak az egymásról alkotott kép formálásához, amelyeken keresztül az etnikai és társadalmi határok áthidalhatóvá válhatnak vagy megerősödhetnek (Small 2006; Small és Allard 2013). Az intézmények és szolgáltatások ezen tágabb értelmezése lehetőséget ad arra is, hogy a formális intézményeket (óvoda, általános iskola, polgármesteri hivatal, családsegítő szolgálat, falugondnok, egyházak stb.) és az informális kapcsolatokat (baráti, rokoni segítségnyújtások, patrónus-kliens kapcsolatok) együttesen, egymást kiegészítő szerveződésként értelmezzük.

Egy közösség társadalmi-gazdasági fejlődése/változása olyan intézményi változások eredményeként értelmezhető, amelyekben a helyi szereplők heterogén érdekeket integráló koalíciókat kovácsolnak össze, és a döntéshozatali jogosultságokat többé-kevésbé azonos módon osztják szét a különböző típusú szereplők között. E változások egyik legfontosabb feltétele, hogy az adott településen van-e olyan elkötelezett társadalmi vállalkozó, akinek van elképzelése az adott közösség változásának irányáról és a változás léptékének mértékét is fel tudja mérni, többfajta szerepet vállal a közösségben, ami képessé teszi őt arra, hogy többé-kevésbé szimmetrikus hatalmi viszonyokra épülő együttműködések kialakítva hidat építsen eltérő érdekekkel rendelkező szereplők között. A különböző projekteket képes egymásra épülő fejlesztési keretbe ágyazva megtervezni és a forrásokat a társadalmi változás érdekében felhasználni (Fehér et al. 2015).

A fejlesztések hatásának egyik legfontosabb tényezője, hogy milyen társadalmi környezetben valósulnak meg. Egyrészt, hogy a nemzeti és transznemzeti szereplők fejlesztéspolitikai intézményrendszerükön keresztül támogatják a társadalmi integráció irányába ható változásokat, helyzetbe hozzák az alulról építkező helyi szereplőket, vagy éppen gátolják a helyben elindult társadalmi változások folyamatát. Az elmúlt években az oktatásban, a szociális ellátás és szolgáltatások területén, a közfoglalkoztatásban és a fejlesztéspolitikában történt politikai döntések, az intézmények átalakítása határozottan nem az integráció irányába ható, alulról építkező, innovatív kezdeményezéseket támogatja. Másrészt az adott fejlesztés szempontjából fontos, hogy az adott lokalitás vezetői és intézményei felvállalják a fejlesztés céljaként a társadalmi változást és az ezzel együtt járó konfliktusokat. Van-e olyan közéleti szereplő az adott társadalmi térben, aki egyszerre képes felvállalni a társadalmi változással, jelen esetben a hátrányos helyzetű, kirekesztett roma csoportok társadalmi pozíciójának megváltozásával együtt járó konfliktusokat úgy, hogy közben a helyi/térbeli társadalom különböző csoportjaival, az intézmények és szervezetek képviselőivel is képes egyeztetni, a fejlesztések érdekében különböző alkukat kötni (Fehér et al. 2015).

Az elmúlt évtizedben számos kísérleti program indult a nagyobb városi szegregátumok átalakítására, fejlesztésére, illetve a hátrányos helyzetű területek és az itt elhelyezkedő cigányfalvak szolgáltatásainak fejlesztésére.³ De csak azokon a településeken lett ezeknek a

³ Például az LHH program, a Községi felzárkóztatás a mélyszegénységben élők integrációjáért program, a Gyerek-esély programok, a városrehabilitációs programok és a komplex telepprogramok, hogy csak a jelentősebbeket említsük.

programoknak társadalmi változással együtt járó, az intézményrendszerben is megjelenő hatása, ahol egy elkötelezett társadalmi vállalkozó a helyi közösségi kapcsolatok megerősítésével egymásra épülő, többé-kevésbé folyamatos működést biztosító, éveken át tartó programokat tudott kialakítani és működtetni (Fleck és Szuhay 2013; Fehér et al. 2015).⁴ Ezek a programok és az általuk létrejövő intézmények, melyek legtöbbször az oktatáshoz kötődtek, alternatívákat mutattak fel a településen élő hátrányos helyzetű cigány családok számára. Ezek a településeken a társadalmi változás jeleként egy idő után megjelennek azok a képzettebb, érettségizett vagy felsőfokú végzettséggel rendelkező fiatalok, akik nemcsak dolgoznak az intézményekben, hanem képesek formálni (ellenőrizni, javaslatokat tenni) annak működését is. A helyi közösség tagjaiból formálódó elit egy idő után képes lesz nemcsak a helyi hatalom ellenőrzésére, hanem annak meghatározó tagjává válik. Fontos kiemelni, hogy e társadalmi változással együtt járó fejlesztési/fejlődési folyamat hosszú évek, akár évtizedek eredményeképpen alakulhat ki. A társadalmi vállalkozók által generált változások, új intézmények a legtöbb esetben nem kizárólagosak egy-egy településen, csak alternatívát mutatnak fel a korábbi nagyon erős, alá-fölé rendeltségen alapuló kapcsolatokkal működött helyi hatalom számára, ugyanakkor még középtávon sem képesek megoldani a szegénységből fakadó kiszolgáltatottságot.

3.1 A falu...⁵

Esettanulmányunk helyszíne Dél-Baranya beások lakta, cigányfaluként elhíresült települése. Bár a cigányfalu társadalmi, gazdasági jellemzői (képzettség, foglalkoztatottság, demográfiai viszonyok) nem térnek el jelentős mértékben más cigányfalvakban tapasztalhatóktól, mégis azt mondhatjuk, hogy a cigányfalvak között e település kivételes helyzetben van. A térség az ország periferiáján helyezkedik el, az ötvenes években a szigorú határzár, később, a kilencvenes években a délszláv háború miatt a térséget elkerülték a jelentősebb gazdasági fejlesztések, beruházások. Ugyanakkor a térség mezőgazdasági szerkezete – elsősorban a kézimunka-igényes ágazatok, a zöldség- és gyümölcstermesztés kiterjedtsége – okán a helybeli cigányok az elmúlt évtizedekben beágyazódtak a helyi gazdaság legalsó szegmenseibe; a térség középvezetőivel, majd a rendszerváltás után a gazdálkodókkal mindig is igyekeztek folyamatos kapcsolatokat kiépíteni és fenntartani. A kilencvenes évek végétől a térségben ismét fellendült a mezőgazdaság, elsősorban a szőlészetek, borászatok. A gazdasági környezet megváltozásával ismét szükség lett, ha nem is a hetvenes évekhez mérhető mennyiségben, a szinte képzetlen munkaerőre, azokra, akik általában csak szezonálisan és többnyire informálisan, de mégis munkát tudtak vállalni (Virág 2008). A kétezres évek közepén néhány évre egy közeli multinacionális cég is munkalehetőséget nyújtott a helybelieknek. A többműszakos, ingázásra

4 A teljesség igénye nélkül: ilyen társadalmi vállalkozók által működtetett programoknak tekintjük az Igazgyöngy Alapítvány által koordinált programokat, az Ámbédvár Gimnáziumot Borsodban, a Kis Tigris Gimnáziumot Alsószentmártonban, a Bagázs programjait Bagon vagy a bátonyterenyi tanoda köré szerveződő programokat. E programok és intézmények mindegyikére jellemző, hogy vezetője a társadalmi változások iránt elkötelezett karizmatikus személyiség.

5 Az esettanulmány alapjául szolgáló terepmunkát még 2005 és 2007 között az „Aprófalvak és aprófalusiak esélyegyenlőségért” című NKFP kutatás keretében kezdtem el (Virág 2007, 2008). Bár a településre időről időre vizsgálatot végeztem, de 2015–16 folyamán „A Magyarországról külföldre irányuló migráció és hatásai a helyi társadalmakra” (11169, témavezető Váradi Monika Mária) című NKFIH-kutatás keretében ismét lehetőségem lett hosszabb terepmunkát végezni a településen.

épülő munkavállalás egyszerre jelentette a faluban eddig kialakított, családi-baráti hálózatokra épülő munkalehetőségek (közmunkaprogramok, napszám, alkalmi munkák) feladását, de egyben egy más munkakultúra, ezen belül is a színvak politikával való találkozást is (Vidra 2013). A falu kivételes helyzetét erősíti, hogy a térségre mindig is jellemző volt a különböző etnikai csoportok (horvátok, szerbek, németek, magyarok és cigányok) együttélése, ami oldotta az ország más területein egyébként jellemző, cigány–nem cigány dichotómiára épülő megkülönböztetést. A cigányfaluban évtizedek óta kizárólag beás cigányok élnek, ahol a beás nyelv mindennapi használata erősíti a közösségi és családi kapcsolatok fenntartását. A hetvenes évektől kezdve a faluból a magasabb státuszú cigány családok – követve a nem cigányok mobilitási mintáját – többnyire a szomszédos kisvárosba, falvakba költöztek. De ez a térbeli mobilitás, ellentétben más cigányfalvakkal, nem megszakította, hanem térben kiterjesztette a beás családok társadalmi kapcsolatait. Nemcsak a településen belül tud szinte mindenki felmutatni valamilyen tényleges rokonsági kapcsolatot, hanem ezek a rokonsági kapcsolatok a közeli településeken élő, a faluból évtizedekkel ezelőtt elköltözött családokra is kiterjednek. Ezek a tereken és gyakran társadalmi csoportokon átívelő kapcsolatok is segítik a mindennapi boldogulást. Ugyanakkor napjainkban már nemcsak az ingatlanárak hatalmas különbségei miatt nem tudnak elköltözni a faluból családok. A településen élő családok anyagi helyzete csak az utóbbi években javult valamelyest, még mindenki emlékszik azokra az időkre, amikor csak a rokoni segítségnyújtás segítette át a családokat a nehezebb időszakokon. Az anyagi helyzet stabilizálódása is elsősorban olyan munkáknak köszönhető, amelyek folyamatosan változnak, és jelentős mértékben a helybeli családi, ismerősi hálózatokon alapulnak, a településhez köthetőek, így annak elhagyása a megélhetési viszonyok tekintetében is jelentős kockázattal járna. De a falu nemcsak megélhetési biztonságot nyújt, hanem, ellentétben a többségi társadalom előítéletes, diszkriminatív megnyilvánulásaival, egy elfogadó társadalmi közeget is; a környező települések szemében a település továbbra is csak egy stigmatizált és kriminalizált cigányfalu maradt.

A település kivételes helyzetben van, hiszen egy prosperáló mezőgazdasági terület periferiáján helyezkedik el, így – ha informálisa és szezonálisan is, de – a helyiek tudnak munkát vállalni, a térség településeinek sokszínű és differenciált társadalma, ha nem is elfogadó, de legalább nem nyíltan ellenséges a cigányfaluban élőkkel szemben. A cigányfaluban élő családok között a saját nyelv mindennapi használata, a közösségi kapcsolatok fenntartottak egyfajta szolidaritást a településen élő családok között. Ugyanakkor az elmúlt évtizedekben a településen számos – a régióban működő pozitív kezdeményezéshez kapcsolódó – intézményfejlesztés, kísérleti program indult a cigányfaluban élők helyzetének megváltoztatására. A továbbiakban azt fogom bemutatni, hogy a település legfontosabb intézményei, az ott zajló fejlesztések hogyan segítik elő vagy esetlegesen gátolják a településen belüli társadalmi változásokat.

3.2 ...és intézményei

Az önkormányzat

Hasonlóan más településekhez, a települési önkormányzat vezetői általában egy-egy érdekeltségi kör tagjaiból kerültek ki; a különböző érdekcsoportok képviselői váltogatták egymást a különböző ciklusok települési önkormányzataiban. A település zárt, sűrű szövetű rokonsági rendszeréből következően ezek az érdekeltségi/szolidaritási hálózatok gyakran

egymással átfedésben vannak, és bár a helyi narratívákban rendre megjelenik a különböző „táborok” közötti hátrányos megkülönböztetés, differenciálás a források elosztásában, valószínűleg nagyon kevés azon családok száma, akik emiatt esnek el a különböző juttatásoktól. A regionális és országos sajtóban a helyi szegénységről megjelenő tudósítások egyrészt erősítették a falu negatív megítélését, másrészt kiemelt figyelmet kaptak a források elosztásakor. A települési önkormányzatnak a foglalkoztatottsági, megélhetési gondok enyhítésére – más településsel összehasonlítva – mindig is komoly lehetőségei adódtak: a közmunkaprogramok mellett több hazai és uniós pályázatot is sikerült elnyerniük, amelyekkel időszakosan több száz millió forintos beruházás és bérköltség áramlott a faluba. Ezek a kvázi fejlesztési források, jellemzően képzéssel és foglalkoztatással egybekötött programok időlegesen beépültek a helyi forráselosztás rendszerébe, de csak az adott időszakra tudtak segíteni az abban részt vevő családok helyzetén. Az elmúlt években a közfoglalkoztatás kiterjesztésével az abba bevont családok száma meghaladta a száz főt. A helyi önkormányzat munkatársainak sem kapacitása, sem megfelelő szakmai háttere nincs arra, hogy például a különböző közfoglalkoztatási modellprogramokhoz, például a mezőgazdasági termelésbe érdemben be tudjanak kapcsolódni, ezért a közfoglalkoztatottak zöme a település utcáit sepregeti vagy a köztereket, temetőt rendezi. Így a közfoglalkoztatás a legtöbbször számára nem jelent aktív, tényleges munkát, gyakorlatilag egyfajta segélyként funkcionál (Vida és Vidra 2015), és időlegesen sok család megélhetését megkönnyíti. Azaz a legnehezebb helyzetben levő családok számára a mai napig a települési önkormányzat a legfontosabb erőforrás és igazodási pont.

A hiányzó általános iskola

Annak ellenére, hogy a település lélekszáma mindig ezer fő körül mozgott és a gyerekek aránya a településen belül mindig – a mai napig – az országos átlagnál lényegesen magasabb (a lakónépesség mintegy harmada), általános iskola csak rövid ideig működött ezen a településen, és akkor is csak az alsó tagozat. A hatvanas években a körzetesítéssel a központi iskola a szomszédos településre került, ekkor még a cigány gyerekek többsége csak a helyben működő alsó tagozat osztályait járta ki, több-kevesebb eredménnyel. A körzeti iskola igazgatójának elbeszélése szerint 1966-ban végezte el az első cigány gyerek az általános iskolát, de még a hetvenes években is felső tagozatra jobbra csak fiúgyerekek kerültek át, a lányok többsége, mire 13–14 éves korára eljutott volna a felsőbb osztályokba, már férjhez ment. Csak a nyolcvanas évek közepétől lesz jellemző, hogy a fiúk egy része az általános iskola elvégzése után már szakmunkásképző intézetbe kerül.

A szabad iskolaválasztás bevezetése után a cigányfalu körzeti iskolájához tartozó falvakból az ott élő néhány nem cigány gyerek gyorsan iskolát váltott, és a közeli kisváros iskolájában folytatta tanulmányait. Ahogy a hetvenes években a magasabb státuszú cigány családok követték a nem cigányok elköltöztetési mintáját, a kilencvenes években azok a cigány családok, akik megtehették, követték a nem cigányok által kialakított mintát: évről évre egyre több cigány szülő is elvitte az iskolából gyermekét. A kétezres évek közepén a cigányfalu iskoláskorú gyerekeinek csak mintegy fele járt a körzeti iskolába, a többiek a kisvárosi iskolájába vagy a környező települések nem cigány iskolájába vitték a gyerekeiket. Bár a körzeti iskolában már évtizedek óta csak és kizárólag cigány gyerekek tanulnak, de ez esetben a szegregáció nem etnikai, hanem szociális alapon történik: már a cigány családok többsége sem ide írta gyermekét. Ez az iskola nem csupán cigányiskola, hiszen ide még a cigány gyerekek közül is csak azok járnak, akiknek nincsen más lehetőségük (Virág 2007). Annak,

hogy a cigány gyerekeket több térségi iskola is (be)elfogadta, egyrészt demográfiai magyarázata van: miközben a közeli kisvárosban és a térség más településein a születések száma folyamatosan csökkent, addig a cigányfaluban és a környék más, többségében cigányok lakta településein a születések száma évtizedek óta folyamatosan nagyon magas. A demográfiai viszonyok megváltozása, illetve az oktatási intézmények fenntartásának nehézségei miatt a cigányfalvakból érkező egyre több gyerek napjainkban már nem nyűg a térség iskoláinak, óvodáinak, hanem létszükséglet a fennmaradásukhoz. Ugyanakkor mindez nem feltétlenül jelenti azt, hogy ezek az általános iskolák integráló intézmények lennének. A kisváros katolikus általános iskolájából a cigányfaluból – a helyi plébános ajánlásával – érkező gyerekek megjelenése után a helyi nem cigány gyerekeket szüleik átiratták másik iskolába, így a katolikus iskola hamarosan cigányiskolává vált; napjainkban ez az egyik legrosszabb hírű általános iskola a térségben. Ugyanakkor fontos megjegyeznünk, hogy ebben a térségben az etnikailag homogén iskolák között jelentős különbségeket találunk az oktatás minősége tekintetében. A térségben vannak olyan általános iskolák, ahova szinte csak cigány gyerekek járnak, de annak minőségi mutatói megközelítik a térség átlagos általános iskoláéét, ami elsősorban a térségben élő cigány családok rendkívül differenciált gazdasági, társadalmi helyzetét, és nem az innovatív pedagógiai módszerek használatát tükrözi. Azt, hogy a térség oktatási intézményei nem feltétlenül az integráció elkötelezett hívei, pontosan jelzi, hogy a térségben továbbra is van néhány olyan iskola, amit a helyi társadalom a nem cigány középiskolai gyerekeknek tart fent, ahova cigány gyerekek csak elvétve kerülhetnek be.

A katolikus egyház és intézményei

A cigányfaluban élő katolikus pap a nyolcvanas évek végén került a településre, és hamarosan a helyi változások és intézményi fejlesztések egyik legfontosabb szereplőjévé vált. Bár a helybeli római katolikus hívők már régen elköltöztek a településről, a helyi beás cigányok pedig eredetileg görög katolikusok voltak, ez nem okozott problémát a – helyi beás kultúra elemeit is ötvöző – katolikus egyházi közösség kialakításában, a mindennapi lelkipásztori munkában. A cigány családok örültek, hogy végre valaki meghallgatja a problémáikat, foglalkozik velük, a plébános pedig egyrészt feladatának érezte a faluban élőkkel való foglalkozást, másrészt elég nyitott és rugalmas volt ahhoz, hogy ezt beillesse mindennapi munkájába.

A faluban élő pap már a kezdetektől szoros kapcsolatot alakított ki azokkal az értelmiségi körökkel és a kilencvenes évek elején létrejövő szervezetekkel, amelyek a Dél-Dunántúlon, elsősorban Baranya megyében a cigány fiatalok továbbtanulását, a magasabb iskolai végzettség megszerzését tűzték ki célul. A helybeli katolikus pap maga is részt vett a Gandhi Gimnázium létrehozásában, majd a kilencvenes évek közepén, németországi egyházi kapcsolatait mozgósítva, már aktívan közreműködött a Collegium Martineum Középiskolai Tehetséggondozó Kollégium létrehozásában. E kezdeményezés azon kevesek egyike volt, amely integrált oktatási körülmények között, a megyeszékhely legjobb középiskoláiban segítette a többszörösen hátrányos helyzetű, elsősorban cigány származású gyermekeket minőségi középfokú oktatáshoz és érettségihez. Amellett, hogy a helybeli katolikus pap részt vett ezen intézmények szervezésében, a falujából is több fiatalot segített ahhoz, hogy integrált oktatásban részesüljön: az ő ajánlásával és személyes közbenjárására kerültek az első cigány gyerekek a stigmatizált cigányfaluból a térségi központ akkor elitnek számító katolikus általános iskolájába, és a megyeszékhelyen működő, hátrányos helyzetű gyerekek középiskolai oktatására szerveződő intézményekbe.

A fiatalok iskoláztatásának segítése és támogatása nemcsak a sikeres egyéni mobilitási utak felépítéséhez járult hozzá, hanem a helyi értelmiség magjának kialakulásához is. A cigány családok akkor kezdték igazán felismerni és érzékelni a képzettség fontosságát, amikor 1998-ban megszervezték a településen a katolikus óvodát, és már az induláskor egy a faluból egykor a közeli kisvárosba költöző cigány óvónőt neveztek ki az intézmény élére; a mai napig nagy hangsúlyt fektetnek arra, hogy lehetőleg minél több helybelit vagy helyi kötődésűt alkalmazzanak. Amikor a faluban, ahol szinte semmilyen munkalehetőség nincs, azt látták, hogy egy cigány nő is lehet egy intézmény vezetője, hirtelen megnőtt a tanulás presztízse. Így lett a dajkának érettségije, így kerültek a katolikus pap támogatásával főiskolára, egyetemre tehetséges fiatalok. Jelenleg több helybeli óvónő dolgozik az intézményben, és természetesen a dajkák, a fűtő és a takarító is helybeli. Ezzel a létszámmal a katolikus óvoda nemcsak jelentős foglalkoztatóvá lett a településen, hanem elindított egy olyan folyamatot, amelynek eredményeként egyre többen gondolják úgy, hogy tanulással jobban tudnak majd boldogulni az életben. A helyi egyházi fenntartású tanodában ma már olyan fiatalok dolgoznak, akik gyerekként még a helyi pap ajánlásával kerültek be a közeli kisváros iskolájába.

Az intézményszervezés és mentorálás mellett a mindennapi gondok enyhítésére nagyon komoly missziós munka folyik a településen: a plébánián működő konyhán ebédet főznek a szegényeknek, ruhát osztanak. E munkát segíti a német és holland egyházi szervezetekkel ápolt jó kapcsolat, ami nemcsak segélyekben és a külföldiek látogatásában merül ki, hanem ezeken a kapcsolatokon keresztül számos gyerek táborozott már külföldön vagy a tengerparton. A családi elbeszélésekben ezek a táborozások mindig meghatározó élményként szerepelnek, kinyílt számukra a világ, lehetőség adódott arra, hogy megismerkedjenek más országok kultúrájával. A külföldi táborozások, a német és holland vendégek látogatása a legtöbb családnak olyan meghatározó élmény volt, ami sokat segített akkor is, amikor évekkel később munkát vállaltak külföldön. Fontos kiemelnünk a katolikus pap közösségformáló, normatív szerepét, ami nemcsak abban nyilvánul meg, hogy a plébánia mindig nyitva áll a családok előtt, hogy bármilyen ügyes-bajos dologgal fel lehet keresni, meg lehet állítani az utcán, de több család fontosabb döntési szituációban kikéri a plébános vagy a vele szorosan együttműködő óvodavezető tanácsát is.

A második esély gimnázium

A megyében működő, a roma fiatalok középiskolai integrációját célzó intézmények tapasztalataira építve kezdte meg működését a településen 2004 szeptemberétől a Második Esély Gimnázium és Szakiskola, abból a felismerésből kiindulva, hogy a faluban élő fiatalok leg többjének csak általános iskolai végzettsége van, és többségüknek a jelenlegi oktatási struktúrában esélye sincs arra, hogy bekerüljön az államilag szervezett középiskolai oktatásba, vagy ha be is kerül, onnan nagyon könnyen lemorzsolódik. Ezzel a faluban eddig sikeresen működő, egyéni mobilitási lehetőségeket nyújtó csatornák mellett megjelent egy – elvileg – a település minden lakosa számára elérhető középfokú oktatási intézmény. Az iskola diákjai között találunk fiatalokat, akik közül jó néhányan jártak már hosszabb-rövidebb ideig valamilyen középiskolába, vagy fiatal anyákat, akik évekkel ezelőtt éppen gyerekük megszületése miatt hagyták abba tanulmányaikat. Az esti tagozatra évek óta járnak munkanélküli felnőttek, akik abban reménykednek, hogy a magasabb iskolai végzettség megszerzésével munkát találnak maguknak. A középiskola megjelenése a falu életében jelentős és pozitív változásokat hozott: amellet, hogy számos fiatalnak lehetőséget nyújt a rendszeres iskolába

járásra, találkozási lehetőséget teremt más társadalmi csoportokkal, elsősorban értelmiségiekkel. Az iskolában tanító pedagógusok többsége a térség kisvárosaiból vagy a megyeszékhelyről ingázik, de mindannyian pályájuk elején járók fiatalok, akik nyitottak és érzékenyek a társadalmi problémákra, és a cigány fiatalokkal való foglalkozást pedagógiai kihívásként élik meg. A tanárok s az általuk meghívott vendégek új viselkedési mintákat közvetítenek. Nagyon fontos például, hogy a fiatal nők a gyerekek megszületése után hajlandóak újra beülni az iskolapadba, mert ezzel lassan megváltozik a nő helyzete és szerepköre a családban. Az oktatást a lehető legnagyobb rugalmassággal kezelik, tudomásul veszik, ha anyagi vagy családi okok miatt (például napszámba kellett menni) a diák hiányzik, de mindezt elvárják a teljes bizalmat és őszinteséget is.

Az iskola vezetése igyekszik kapcsolatokat kiépíteni az állami intézményekkel. A térségben működő általános iskolák – a több mint egy évtizedes működés ellenére – még mindig nem tartják elég komoly intézménynek a középiskolát, hiszen ott csak „játszanak”, nincs komoly oktatás, és egyébként sem gondolják azt, hogy egy cigány fiatalnak feltétlenül érettségire van szüksége. Próbálkozásaik ellenére csak elvétve hívják meg őket az általános iskolákba, hogy bemutatkozhassanak, mint továbbtanulási alternatíva megjelenhessenek végzős diákok számára. A helyi védőnővel és orvossal is igyekeznek kapcsolatokat kiépíteni, egyrészt a középiskolába járó fiatal szülők miatt, másrészt a jelenség visszaszorítása érdekében. Ezen együttműködések sikere, eredményessége változó, mindig személyes viszonyokon és az adott szakember beállítottságán múlik. A térségi intézményrendszeren belül még a kisvárosi rendőrkapitányság a legnyitottabb az iskola kezdeményezéseire. Mindez jól mutatja, hogy az iskola, akár maga a település, a térségi intézményrendszeren kívül helyezkedik el, ahhoz kapcsolódni – elsősorban az állami intézmények rugalmatlansága és elutasító attitűdjei miatt – nem igazán tud.

Az iskola nemcsak oktatási intézmény, hanem egyfajta közösségi térként is funkcionál. Az iskola vezetésére jellemző, hogy az intézmény működése rugalmasan igazodik a helybeli igényekhez, és igyekszik megoldást keresni a felmerülő – oktatáson túli – társadalmi problémákra is. Mindez azt is jelenti, hogy az intézmény munkatársai ismerik és értik a helybeli formális és informális viszonyokat, viselkedési szokásokat. A tanárok nemcsak mindennapi kapcsolatban állnak a diákok családjával, de bekapcsolódnak a falu mindennapi életébe, részt vesznek a nagyobb közösségi, családi ünnepeken is. Ezt a munkát segíti, hogy az intézményben – a korábbi időszakok sikeres mobilitásának köszönhetően – már egy helybeli tanárt is tudnak alkalmazni, illetve érettségizett diákjaikat pedagógiai asszisztensként foglalkoztatják. Mindez a pedagógusoktól sokkal több időt és erőfeszítést igényel, mint egy átlagos középiskolában, de a mindennapi munka sikeressége elképzelhetetlen a pedagógusok, a tanulók és a szülők közötti kölcsönös bizalom nélkül.

Végül feltehetjük a kérdést, hogy milyen eredménnyel járt a mintegy két évtizedes erőfeszítés, intézményfejlesztés annak érdekében, hogy a cigányfaluban élő fiatalok képzettsége valamelyest javuljon. A statisztikákat böngészve nem túl biztató a helyzet: népszámlálási adatok alapján az érettségizettek és a felsőfokú végzettségűek aránya százalékosan alig észlelhető, az országos és a helyi arányok között a szakadék nagyobb, mint valaha. Ha az abszolút számokat nézzük, akkor azt látjuk, hogy míg 2001-ben egyetlen érettségizett és két felsőfokú végzettséggel rendelkező élt a faluban, addig ez a szám 2011-re 41 érettségizettre és hét felsőfokú végzettségűre változott, már optimistábbak lehetünk. Ez a 48 ember a családjával együtt már jelentős számú népesség ahhoz, hogy azt mondhassuk, a helyi oktatási törekvé-

sek és intézményfejlesztések eredményeképpen van egy formálódó, képzett helyi elit a településen. Ha azt a tapasztalatot is hozzá tesszük, hogy jelentős részük a helyi intézményekben foglalkoztatott, akkor még nagyobb eredményként kell mindezt értékelni. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy – a többségi társadalomhoz hasonlóan – éppen ezek az érettségizett, felsőfokú végzettségű fiatalok azok, akik sikeresen munkát tudnak vállalni külföldön, az elmúlt években közülük számosan hagyták el a települést, vannak, akik már három-négy éve külföldön élnek és dolgoznak, és nem is tervezik, hogy visszatérnek.

Összegzés

A cigányfalvak kialakulása pontosan tükrözi a rurális perifériákon a hatvanas években kezdődő gazdasági, társadalmi változásokat. A politikai döntések hatására elinduló iskolamegszűntetések, tévészöszvevások olyan társadalmi folyamatokat indítottak el, ami teljesen átalakította az aprófalvak világát. A szelektív migráció, azaz, hogy aki tudott, elköltözött ezekről a településekről, nyitotta tette ezeket a tereket, egyben lehetőséget teremtett arra, hogy oda bárki beköltözzön, illetve hogy az ingatlanpiacon nem forgalomképes házakat állami támogatással, a cigánytelepek felszámolása ürügyén vegyék meg cigány családok számára. Azaz a cigányfalvak kialakulása olyan központi politikai intézkedések következménye, melyek megvalósítása a lokális hatalmi erőviszonyok függvényében alakult, s amely máig ható demográfiai, társadalmi folyamatokat indított el és a szegregáció új formáit teremtette meg az érintett településeken. Az így kialakult cigányfalvak a magyar településrendszeren belül egy új, társadalmi jelentéssel bíró kategóriát alkottak, az itt élő cigány családok már nemcsak a településen belül élnek elszigetelten, hanem maga a település vált elszigeteltté. Azzal, hogy az alacsony társadalmi státuszú, többségében cigány családok a falu melletti vagy külterületi cigánytelepről ezekbe a falvakba szorultak, tulajdonképpen csak a szegénység és az etnikai kirekesztés térbeli áthelyeződése zajlott le, ami plasztikusan mutatja mind a társadalom elkülönítési törekvéseit, mind az alacsony társadalmi státuszú cigány családok társadalomban elfoglalt helyét.

A nyolcvanas évek közepétől kezdődő társadalmi és gazdasági átalakulás átformálta a cigányfalvak társadalmát is. Az addig a többségi társadalom intézményeihez – elsősorban a munkahelyeken és az oktatási intézményeken keresztül, ha nagyon lazán és törékenyen, de – kapcsolódó társadalmak a nyolcvanas évek közepén kezdődő gazdasági válsággal kívül rekedtek a munkaerőpiacon, ahova alacsony iskolázottságuk, az etnikai diszkrimináció és a lakóhelyükhöz tapadó megbélyegzettség okán nem is tudtak visszakérülni, így szegénységük állandósult. A cigányfalvak esetében az etnikai kizárás, a térbeli megbélyegzés erősen összekapcsolódik a párhuzamos, csak a cigányfaluban élők számára fenntartott (oktatási, közfoglalkoztatási) intézményrendszerrel, az etnicizált szegénység intézményesítésével, amit megerősít a nyílt és durva rasszista beszédmód megjelenése és legitimálódása.

A statisztikák alapján társadalmilag és gazdaságilag homogén, a többségi társadalom által egységesen stigmatizált, veszélyesnek tartott tereken belül jelentős különbségeket találhatunk etnikai és társadalmi heterogenitás, belső differenciáltság tekintetében, amit elsősorban a tágabb térség gazdasági helyzete, a környező települések társadalomtörténete és jelenlegi társadalmi viszonyai, az elérhető intézmények és szolgáltatások köre, illetve azok minősége befolyásol. Az esettanulmányban bemutattuk, hogy a cigányfaluban működő innovatív

kezdeményezések és fejlesztések, amelyek általában egy-egy karizmatikus személyhez, társadalmi vállalkozóhoz köthetők, emellett, hogy pótolják a hiányzó állami szociális szolgáltatásokat a falu mindennapjainak konszolidálásában, a nehezebb időszakok átvészelésében nélkülözhetetlenek, hosszú távon képesek pozitív változásokat indukálni a helyi társadalomban. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy a cigányfalvakban működő intézményeket – vitathatatlan sikerességük ellenére – a tágabb térség, a környező települések társadalma, azok intézményei a cigányfaluhoz kapcsolják, és negligálják az együttműködési kezdeményezéseket. Azaz a cigányfalu intézményei és az itt élő családok továbbra sem tudnak kapcsolódni, megjeleni a többségi társadalom intézményeiben, ami lehetőséget nyújtana arra, hogy a cigányfaluról alkotott negatív kép megváltozzon a térség lakói szemében.

Hivatkozott irodalom

- Ábrahám Árpád és Kertesi Gábor (1996): A munkanélküliség regionális egyenlőtlenségei Magyarországon 1990 és 1995 között. A foglalkoztatási diszkrimináció és az emberi tőke váltakozó szerepe. *Közgazdasági Szemle* 43 (7–8): 653–681.
- Allard, S.W. és Small, M.L. (2013): Reconsidering the Urban Disadvantaged. The Role of Systems, Institutions, and Organizations. *The Annals of American Academy of Political and Social Science* (647): 6–20.
- Beluszky Pál (2002): Az ország peremén (Hátrányos helyzetű területek). In *Vég kiárúsítás 2. Régió, körzet – közigazgatás, az ország peremén, városok*. Budapest – Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja, 71–94.
- Berey Katalin (1990): A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolása. *Esély nélkül*. Berey Katalin és Horváth Ágota (szerk.). Budapest: Vita, 5–72.
- Csalog Zsolt (1979): Cigányfalu Baranyában. Jegyzetek a cigányság helyzetéről. *Kritika* (10): 13–16.
- Demszky Gábor (1980): „CS”. *Kritika* (10): 18–21.
- Durst Judit (2008): „Bárók”, patrónusok versus „komák” – eltérő fejlődési utak az aprófalvakban In *Kistelepülések lépéskényszerben*. Váradi Monika Mária (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 232–280.
- Durst Judit (2016): New Redistributors in Times of insecurity Different Types of Informal Lending in Hungary. In *Gypsy Economy. Romani Livelihoods and Notions of Worth in the 21st Century*. Brazzabeni, Mikel, Manuela Ivone Cunha és Martin Fotta (szerk.). New York – Oxford: Berghahn, 49–67.
- Fehér Katalin, Keller Judit, Vidra Zsuzsanna és Virág Tünde (2015): „Ha valaki azt gondolja, hogy majd jönnek és megoldják a cigánykérdést, az téved” – fejlesztési programok helyi társadalmakban In *Törésvonalak. Szegénység és etnicitás vidéki terekben*. Virág Tünde (szerk.). Budapest: Argumentum, 91–120.
- Feischmidt Margit (2008): Menedék és depó – szociográfiai esszé egy baranyai aprófaluról In *Kistelepülések lépéskényszerben*. Váradi Monika Mária (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 102–132.
- Fleck Gábor és Szuhay Péter (2013): „Reménybank” A mélyszegénységben élő családok vállalkozási támogatásának lehetőségei In *Hátrányban vidéken*. Kovács Katalin és Váradi Monika Mária (szerk.). Budapest: Argumentum, 171–195.
- Fleck Gábor és Virág Tünde (1998): Hagyomány vagy alkalmazkodás, avagy Gilvánfa kívül-belül. *Szociológiai Szemle*, 1998 8(1): 67–93.
- Havas Gábor (1976): Faluba faluvá növekedés – egy kivételről. In *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. Kemény István (szerk.). Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet, 117–128.
- Havas Gábor (1982): Foglalkoztatásváltási stratégiák különböző cigány közösségekben. In *Cigányvizsgálatok*. Andor Mihály (szerk.). Budapest: Művelődéskutató Intézet, 181–202.
- Havas Gábor (1999): A kistelepülések és a romák. In *A cigányok Magyarországon*. Glatz Ferenc (szerk.). Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 163–203.
- Havas Gábor és Zolnay János (2011): Sziszifusz számvetése. *Beszélő* 16(6): 24–49. Interneten: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/sziszifusz-szamvetese>.
- Juhász Pál (1986–1987): Mai képünk a parasztságról s a falusi társadalom néhány jellegzetességéről. *Medvetánc* 6–7 (4–1): 5–17.
- Kemény István és Janky Béla (2003): A cigányok foglalkoztatottságáról és jövedelmi viszonyairól. A 2003. évi országos cigánykutatás alapján. *Esély* 14(6): 58–72.

- Kemény István (1976): A magyarországi cigányok helyzete. In *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. Kemény István (szerk.). Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet, 7–63.
- Kertesi Gábor és Kézdi Gábor (2009): Általános iskolai szegregáció Magyarországon az ezredforduló után. *Közgazdasági Szemle* 56(11): 959–1000.
- Kertesi Gábor és Kézdi Gábor (2010): Roma Employment at the Turn of the Millenium. In *The Hungarian Labour Market 2010*. Fazekas Károly, Lovász Anna és Telegdy Álmos (szerk.). Budapest: Institute of Economics, IE HAS – National Employment Foundation, 135–150.
- Kertesi Gábor és Kézdi Gábor (2014) Iskolai szegregáció, szabad iskolaválasztás és helyi oktatáspolitikai 100 magyar városból. *Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek* (6) Interneten: <http://www.econ.core.hu/file/download/bwp/bwp1406.pdf>.
- Kovács Katalin (2012): Rescuing a Small Village School in the Context of Rural Change in Hungary. *Journal of Rural Studies* 28(2): 108–117. Interneten: http://open-archive.rkk.hu:8080/jspui/bitstream/11155/95/2/Kovacs_2012_rescuing.pdf.
- Kovai Cecília (2016): Önellátó függőség ágazatban. In *Földből élők: Polarizáció a magyar vidéken*. Kovács Katalin (szerk.). Budapest: Argumentum Kiadó, 137–160.
- Kozákné Keszei Veronika (2001): *Cigánypolitika Magyarországon. Elmélet és gyakorlat az 1960-as évek elejétől a 90-es évekig*. Romológiai Kutatóintézet Közleményei 5. Szekszárd: Romológiai Kutatóintézet.
- Ladányi János és Szelényi Iván (2004): *A kirekesztettség változó formái*. Budapest: Napvilág.
- Lengyel Gabriella. (2006): Cigánytelepek egykor és ma. In *Átszervezések kora. Cigánynak lenni Magyarországon*. Jelentés 2002–2006. Kállai Ernő és Törzsök Erika (szerk.) Budapest: Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány, 56–91.
- Loss Sándor (2001): Egy csapásra. Cigány gyerekek útja a kisegítő iskolába. *Beszélő* 6(1): 69–84. Interneten: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/egy-csapasra>.
- Pickier Giovanni (2016): 'That Neighbourhood is an Ethnic Bomb!' The Emergence of an Urban Governance Apparatus in Western Europe. *European Urban and Regional Studies* 23(2): 136–148.
- Pulay Gergely (2012): A civilizált, a csavargó, a rafinált és a balek. Utcai élet és informalitás egy budapesti szegénynegyedben. *Beszélő* 17(12): 60–73. Interneten: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-civilizalt-a-csavargo-a-rafinalt-es-a-balek>.
- Rupp Kálmán (1976): A magyarországi cigánykérdésről. In *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. Kemény István (szerk.). Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet, 69–87.
- Small Mario Louis (2013) Neighborhood Institutions as Resource Brokers: Childcare Centers, Interorganizational Ties, and Resource Access among the Poor. *Social Problems* 53(2): 274–292.
- Small, Mario Luis (2009): Four Reasons to Abandon the Idea of 'The Ghetto'. *City and Community* 7(4): 389–398.
- Szelényi Iván (1990): Regionális fejlődés, gazdálkodás, igazgatás. Szociológiai szempontok a téma kutatásához. In *úő Városi társadalmi egyenlőtlenségek*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 159–172.
- Vági Gábor (1991): *Magunk, uraim: válogatott írások településekről, tanácsokról, önkormányzatokról*. Budapest: Gondolat.
- Váradi Balázs (2012): *Közzoktatás. A költségvetés és az egyházi és önkormányzati közoktatási intézményrendszer aránya*. Interneten: <http://docplayer.hu/625326-Kozoktatasa-a-koltsegvetes-es-az-egyhazi-es-onkormanyzati-kozoktatasi-intezmenyrendszer-aranya-varadi-balazs-budapest-intezet.html>.
- Váradi Monika Mária és Virág Tünde (2015): A térbeli kirekesztés változó mintái vidéki terekben. *Szociológiai Szemle* 25(1): 89–113. Interneten: http://www.szociologia.hu/dynamic/varadi_virag_2015_1_89_113_oldal_1.pdf.
- Váradi Monika Mária (2015): A túlélés és a társadalmi betagozódás között: szegénység, kirekesztettség és kapcsolattrendszerek. In *Törésvonalak. Szegénység és etnicitás vidéki terekben*. Virág Tünde (szerk.). Budapest: Argumentum, 45–68.
- Váradi Monika Mária (2016): Értéketemtő közfoglalkoztatás periferikus vidéki terekben *Esély* 2016 27(1): 30–56. Interneten: http://www.esely.org/kiadvanyok/2016_1/2016-1_2-1_Varadi_Ertekeremto_kozfoglalkoztatasa.pdf.
- Vida Anikó és Vidra Zsuzsa (2015): „Ez is segély, csak máshogy hívják”- helyi szegénypolitikák: segélyezési gyakorlatok és a közmunka. In *Törésvonalak. Szegénység és etnicitás vidéki terekben*. Virág Tünde (szerk.). Budapest: Argumentum, 68–88.
- Vidra Zsuzsanna (2013): A szakképzetlen bér munka szerepe falusi romák megélhetési stratégiáiban. In *Hátrányban vidéken*. Kovács Katalin és Váradi Monika Mária (szerk.). Budapest: Argumentum Kiadó, 57–74.
- Virág Tünde (2007): „Ez itt a reménytelenség vidéke” – falvak a Dráva mentén. In *Kistéleülések lépéskényszerben*. Váradi Monika Mária (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 70–101.
- Virág Tünde (2008): Változó gazdasági-társadalmi kapcsolatok egy cigányok lakta faluban. *Szociológiai Szemle* 18(1): 60–77. Interneten: <http://www.szociologia.hu/dynamic/0801virag.pdf>.

- Virág Tünde (2010): *Kirekesztve. Falusi gettók az ország peremén*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Virág Tünde (2016): Spatial Consequences of Urban Policies. Forming a Roma Ghetto. *Socio.hu* (Special Issue in English No. 4.). Interneten: <http://www.socio.hu/uploads/files/2016en/virag.pdf>.
- Wacquant, Loïc (2011): Lakóhely szerinti megbélyegzés a fejlett marginalitás korában. *Fordulat* 13: 12–26.
- Wacquant, Loïc. (2012): A Janus-Faced Institution of Ethnoracial Closure: A Sociological Specification of the Ghetto. In *The Ghetto. Contemporary Global Issues and Controversies*. Hutchinson, Ray és Haynes, Bruce D. (szerk.). Boulder: Westview Press, 1–32.
- Wacquant, Loïc (2015) Revisiting Territories of Relegation: Class, Ethnicity and State in the Making of Advanced Marginality. *Urban Studies* 53(6): 1077–1088.
- Wilson, William Julius (1999): *When Work Disappears: The World of the New Urban Poor*. New York: Vintage Books.
- Zolnay János (2016): Kasztosodó közoktatás, kasztosodó társadalom. *Esély* 27(6): 70–97.

A tudósi szerepből kilépve

Kemény István jegyzetei a Szabad Európa Rádióban¹

1977-ben Kemény István szociológus az itthoni kutatási és publikálási tilalmat megelőzve Párizsba emigrált. Több mint tízéves emigrációja alatt sok egyéb mellett (tudományos kutatások, Bibó István összes műveinek sajtó alá rendezése Sárközi Mátyással közösen stb.) 1980 és 1990 között heti rendszerességgel jelentkezett rádiójegyzetekkel a Szabad Európa Rádió magyar adásának különböző műsoraiban, és Párizsi magyar figyelő címen saját műsora is volt. Az adásokban elhangzott szövegekből 2010-ben született egy válogatás (Kemény – SZER 2010). Az adások szinte teljes egészében fennmaradt, gyakran Kemény szerkesztői jegyzeteivel ellátott kéziratai pedig 2015-ben kerültek más Kemény-anyagokkal együtt a Blinken OSA Archívum gyűjteményébe (Kemény HU OSA 368-2-1).

Ezekben a publicisztikai jegyzetekben Kemény abban a közéleti értelmiségi és „néptanítói”² szerepben mutatkozhatott meg a szélesebb magyar közönség előtt, amelynek – az elbeszélések szerint – korábban csak a legszűkebb tanítványi köre lehetett a tanúja. Ezekben a szakmai kötöttségektől mentes, kutatási témáitól elszakadó szövegekben szabadon beszélhetett a magyar belpolitika, történelem, kultúra, vagy éppen a nemzetközi fejlemények és nyugati szellemi áramlatok számára érdekes és fontos kérdéseiről. Vagyis ezekből az írásokból rekonstruálható – bár nyilván csak töredékesen –, hogy mit gondolt Kemény István Magyarországról, a világról, a 20. századról, a történelmi eseményekről és kihívásokról.

Az adásanyag teljes körű áttekintésére nem vállalkozom. Az alábbiakban három kérdéskörre fogok koncentrálni, amelyek megítélésem szerint a legtöbb tanulsággal szolgálnak a rendszerváltás történetének és az 1987–1990 közötti rendszerváltó program magyarországi kudarcának megértéséhez. E három kérdéskör: a forradalom, a pártállami rezsim magyarországi ellenzéke és a liberális kapitalizmus kérdésköre.

¹ A Blinken OSA Archívumban 2016. szeptember 20–21-én Kemény Istvánról rendezett konferencián elhangzott előadás bővített, szerkesztett változata.

² Egykori tanítványa és munkatársa, Törzsök Erika jellemzése a konferencián tartott előadásában.

Felejtés, közöny, megvert társadalmak – a forradalom problémája

Kemény legnagyobb politikai élménye – sok más nemzedéktársához hasonlóan – az 1956-os magyar forradalom volt. A forradalomról magáról ugyan meglepően keveset beszélt a rádióban, ámde gyakran visszatért – különösen jegyzeteinek legelső korszakában – egy ezzel szorosan összefüggő problémakörre: Közép- és Kelet-Európa leverett forradalmainak traumájára, a politikai elnyomás hatására, a történelmi emlékezet elfojtására és ennek lehetséges társadalmi, társadalom-lélektani következményeire.

Az egyik legelső adásában a felejtésről beszél Milan Kundera *Tréfa* című könyve kapcsán. Felidézi a könyv ismert jelenetét: Klement Gottwald a csehszlovákiai kommunista puccs idején, 1948 februárjában egy prágai, óvárosi téri palota erkélyére lép ki, hogy szónoklatot tartson. Hideg van, havazik. Gottwald hű famulusa, Clementis előzékenyen Gottwald fejébe nyomja a prémsapkáját. Az eseményről készült fotót százezerszámra terjeszti a kommunista propagandagépezet. Négy évvel később Clementist árulás vádjával letartóztatják és kivézik. Ezek után a nevezetes fényképről is el kellett őt tüntetni. Ettől kezdve Gottwald egyedül volt látható a képen, fején azonban ottmaradt Clementis sapkája. „Egy nép likvidálását azzal kell kezdeni, hogy megfosztják emlékezetétől. Könyveitől, kultúrájától, történelmétől... így lassan elfelejti, ki is ő...” – fűzi tovább Kundera példázatát Kemény (Kemény 1980: 37).

Bő évvel később, egy másik adásban Victor Opatnak a cseh szamizdatban megjelent 1968-ról szóló írása kapcsán az alábbiakról beszél: a kelet- és közép-európai népek közös tapasztalata, hogy a történelem kívülük és nélkülük zajlik, esélyük sincs arra, hogy befolyásolják.

Nincs semmi, ami a politikai jellemet, a közéleti magatartást oly mértékig rontaná meg, mint az a meggyőződés, hogy a történelmet nem tudjuk befolyásolni, hogy a társadalom és a közösség életében olyan erők hatnak, amelyekkel szemben teljesen fegyvertelenek. Csehekben, szlovákokban, románokban, magyarokban gyakran megvan ez az érzés (Kemény 1981b: 49).

Mélyen átértzett, sokszor át nem gondolt, ösztönössé vált beidegződés ez: a közösséggel, társadalommal kapcsolatos szavaink, tetteink teljesen közömbösek, hatásuk érdektelen, nem vagyunk érte felelősek. Ez a magatartás hozzájárul a legaljasabb tettek elkövetéséhez. Ez nem genetikai vagy nemzetkarakterológiai, hanem történelmi és kulturális beidegződés. Ami gyakran a gyáva kívülállás igazolásaként is felhasználható:

A történelem befolyásolhatatlanságának, végzetes voltának gondolata és hangoztatása sokszor nem más, mint igazolás. Hogy is gondolkoznék valaki másképp a történelemről, mint könyörtelen szükségszerűségről, ha saját közvetlen életével szemben nincsenek igényei? (Kemény 1981b: 51).

Alig két héttel későbbi adásában Tocqueville kapcsán értekezik a szelíd zsarnokság veszélyeiről és csapdáiról:

Ha a demokratikus országokban despotizmus jön létre – összegzi a francia gondolkodó megállapításait –, az egészen más lesz, mint a hajdani zsarnokságok: tágabb körű lesz, egyben szelídebb, nem gyötörni fogja az embereket, hanem lealacsonyítani (Kemény 1981c: 51).

A szelíd zsarnokság uralma alatt élő emberek elfelejtik, hogy szabad akaratból tesznek, és ezért felelősséget vállaljanak. Szűkebb családi, baráti körükön túl közömbösek mások sorsa iránt. Élvezik a roppant gyámnoki hatalom – amely magára vállalja, hogy gondoskodik élvezeteikről

és örökdió sorsuk felett – jótéteményeit. Hogy miként jöhet létre egy ilyen hatalom? A szelíd zsarnokság „[a] szabad akarattal való éleést egyre feleslegesebbé és ritkábbá teszi: egyre jobban szűkíti a cselekvés terét, és lassan megfosztja a polgárokat még önmaguk használatától is” (Kemény 1981c: 52).

Tocqueville úgy vélte, az egyenlőség – no meg az ezzel járó kiszámítható gyarapodás – készítette elő az embereket mindennek elfogadására.

Ez az egyenlőség kedvez a zsarnokságnak, de meg is szelídíti. Az emberek hasonlóbba és egyenlőbbé válnak, a közérkölcök emberibbé és szelídebbé. Senkinek nincs túlságosan nagy hatalma, sem túlságosan nagy vagyona, így hát a zsarnokságnak nincs igazi színpada (Kemény 1981c: 54).

A másik tényező társadalom-lélektani: kortársaink szünet nélkül két szenvedély között hányódnak. Szükségét érzik, hogy vezessék őket, gondoskodjanak róluk, ugyanakkor szabadok is akarnak lenni. Ezért egyesítik a népfölséget a központosítással. „Mindenki túri láncát, mert a lánc végét nem egy ember, egy osztály, hanem maga a nép tartja a kezében” (Kemény 1981c: 54). Kemény persze tisztában van azzal, hogy Tocqueville nem írhatta le a posztsztálini kelet- és közép-európai (puha) diktatúrák működését, az analógia mégis kézenfekvő számára.

A mai Magyarországon élő magyaroknak ez a szöveg úgy hat, mint egy jóslat, amely azt az állapotot festi le, amelyben élnek. Az ellenforradalom, amely 23 évvel ezelőtt a történelem egyik legkegyetlenebb és legszétlenebb vérengzésével tette magát hírhedtté, most jóságos üvegszemét fordítja az állampolgárok felé. (Kemény 1981b: 53)

Kemény azzal zárja jegyzetét, hogy az effajta zsarnokság kiépülését és megszilárdulását az állampolgárok szabad társulása, a helyi önkormányzatokban és autonóm egyesületekben kifejtett öntevékeny aktivitása akadályozhatja meg. Ezt a harcot a nyolcvanas években a mi tájékunkon a lengyel és a magyar civil ellenzéki mozgalmak vívják.

Még ugyanezen év augusztusában, a prágai tavasz leverésének évfordulóján Pavel Tigrid, a Franciaországban élő jeles cseh emigráns szerző tanulmányát ismertetve tér vissza a problémára (Kemény 1981d). Tigrid párhuzamba állítja Csehszlovákia 1938-as náci Németország általi megszállását, az 1948-as kommunista puccsot és a Varsói Szerződés katonai intervencióját 1968 augusztusában. A közös bennük az, hogy a csehek egyszer sem szegültek szembe az erőszakkal, a külső hatalommal és a diktatórikus törekvésekkel. Igaz, nem vesztettek emberi életet és épségben maradtak a városaik – idézi Kemény Tigridet –, de az árat meg kellett fizetni más, kevésbé kézzelfogható, ám nélkülözhetetlen értékekben:

A csehek sorsa azt mutatja, hogy a doktrínává emelt kapituláció végül is minden polgári erény pusztulásához és nemzeti hanyatláshoz vezet... Az elnyomás lázadást követelne, de a kapituláció filozófiája a lázadásnak még a fogalmát is kitörölte az emberek agyából (Kemény 1981d: 67).

A szovjetek azért rohanták meg Csehszlovákiát, fejtegeti Tigrid, mert biztosak voltak abban, hogy semmiféle ellenállásba nem fognak ütközni. És most, 13 évvel később, 1981-ben azért nem tudják elszánni magukat Lengyelország lerohanására, mert tudják, hogy ott ágyúlások várnák őket. A háború a lengyel városok pusztulásával járna, de nem pusztulna el a lengyel nép lelke, teszi hozzá Tigrid. Kemény voltaképpen nyitva hagyja a kérdést, hogy az effajta lázadás, ellenállás adott esetben erkölcsileg és politikailag vállalható és igazolható-e.

Tigris lázadásról beszél. Gondolom abban az értelemben, ahogyan Camus használta ezt a szót „Lázadó ember” című cikkében.³ Nem szól azonban arról, hogy miképpen élhet az ember méltósággal a diktatúrában. Ez az, amiről úgyszólván senki sem szól. Mi a lelki függetlenség reális útja? Amely nem vezet pusztuláshoz, de lehetővé teszi, hogy ne kelljen szegyenkezni, depresszióba süllyedni, alkoholizmusba, öngyilkosságba menekülni?

– kérdezi a jegyzet végén Kemény (1981c: 68).⁴ Nem tekinthető véletlennek, hogy néhány évvel később Kemény három adást is szentelt Camus – frissnek éppen nem mondható (hiszen 1951-ben megjelent) –, de az 1956-os magyar forradalom emlékeztetéhez utóbb több szállal is köthető esszéjének, Albert Camus *A lázadó ember* című művének (Kemény 1984). Ezen jegyzetek végkövetkeztetése, hogy Camus szerint a lázadás az emberi méltóság belső magjának védelme, kijelölése, amely ugyanakkor magába foglalja az embertársaink iránti szolidaritást.

Úgy gondolom, ennyi filológiai bizonyíték elegendő arra, hogy kimutassuk, Kemény Istvánt milyen behatóan érdekelte a lázadás és a forradalom kérdése, méghozzá főképp rádiós publicisztikai ténykedésének első korszakában. Számomra az is nyilvánvaló, hogy Bibó István 1945-re és 1956-ra vonatkozó munkáinak közvetlen közük van Kemény István ezzel kapcsolatos gondolataihoz, dilemmáihoz. Ebben az időszakban ugyanis Kemény egyik legfontosabb munkája és szellemi programja Bibó összes művei berni kiadásának előkészítése volt.

1945-ben kevesek számára volt kétséges, hogy a régi világ politikai és erkölcsi értelemben összeomlott. Nemcsak a kommunisták gondolták így, ahogy azt az Orbán-rendszer oktrojált Alaptörvénye és hivatalos történészei hirdetik, hanem például a kommunistáktól éppenséggel viszolygó Márai Sándor is, aki 1945-ben így írt naplójegyzeteiben:

Amikor a Vörös Hadsereg csapatai – 1945 tavaszán – elűzték a hitleri német hadsereget és a velük társult magyar nyilaskeresztesek által vezetett hadakat Magyarország területéről, az ország érett volt a forradalomra. Pontosabban: nem a magyar társadalom volt érett a forradalomra, hanem a helyzet, amely az elmúlt rendszer tökéletes, feltétlen bukása után bekövetkezett. A magyar társadalom lelkében, természetében, idegzetében soha nem volt forradalmi hajlandóság. De bizonyos, hogy a csalódás, a megrettenés, s ebben az időben még valamilyen büntudatféle is sugalmazott volna egyféle forradalmi megmozdulást. Mindenki érezte, látta, hogy az ismert világképek vége, s a társadalmi, gazdasági, szellemi életet a jövőben másképpen kell elrendezni (Márai 2014 [1945] 133–134).

Márait nem sok szellemi rokonság fűzte Bibó Istvánhoz, ezért fölöttébb érdekes, hogy a kérdésük nagyon hasonló. A helyzet bizonyos értelemben forradalminak tekinthető, ámde valódi forradalomra a magyar társadalom történeti kötöttségei, mentális állapota, valamint a belső és külső politikai körülmények miatt alig van esély. Bibó *A magyar demokrácia válsága* című tanulmányában, amelyben az általa „határolt forradalomnak” nevezett program lehetőségének megmentéséért áll ki, így ír:

3 Camus műve valójában egy könyv terjedelmű esszégyűjtemény, Kemény nyilván a gyűjtemény bevezető darabjáról beszél.

4 E helyütt nem hagyható figyelmen kívül, hogy az 1956-os forradalom és annak leverése milyen sokkot okozott a Szabad Európa Rádióban. Ezután megváltozott a műsorpolitika, sokkal békésebb hangnemre váltottak a politikai műsorok, a forradalom vagy nyílt lázadás szításától vagy a szítás gyanújától is óvakodni kellett a kiadott központi direktívák szerint.

A demokráciához a népnek tudatában kell lennie valaminek, ami rejtve marad az Isten kegyelméből való politikai tekintélyek uralma alatt álló közösség előtt: annak, hogy a vezetők hatalma az ő beleegyezésén nyugszik. Ahhoz, hogy egy nép ezt a tudatot megszerezze, először kétségtelenül harc kell, és csak azután játékszabály. Először az emberi méltóságnak egy alapvető felkelésére van szükség, melynek során a jobbagyi alázatban és a fennálló hatalmasságok megingathatatlan tiszteletében élő nép megtapasztalja a maga erejét, és megtanulja azt, hogy neki joga és kötelessége a maga fölött álló hatalmasságokat megválogatni és szükség esetén elkergetni. Ez a változás eddig soha sehol nem jött létre választással, szavazással, többségi akarattal és szabályok pontos betartásával... Minden nagy demokrácia történetének kiindulópontjánál forradalom áll, forradalom, melynek során esetleg királyok fejei hulltak le, de mindenesetre lehullott az aranykorona a királyok és királyi szolgák fejéről. Ez a forradalom nincs kötve társadalmi és gazdasági fejlődési időszakhoz (...), de az emberi méltóság egyetlen forradalmának, bármilyen társadalmi és gazdasági fejlődési időszakban, de valamikor le kell zajlania ahhoz, hogy demokráciáról beszélhesünk (Bibó 1986 [1945]: 50).

Ma mögöttünk van 1944 álforradalma és 1945 félforradalma.

– folytatja Bibó (1986 [1945]: 51).

De vajon lehet-e szó forradalomról egy olyan helyzetben, melyben a nép megláthatta ugyan volt urainak gyengeségét, de ebben nem a maga erejét tapasztalta meg, hanem rajta kívül álló, számára elemi erőket? Igen nehezen! Soha magyar földön annyira még nem hiányoztak egy forradalmi akció lelki előfeltételei, mint ma” Bibó (1986 [1945]: 53)

Két évvel későbbi, már reménytelennek tekinthető helyzetben írt cikkében pedig ezt olvashatjuk az 1945-ös változás értelméről:

(...) a magyar társadalom mozdulatlanná merevedett társadalmi erőviszonyai 1514 óta most mozdultak meg először, és pedig a nagyobb szabadság irányában. Ez az a pillanat, amelytől kezdve újból megnyílt a lehetőség, hogy Magyarország bekapcsolódjék abba a nagy folyamatba, amit a nyugati, társadalmi fejlődésnek nevezünk. (...) Az 1945. évi magyar változás legdöntőbb, vissza nem csinálható eredménye a földreform, és jelentős dolog a régi közigazgatásnak különösen vidéken való részbeni összeomlása vagy átalakulása is. A nagybirtok eltűnésével, a vármegye eljelentéktelenedésével, az urak futásával valami olyan tűnt el a magyar társadalom életéből, amely mind a mai napig a legdöntőbb szabályozó tényező volt mindenben, ami az emberi lehetőségeket és emberi szabadságokat elosztotta. (...) A változás lendületének az a megakadása, melyet most látunk, félelmetesen mutatja a négyszáz éves, alig megszakított mozdulatlansághoz szokott társadalmi erők bátortalanságát és bizonytalanságát. Bizonyos mértékig folyik régi társadalmi tényezők restaurálása is, azonban ez nem volna jelentős dolog, ha nem kísérné két, komolyan riasztó kísérőjelenség. Az egyik az, hogy a társadalomnak valamennyire is biztosított vagy biztosítást kereső rétegeiből nagy tömegekben támad fel a régi, hierarchikusan, rang szerint rendezett világnak a visszakívánása, vagyis közel kerülünk ahhoz, hogy újból helyreálljon a kis kiváltságosoknak a nagy kiváltságosokkal való négyszáz éves érdekkapcsolata egy merev társadalmi rangsor jegyében s az egyetemes és teljes szabadság rovására. A másik riasztó jelenség pedig az, hogy olyan csoportok, melyek az 1945. évi változás haszonélvezői, (...) nemcsak a demokrácia jobbszárnyán, hanem a baloldalán is, hajlandónak mutatkoznak közreműködni egy ilyen új társadalmi megmerevedés kiépítésében” (Bibó 1986 [1947]: 502 – 504).

Bibó következtetése egyértelmű: a szabadság föltétele a társadalom alsó rétegeinek politikai és társadalmi felemelkedése. A szabadság formai kereteinek, a törvényes jogoknak a bizto-

sítása kevés, ez még nem teremti meg a demokrácia valóságos lelki és társadalmi bázisát. Ennek viszont alapfeltétele a megélt, kiharcolt szabadság, a korábban a politikából kizárt, kirekesztett tömegek politikai öntudatra ébredése, egy valóságos, de nem marxista-kommunista értelemben vett forradalom.⁵ Mind a restaurációnak, mind pedig a proletárdiktatúrának ez veheti elejét. Bibó egyszerre tartott a régi rend valamiféle restaurálódásától és attól, hogy a kommunista párt agresszivitása elszívja a levegőt a valódi, alulról jövő demokratikus önszerveződés elől, kizárja az alsóbb néposztályok öntudatra ébredésének lehetőségét, mintegy megelőző csapást mér rá, idő előtt kanalizálja, megmeregíti, befagyasztja és elfojtja a valódi demokratikus folyamatokat. Vagyis attól tartott, hogy a történet vége nem lesz más, mint a társadalmi hierarchia, uralmi rend más formában történő újjászületése az egyetemes és teljes szabadság rovására.

Kemény István Bibó-kommentárjaiban⁶ azt írja, hogy az emberi méltóság alapvető felkelésére, amelyről Bibó 1945-ben beszélt, Magyarországon 1956-ban került sor. Nem a rendszer megdöntése volt a legfontosabb – kommentálja Kemény Bibót –, hanem a lelki felszabadulás élménye, az, hogy az emberek saját erejük tudatára ébrednek. Kemény szerint a demokratikus szellem hiányának százéves történeti előzménye volt. Magyarország ugyan nem volt fasiszta ország, de az ország urai, a nagytőke, az arisztokrácia, és a főképp dzsentri eredetű állami és katonai elit egyben egyetértett: a népek, a tömegeknek, a társadalomnak nem szabad a politikai életben részvételt biztosítani. 1945-ben a nép még nem tudta, mit akar pontosan, ám 1956-ban sosem látott egységben sorakozott fel a demokrácia és a szocializmus programja mögött. Ezt a valódi forradalmat külső erőszak segítségével ismét leverték. A radikális reformok és a demokratikus konszolidáció, a behatárolt forradalom programja 1945 után ismét elbukott. A végső katarzis 1956-ban is elmaradt.

1956 leverésének tapasztalata, társadalmi és mentális következményei kulcsszerepet játszottak Kemény történelmi, politikai gondolkodásában. Ugyanakkor számomra az is nyilvánvaló, hogy a leverett forradalom után, a Kádár-rendszer sok szempontból sikeresnek tekinthető konszolidációja és a nyolcvanas évek első felében még mindig masszívnak mondható elfogadottsága közepette – ld. idézett jegyzetét a „szelíd zsarnokságról” – valójában már az foglalkoztatta, hogy lesz-e esély az emberi méltóság alapvető felkelésére, arra a bizonyos lelki felszabadulásra, amely nélkül valódi demokrácia nem jöhet létre a Kádár-rezsim összeomlásának történelmi pillanatában. Úgy látszik, az egyik legnagyobb veszélyt abban látta, hogy a pártállam várható, bár pontosan nem előre látható bukásakor a forradalmi katarzis, a nép öntudatra ébredése és aktív részvétele újra el fog maradni. Ami lehetetlen volt 1945-ben, brutálisan letiportatott 1956-ban, az a szovjet birodalom bukásakor már meg sem fog történni, és ennek végzetes következményei lesznek a kommunizmus utáni korszak demokratikus fejlődésének esélyeire.

5 Percz László szavaival: „A javasolt megoldás, azaz a híres bibói formula – a „határolt és tervezett forradalom” programja – háttérben nyilvánvalóan ennek az említett kettős szükségletnek a fölismerése áll: hogy tehát a magyar demokrácia jelenlegi helyzetében a demokratikus intézményrendszer működőképességét megőrző „konszolidációs” és az emberi méltóság történelmi létrejöttét szolgáló „forradalmi” intézkedések egymástól való határozott elkülönítésére és tudatos együttes érvényesítésére van szükség.” (Percz 2013). Bibó népi radikalizmusáról ld. még Papp István (2011) tanulmányát.

6 Kemény 1981 és 1983 között számos műsorban foglalkozott Bibó munkásával és Bibó szellemi örökségének értékelésével, beleértve az 1981-ben megjelent Bibó-émlékkönyv ismertetését is. A vonatkozó kéziratok megtalálhatóak: HU OSA 368-2-1 Kemény István iratai: A Szabad Európa Rádió műsorainak átiratai, rádiós jegyzetek. Box 1, 4.

Az esélyeket nem láthatta túl biztatónak, és nemcsak az ország külső adottságai, a birodalmi függés és a nagyhatalmi kontemplációk okán.⁷ Az 1956-ban megnyilvánuló csodás, addig nem tapasztalt nemzeti egység többek között annak is volt köszönhető, hogy a Rákosi-diktatúra abszurd és gátlástalan brutalitása egyfajta durva nivellálódást hozott a társadalom egésze számára. Radikálisan eltörölte a társadalmi és osztálykülönbségeket azzal, hogy mindenkiből – úrból, szolgából, munkásból, parasztból, értelmiségiből – egyaránt kiszolgálott páriát csinált. Kemény pedig szociológusként mindenkinél jobban tudhatta, hogy ez a helyzet a hatvanas évek konszolidációja nyomán alapvetően változott meg.

A saját maga által kezdeményezett és folytatott kutatások mutatták ki a szegénység létét és annak tartós átöröklődési mechanizmusait, a cigányság rettenetes helyzetét és azt, hogy a mobilitási csatornák újra beszűkülőben vannak. Ez már önmagában botránynak számított, a hatalom hivatalos önképébe nem fért bele. De nem kevésbé volt botránys az a felismerés, hogy a konszolidációval és a relatív gyarapodással újfajta tagolódás, kasztosodás, újraosztályosodás indult meg. Ennek következtében a különféle társadalmi csoportok különböző mértékben vagy haszonélvezői lettek a rendszer újraelosztási szisztémájának, vagy legalábbis már volt veszténivalójuk. A mobilizálódási csatornák szűkülése, a szegénység átöröklődése többek között éppen annak a perverz újraelosztásnak a tünete és következménye volt, amely a jóléti juttatásokat aránytalan mértékben irányította a középrétegek felé a társadalom peremén élők rovására.

Ez egyben azt is jelentette, hogy a rezsim nemcsak rátelepedett a társadalomra, hanem – bizonyos értelemben és változó mélységben – bele is nőtt. Paradox, hogy a rendszer ezt legnagyobb politikai sikereként is elkönnyelhette volna, hiszen ez volt stabilitásának legfőbb záloga – de ennek nyílt beismerése, kimondása mégis tabu volt, mert a rezsim ideológiai alapjait rengette volna meg. A pártállami diktatúra ugyanis éppen arra hivatkozva fosztotta meg alattvalóit emberi és polgári jogaik gyakorlásának lehetőségétől, hogy a hivatalos ideológiai doktrína szerint csak így lehet eljutni az egyenlőséghez, az osztály nélküli, kizsákmányolásmentes társadalomhoz. Másfelől Kemény tudhatta, hogy a majdani forradalmi katarzisz szempontjából ez a fejlemény nem sok jót ígér. De mit tehet ebben a helyzetben az ellenzék?

Az ellenzék lehetőségei

Bár Kemény István a magyarországi demokratikus ellenzék előtörténetének és kialakulásának egyik legfontosabb szereplője volt a hetvenes években – tanítványai és munkatársai közül számosan, például Havas Gábor, Kozák Gyula, Lengyel Gabriella és Solt Ottilia is a demokratikus ellenzék, illetve a *Beszélő* című szamizdat folyóirat belső köreihez tartoztak – párizsi rádiójegyzeteiben meglepően keveset foglalkozott a magyarországi ellenzék tevékenységével. Erre két nyomós oka is lehetett: egyrészt az emigrációból csak nagyon szőrmentén és óvatosan szólhatott bele abba, hogy a hazai ellenzék mit és hogyan tegyen. A biztonságos távollétben az ellenzéki lét feltételrendszeréről és mozgásteréről nem lehetett biztos

⁷ Ma már ismert, hogy a nyugati hatalmak és az USA még a rendszerváltás időszakában, 1988–89-ben is óva intették a kelet-közép-európai ellenzékét a túlságosan radikális fellépéstől és követelésektől. Attól tartottak, hogy az újabb erőszakos szovjet beavatkozást provokálhat ki, és a következmény újra vérontás, általános visszarendeződés lesz.

tudomása, és nem viselte azt a személyes, egzisztenciális kockázatot sem, amellyel minden ellenzékinek számolnia kellett idehaza. A másik ok az lehetett, hogy a hazai ellenzékéről a Szabad Európa Rádió más műsorai tudósítottak rendszeresen – többek között a Kasza László által szerkesztett A holnap hullámhosszán című műsor (amelynek Kemény többször maga is szereplője, vendége volt, de abban például soha nem a hazai ellenzékéről fejtette ki a véleményét, hanem saját történeti nézeteiről, a kelet-európai ellenzékéről vagy magyar belpolitikai kérdésekről).⁸ Ám a stratégiai szempontból legfontosabb írásokról, fejleményekről időnként ismertette nézeteit, bírálatát vagy párhuzamos véleményét. A teljesség igénye nélkül az alábbiakban ezekről lesz szó.

Az első ellenzéki dokumentum, amelyről Kemény részletesen és egyben kritikusan írt, Kis János programadó írása volt a szamizdat Beszélő 1982 májusában megjelent 3. számában (Kis 1982). Kis János írásának három pillére volt. Az első, hogy rámutatott arra, a lengyelországi katonai puccs nem a vég, hanem a kezdet. 1956 és 1968 után most első ízben fordult elő a szovjet blokkban, hogy a társadalmi ellenállást, és annak hordozóját, a Szolidaritást nem sikerült erőszakkal likvidálni. A lengyel kommunista rendszer és a szovjet blokk válsága tartósan fennmarad. Belső tartalékok híján a rezsimnek két választása van. Az egyik lehetőség, hogy a társadalommal összefogva törje le a reformokkal szembeni apparátusi ellenállást. Ám ehhez nincsenek tartalékok a reform finanszírozására, a mellékhatások enyhítésére. Ezért a reformok és a gazdaság rendbetétele mindenképpen demokratikus engedményeket kíván. Vagy: a párt az apparátussal összefogva törje le a társadalmi ellenállást, miközben tapodtat sem tud előrelépni. Kis szerint a lengyel vezetés a katonai puccsal az utóbbi mellett döntött, és ezzel végleg zsákutcába kormányozta magát.

Az írás másik sarkalatos állítása az, hogy a lengyelhez képest a magyar mozgástér politikai és társadalmi értelemben is sokkal nagyobb.

Az államvezetés nem fordult szembe a lakosság fogyasztói igényeivel, a lakosság pedig változtatlanul úgy tekint az államvezetésre, mint a legjobbra ahhoz képest, ami Kelet-Európában lehetséges. (Kis 1982: 13).

Ugyanakkor a helyzet ingatag. 1979 és '81 között beállt a stagnáció, az életszínvonal csökkenni kezdett. Ezen az áron sikerült megállítani a külkereskedelmi mérleg hiányának növekedését, de többletet nem sikerült előállítani, a régi hiteleket továbbra is újabb hitelekből kell fedezni. Az államvezetés ugyan nem zárkózik el ideológiai okokból a lehetséges megoldások elől,

[c]supán szeretnék átvészelni a nehéz időket. Bármilyen javaslatot hajlandók meghallgatni, hátha szükség lesz rá. Maguk intik le a túlbuzgókat, akik ideológiai tabuk emlegetésével vonnák szűkebbre a számításba jövő lehetőségek körét. De csak az érdekli őket, ami a fizetési mérleg kiegyensúlyozásában segíthet (Kis 1982: 16)

Ebben a helyzetben van esély arra, hogy érdemi lépések történjenek a rendszer meghaladása irányában – hangzik a harmadik állítás. Azonban a magyar ellenzék felkészületlen. „Vagy lesz az ellenzéknek mondanivalója a politika nagy kérdéseiben, vagy jelentősége a létszámával és szerveztségével arányos méretekre olvad.” Ahhoz, hogy valódi változások előmozdítsa legyen, az ellenzéknek ideológiára van szüksége:

8 HU OSA 368-2-1 Kemény István iratai: A Szabad Európa Rádió műsorainak átiratai, rádiós jegyzetek. Box 1.

A többség valószínűleg a liberális demokrácia elveit is elfogadta, magáénak vallotta a nemzeti függetlenség és nemzetiségi autonómia eszméjét, és nem hiszem, hogy sokan volnának közöttünk, akik ne azonosulnának a szocialista hagyomány valamelyik részével. De mindez a háttérben maradt. Ha viszont politikai alternatívákat akarunk megfogalmazni és értékelni, akkor világgosszá kell tennünk eszményeinket, meg kell indokolnunk, hogy miért ragaszkodunk hozzájuk, és ki kell fejtenünk, hogy megközelítésüket milyen intézményes megoldások által képzeljük el

– szögezi le Kis János (1982: 23). Végezetül, az ellenzéknek egyértelművé kell tennie, hogy kívül áll a közmegegyezésen.

Magyarországot nem az indulatok elszabadulása fenyegeti, hanem a túlzott önfegyelem. Miközben mindenki óvakodik nehézséget okozni a kormányzatnak, szép lassan belesüllyedhetünk a válságba – vagy legalábbis elszalaszthatjuk az alkalmat 35 éve megoldatlan problémáink rendezésére. Meg kell törni a csendet. Figyelmeztetni kell a veszélyre, emlékeztetni a lehetőségekre. Ám ezt csak egy olyan politikai közösség teheti meg, amely kívül áll a közmegegyezésen: tehát a demokratikus ellenzék

– zárja cikkét Kis János (1982: 25).

Kemény a kommentárját (Kemény 1982c) azzal kezdi, hogy ő nem ellenzékinek, hanem függetlennek tekinti magát, a független pedig nem kormánypárti vagy ellenzéki, hanem a dolgot magát nézi. Érezhető az idegenkedése attól, hogy az ellenzéknek ideológiára van szüksége. Sokkal fontosabbnak tartja az együtt gondolkodás képességét, a közértelmesség kibontakozását. Nem véletlenül utal hangsúlyosan Széchenyi példájára.

Kemény az elemzés több pontját is vitatja. Mindenekelőtt azt, hogy milyen közmegegyezés is az, amelyen a demokratikus ellenzék úgymond kívül kell, hogy helyezze magát. Magyarországon 1956 után

senki sem kötött senkivel kompromisszumot, sem írásban, sem szóban. Azt a lelkiállapotot nevezik kompromisszumnak, amelybe a katasztrófa átéltői kerültek, s amelyre inkább illik az elfáradás, az elcsüggedés szó (Kemény 1982c:76).

1956 történelmi határvonal a generációk között.

(...) vajon mit tapasztalhatni az idősebbeknél? Közmegegyezés helyett inkább kölcsönös bizalmatlanságot és gyanakvást. (...) S ha egyetértenek valamiben, hát abban, hogy Magyarország nem Ázsiához, hanem Európához tartozik. Abban, hogy az országnak polgárosodásra van szüksége. Tehát: kiemelkedésre a szegénységből, nemcsak a kivételezetteknek és szerencséseknek, hanem mindenkinek. A szabaddá válásnak arra a lehetőségére, amelyet tulajdonnak nevezünk (Kemény 1982c: 76–77).

Ez lehet egyfajta közös egyezés az 1956 előtti generáció tagjai között. Ám az 1956 utáni nemzedékeket ki kérdezte meg? – teszi fel a kérdést a szerző.

Kis diagnózisának alapvetésével egyetért. Ő is úgy gondolja, hogy a szovjet blokk a tartós válság felé tart, amelyet a korábbi módon nem lehet már orvosolni. Ezért az ország (nem pusztán az ellenzék) válaszúthoz érkezett: vagy a nyugati nyitás, a nemzetközi piacba való beilleszkedés, demokratizálódás útjára lép, vagy menthetetlenül elsüllyed a blokk többi országával együtt.

Ám Kemény nem biztos abban, hogy Lengyelországban minden végérvényesen eldőlt.

Az erők most is egyensúlyban vannak. December 13-a előtt forradalom volt, de egy furcsa forradalom, olyan, amilyen még sosem volt, amely nem végezte el a forradalom legfőbb feladatát, az államhatalom megdöntését: egy önmagának határt szabó forradalom. Most az ellenforradalom van a felszínen, de ez is furcsa ellenforradalom: nem szánja el magát az ellenforradalmaktól eddig elválaszthatatlannak gondolt mézszárlásra: egy önmagának határt szabó ellenforradalom (Kemény 1982c: 78).

A következtetése az, hogy ott is, Magyarországon is van esély a reformok útjára lépni, és valódi kompromisszumokra jutni: „Amelyben a megegyezés szempontjai félreérthetetlenül vannak megfogalmazva. S amelyet megkötnék valakik. A hatalom birtokosai, és mások, akiket a nép elfogad képviselőinek” (Kemény 1982c: 79). Végül, zárja fejtegetéseit Kemény, egy „ilyen megegyezés csak akkor léphet érvényre, ha azt az oroszok is elfogadják. [...] Egyszer végre mégis szót kellene értenünk velük: megállapodni egy reális élettérben” (Kemény 1982c: 79).

Feltűnő, hogy a Párizsban élő Kemény sokkal visszafogottabb hangot üt meg, mint a bírált írás, mintha a túl korai és túlzott radikalizmustól féltene az ellenzék. Mintha maga is némi önfegyelemre buzdítana. Ódzkodása az ideológiától nemzedéki vonás is: az ideológia a második világháború után sokak számára gyanús dolog volt, afféle merev elzárkózás más nézetek és értékek képviselőitől, és bezárkózás egy szűkre szabott szellemi térbe és doktrínába, ahogyan azt például a magukat élcspatnak kinevező kommunisták tették egykor. Ezért a korszellem éppen az „ideológia” meghaladását tekintette feladatának.

Kemény fejtegetései első látásra kissé fésületlennek és zavarosnak hatnak. Sőt mintha bizonyos dolgokat félreértett volna. Ám bírálatában van rendszer. Valószínűleg úgy vélte, hogy a magyarországi ellenzék túl kicsi, és túlságosan elszigetelt a társadalomtól ahhoz, hogy előkelően kivonuljon a szélesebb diskurzusból, és elzárja a kommunikációs csatornákat akár a hatalom reformokra rávehető képviselőivel, akár más szellemi irányzatokkal, akár pedig a társadalom szélesebb, politikán kívüli köreivel. Holott bizonyára emlékezett arra, hogy a Beszélő indulásakor éppen ahhoz akart hozzájárulni, hogy „önmagáról tudjon igazabb képet az a halkan morajló embertömeg, amely fölött a két törpe kisebbség – az ellenzék és az ország vezetése – fennhangon perel egymással” (Kis 1981: 5). Talán úgy gondolta, Kis János írása idő előtti elmozdulás ettől az ambíciótól.

A legfontosabb kritikai megjegyzése azonban a közmegegyezés problémájára, valamint az 1956 előtti és utáni generációk egymáshoz való viszonyára vonatkozott, annak ellenére, hogy a Beszélőt azzal nem lehetett vádolni, hogy 1956-tal ne foglalkozna behatóan. Érzésem szerint bírálatának éle arra irányult, hogy úgy vélte, Kis János szövege semmilyen módon nem szólítja meg a rendszer jobboldali, polgári ellenzékét, és bizonyos értelemben kizárja a kádári konszolidáció adományait kénytelenségből elfogadó, hiszen élni akaró többséget az ország jövőjéről folytatandó diskurzusból. A hatalom a közmegegyezés valamiféle hazug látzatára hivatkozik, miközben a diktatúra léte a közmegegyezés kimunkálásának legnagyobb akadálya. Vele szemben mindenekelőtt a lehető legszélesebb alapokon nyugvó párbeszédben kell kimunkálni azt a bizonyos valódi közmegegyezést, amely szilárd kiindulópontot teremt a jövő alakítására. Ebbe a párbeszédbe pedig be kell vonni minden csoportot és szellemi irányzatot, amely a jelenlegi rezsim keretein és horizontján túl képzei el az ország jövőjét, beleértve azokat is, amelyek a pillanatnyi helyzetben még nem vállalják a nyílt politikai szembenállást, az ellenzékiiséget, de független gondolataikkal hozzájárulhatnak a közértel-

messég gyarapodásához. Csak ez a legszélesebb összefogás szállhat szembe a siker esélyével a diktatúra nyomasztó erőfölényével. A határvonal nem ellenzék és nem ellenzék, hanem a hatalom és hatalom bástyáin kívül állók között húzódik.

Számos utalás tanúskodik arról Kemény rádiójegyzeteiben, mennyire fontos volt számára, hogy a létező és potenciális magyar ellenzéki gondolkodás ne töredezzon egymástól elszigetelt frakciókra. Timothy Garton Ashnek a budapesti ellenfórumot ismertető írása kapcsán beszélt például arról, hogy az ellenzék a hetvenes években Lengyelországban is rendkívül megosztott volt ideológiailag, de végül képesek voltak szót érteni egymással. Magyarországon az 1985-ös monori találkozó volt hasonlóan reménykeltő vállalkozás, ahová különböző tradíciók és csoportok képviselőit egyaránt meghívták: a népieket, urbánusokat, független írókat, szociológusokat, reformista közgazdászokat (Kemény 1985). 1989 decemberében, a viharos, és Kemény által olykor egyenesen hisztérikus hangulatúnak nevezett népszavazási kampány után örömmel konstataálta azokat a békítő gesztusokat, amelyeket Kis János tett a négyigenes népszavazás után a Magyar Nemzetben megjelent írásában (Kis 1989).

Az alapvető kérdések megoldásában a Fórum és az SZDSZ együttműködését kívánom. Magától értetődően nem koalíciót a választások előtt, mert az a választások megcsúfolása lenne. De elengedhetetlenül szükséges az együttműködés a választások után, koalícióban, vagy valamilyen más formában

– írja Kemény 1989. december 10-én elhangzott jegyzetében (Kemény 1989b: 315). Egy héttel később ezt a javaslatát nyomatékosan megismétli, amikor a Németh-kormány költségvetését és gazdaságpolitikáját bírálja, és a következő kormány előtt álló gazdasági nehézségekről beszél.

Közeledik egymáshoz a Magyar Demokrata Fórum és a Szabad Demokraták Szövetsége. E pillanatban ... ez a két legfontosabb politikai erő az országban. Együttműködésük nélkül nem oldható meg a válság, és nem fordítható jobbra a nemzet sorsa (Kemény 1989c: 318).

Kemény azt is leszögezi, hogy az együttműködés szerinte legcélszerűbb formája a kormánykoalíció (Kemény 1989c: 318). Végül az sem tekinthető véletlennek, hogy az MDF programjáról a választások előtt egy hónappal elhangzott rádiójegyzetében a programnak csak a Pösze Lajos által „példaszerű tárgyilagossággal és problémáismerettel” megírt Kisebbségvédelem című fejezetét ismerteti részletesen, amely a kisebbségi kérdés és a cigánykérdés mellett foglalkozik az 1944-es magyar holokauszttal, a magyar állam abban viselt felelősségével (Kemény 1990a).⁹

Visszatérve a kiindulópontunkhoz, az 1982-es vitához, megjegyzendő, hogy Kemény akkori aggodalmait jórészt alaptalannak bizonyultak. Az ellenzéki irányultságú vagy függetlennek nevezhető, változatos színezetű és arculatú formációk, szellemi körök és (politikai, társadalomtudományi, művészeti, vallási) csoportok közötti együttműködés virágkora éppen a Bibó-émlékkönyv szerkesztése (1979–1981) és a monori találkozó (1985) közé esett, vagy legalábbis ebben az időszakban volt a legszélesebb az együttműködők köre. Visszatekintve az is megállapítható, hogy a demokratikus ellenzéknek egészen az évtized legvégéig, 1988–89-ig

⁹ Mai szemmel olvasva Pösze ezzel kapcsolatos javaslatai meglehetősen vérszegények, kárpótlásról például nem esik szó.

nem alakult ki egységes ideológiája abban az értelemben, ahogyan Kemény gondolta. Még az 1988-ban létrejövő Szabad Kezdeményezések Hálózata sem volt egységes világnézetű, határozott politikai programot hirdető formáció. A legkevésbé tisztázott kérdés pedig éppen a piacgazdasághoz, a liberális kapitalizmushoz való viszony volt: a demokratikus ellenzék környezetében is tartósan fennmaradtak harmadikutas, önigazgató szocialista elképzelések. Csak 1989 nyarán mondatik ki a már párttá alakult SZDSZ programjában, hogy nincs harmadik út, az egyetlen lehetséges alternatíva a piacgazdaság, magyarul a kapitalizmus. Az is ismert, hogy Kemény nagykoalíciós javaslatát az SZDSZ az 1990-es választások után magáévá tette, annak ellenére, hogy a Fórum egyik vezető politikusa és hangadója, Csurka István már 1990. január közepén, talán éppen az MDF és az SZDSZ közötti esetleges közlekedés Kemény által regisztrált jeleit látva, megelőző csapást igyekezett mérni az együttműködés lehetőségére, és a Kossuth rádió Vasárnapi Újság című műsorában az „új Lenin-fiúk” terrorjának rémképével riogatott. Csurka a „Lenin-fiúk” minősítéssel, akik a tradicionális magyar szélsőjobb oldali hitvilágban az 1919-es Tanácsköztársaságban testet öltö „zsidó rémuralom” jelképes figurái voltak, félreérthetetlenül az SZDSZ vezetőire célzott (Csurka 1990).¹⁰ És azután, hogy márciusban – a választásokat közvetlenül megelőzően – az MDF háza táján piacra dobták az *Apák és fiúk* című arcpirító, rágalmozó pamfletet, amely az SZDSZ vezetőinek állítólagos „zsidó-ávós” gyökereiről szólt.

A történelem ironiája, hogy éppen az a dokumentum – az 1987-ben a Beszélő különkiadásában megjelent Társadalmi Szerződés – lett az ellenzéken belüli első látványos szakítás ürügye (Kis, Kőszeg és Solt 1987),¹¹ amely még jócskán tartalmazott olyan kompromisszumos, harmadikutas javaslatokat, amelyekkel a liberális kapitalizmussal nem azonosuló népiek is rokonszenvezhettek volna, és amelyeket Kemény éppen a harmadikutas illúziói miatt bírált leginkább. Ez átvezet következő témánkhoz: milyen volt Kemény viszonya a kapitalizmushoz?

„Piacgazdaságot akarok, nyomor nélkül”

Amikor idősebb barátaimat, kollégáimat – akiknek nálam közvetlenebb élményeik lehettek Kemény rádiójegyzeteiről – megkérdeztem, vajon mi ragadt meg leginkább az emlékezetükben ezekből a szövegekből, ketten is azt válaszolták: meglepte őket, hogy a főleg szegénység- és cigánykutatásairól nevezetes, és ezek miatt külföldre száműzött szociológus (akiről tudott volt mély elkötelezettsége a társadalom elesettjei iránt) milyen határozottan kiállt a piacgazdaság és a kapitalizmus mellett. Mint fontosabb ultam rá, a demokratikus ellenzék köreiből sem volt evidens, hogy a kommunista rezsim utáni jövő csak valamiféle kapitalizmus keretein belül képzelhető el, és ezt még azok sem siettek egyértelműen a köz tudtára

10 „... [A]míg egy törpe kisebbség el tudja fogadtatni, ... hogy csak az ő igazsága az igazság, ... és amíg ez a magyarságnak mutatott, most radikálisan liberálisnak mondott irányvonal ugyanazokból a marxista, lukácsista baloldali gyökerekből táplálkozik, mint a Kádár–Aczél-korszakban, addig nincs kilátás arra, hogy a magyarság nagy népi tömegei jól érezzék magukat a saját hazájukban. Ébresztő, magyarság! Megint félrevezetnek! Elmúlt az őszirózsás forradalom, ez már a Kun Béláék időszaka, még akkor is, ha Lenint szidják az új Lenin-fiúk. Mi jöhet erre? Terror, katonák, vér és végső összeomlás.” (Csurka 1990)

11 Ürügye, és nem oka. A szakítás valódi oka nem tartalmi volt, hanem politikai: a népieknek dönteniük kellett, hogy a demokratikus ellenzék reprezentánsait hívják-e meg a lakiteleki tanácskozásra, vagy pedig a párton belüli patrónusukat, Pozsgay Imrét. Az utóbbi mellett döntöttek (Révész 2009).

adni, akik egyébként ezt maguk is így gondolták. Demokráciáról, emberi jogokról, politikai jogokról, alkotmányosságról, piaci reformokról, a magángazdaság bővítéséről, a vállalkozás szabadságának biztosításáról sok szó esett, de hogy ez végkimenetelét tekintve voltaképpen kapitalizmust jelent, azt nemigen verte nagydobra senki.

A „kapitalista restauráció” a közvéleményben és széles értelmiségi körökben is gyanús, népszerűtlen, sőt ijesztő perspektíva volt még a nyolcvanas évek legvégén is (megkockáztatom, nagyjából az maradt mindmáig). A kapitalizmusról kevesen gondolták, hogy az bármi jót hozna a szegényeknek: a fogalom a növekvő jövedelmi és osztálykülönbségek és a szegényebbek iránti közöny, részvétlenség szinonimája volt a köztudatban. Hogyan lehetett a szegénypárti Kemény István egyben a kapitalista piacgazdaság híve, kérdezhették így sokan.

A fejezet címadó mondata – „piacgazdaságot akarok, nyomor nélkül” – egy korai, 1981-es jegyzetének zárómondata, amelyben Kemény a hozzá érkezett leveleket, bírálatokat válaszolta meg (Kemény 1981a: 41). A nyugati szegénység problémáját firtató kérdésekre válaszolva a legfontosabb üzenete az volt, hogy az amerikai és a francia társadalomfejlődés példája szerint a szegénység leküzdéséhez a demokratikus-alkotmányos rend, a társadalmi szolidaritás intézményesített és önkéntes, civil formáinak megléte biztosítja a legjobb feltételeket. A nyugati modell legsikeresebb időszakában, a második világháború utáni korszakban, létrejött egyfajta politikai koalíció és szolidaritás a középosztály és a szegényebb sorban élő társadalmi csoportok között. Kennedy és Johnson elnöksége alatt például ez a koalíció nagymértékben járult hozzá nemcsak a faji megkülönböztetés elleni küzdelem polgárjogi vívmányaihoz, hanem a szegényebb rétegek gazdasági felemelkedéséhez is. Voltaképpen egy régi liberális idea gyakorlati érvényesülését látta bizonyítottnak, nevezetesen, hogy a magángazdaság vállalkozói rétege, különösen egy fellendülő korszakban, maga is érdekeltté válik abban, hogy a társadalom peremén élőket munkavállalóként és fogyasztóként is bevonja a szélesebb társadalmi munkamegosztásba, sőt a gazdaság fejlődésének ez a folyamat a motorjává is válik. A gazdasági boom, a szegénység visszaszorulása és a polgárjogi, társadalmi emancipációs törekvések egymást erősítik, különösen, mivel az utóbbi számára rendelkezésre állnak a jogállami és intézményes csatornák, szabályozott nyomásgyakorlási formák. A csillagok ilyesfajta együttállására pedig csak demokratikus viszonyok között van esély. Hasonlóképpen értékelte Kemény a franciaországi folyamatokat, főleg azután, hogy Mitterrand elnöksége idején a szocialista kormányzat letett kezdeti etatista illúzióiról (Kemény 1981d; Kemény 1986a).

Keményről köztudott, hogy ifjúkorában a georgista eszmék híve volt. Ez a műsorfolyamban többször is tükröződik: ld. a nagy magyar georgistáról, Liska Tiborról szóló rokonszenvező, egyben polemikus jegyzeteit, vagy a tervezett ingatlanadóról szóló jegyzetét, amelyben azt hangsúlyozza, hogy az 1930-as évek végén Sós Aladár és Pikler Gyula (két másik magyar georgista) ezt a problémát már egyszer megoldotta (Kemény 1982a; Kemény 1986b). Ugyancsak okkal vélelmezhető, hogy a franciaországi magyar emigráció más jeles képviselőihez hasonlóan rá is nagy hatással volt Raymond Aron munkássága, aki a diktatórikus államszocializmus modelljének harcos bírálójaként a liberális politikai elvek és a jóléti kapitalizmus összeegyeztethetőségét hirdette. Kemény szociológusként pontosan láthatta azt is, ahogyan a központosított (és perverz) államszocialista jóléti redistribúció lerombolja a társadalmi szolidaritást, és azt is, hogy a jogok, demokratikus érdekérvényesítő intézmények és a szabad vállalkozás, önszerveződés lehetősége híján a teljesen kiszolgáltatott szegényebb rétegek hogyan kerülnek vissza a szegénység spiráljába, és mindez hogyan járul hozzá a társadalom

kettészakadásának már a hetvenes évek elején látható folyamatához. Ezért Kemény esetében kizárt, hogy pálfordulásról lett volna szó.

Kemény Bibó-kommentárjaiban korábban kiemelte, hogy Bibó szerint Marx legvégzetesebb tévedése a liberalizmus, vagyis a születési privilégiumokkal szembeforduló szabadságprogram és a szocializmus, a vagyoni privilégiumokkal szembeni szabadságprogram szembeállítása volt (Kemény 1982b). Kemény itt nem említi, hogy Bibó elvetette a liberalizmus tulajdonkultuszát, de hangsúlyozza, hogy Bibó szemléletében a mamuttulajdon valójában nem tulajdon, hanem hatalmi helyzet: a hatalom monopóliumánál semmivel sem jobb a vagyontól származó hatalom monopóliuma. Ez a bibói gondolat szinte szó szerint olvasható a *Beszélő Társadalmi Szerződés* (TSZ) című programjavaslatában, amely ebből kiindulva a tőke korlátozását, a munkahelyi öngazgatás különböző formáit javasolja. Kemény leginkább ezt a részt bírálta, rámutatva, hogy a tulajdon szabadságának adminisztratív korlátozása és az öngazgatás javasolt formái összeegyeztethetetlenek a piacgazdaság működésével. Aligha akad befektető, aki olyan vállalkozásba rakná a pénzét, amelyben a pénzét ugyan nem, de a vállalatát, illetve annak irányítását elveszítheti. A TSZ szociálpolitikai programját ellenben nem irányultsága és javaslatainak belső logikája miatt támadta, hanem a mértéke miatt: a magyar gazdaság belátható időn belül nem fogja kitermelni azt a pénzmennyiséget, amelyből egy csapásra a jóléti juttatások korábbi összegének a hatszorosát tudná fedezni (Kemény 1987b).

Kemény jellemzése szerint Bibó olyan társadalomban hitt, amely nem marxi értelemben vett szocializmus, hanem uralom nélküli, önmagát kormányzó társadalom. Kemény viszont leszögezi –Lukács híres mondatát kiforgatva –, hogy a legrosszabb kapitalizmus is jobb, mint a politikai zsarnokság. A gazdasági elnyomás ellen lehet politikai eszközökkel küzdeni, a politikai zsarnokság azonban gazdasági elnyomáshoz, az emberek kifosztásához vezet. Mély meggyőződése, hogy politikai szabadság és demokrácia nélkül a szegénység nem számolható föl, hiszen a demokratikus intézmények, a szabad nyilvánosság képes felkelteni nemcsak az egyéni karitást, de az értelmes jóléti újraelosztás intézményes hátterét is csak így lehet megalapozni. A kapitalizmussal az a baj, hogy a szabad vállalkozást csak egy kisebb rész számára biztosítja. De nem a tulajdonfosztás a megoldás, hanem a tulajdon és szabad vállalkozás lehetőségének kiterjesztése. Ez a folyamat nyugaton megindult, állítja Kemény. Szerinte a szocializmus nyugaton beépült a kapitalista államba, és ez a modell kiállta az idő próbáját. Ennek a civilizációs folyamatnak azonban egyelőre alig vannak jelei Magyarországon – fűzte tovább a gondolatot később, egy 1989-es jegyzetében, amelyben az SZDSZ gazdasági programját értékelte.

(...) a gazdaság helyreállításához a magánvállalkozás aktív támogatására van szükség. Nem elegendő a hivatalos körök által hirdetett, de csöppet sem alkalmazott versenysemlegesség. A magánvállalkozásoknak nyújtott adókedvezményekre, a beszerzést és az értékesítést segítő információs és jogi hálózat létrehozására, a finanszírozás rugalmasabbá tételére, az adómegállapításban tapasztalható önkény megszüntetésére, a jogi, politikai és erkölcsi bizonytalanság felszámolására van szükség. (Kemény 1989a: 294–295)

Kemény ezzel kapcsolatos álláspontja a nyolcvanas évek végére szinkronba került a liberális párttá formálódott egykori demokratikus ellenzék mainstream álláspontjával. A különbség annyi, hogy Kemény Párizsban már a nyolcvanas évek elején nyíltan beszélhetett arról, amiről itthon különféle megfontolásokból – ezek részben a demokratikus ellenzék hálózatát alkotó szellemi csoportok egyikének-másikának a kérdéssel kapcsolatos bizonyta-

lanságából, részben a szélesebb közvélemény idegenkedéséből, részben pedig az állampárttal vívott küzdelem aktuális taktikai megfontolásaiából fakadhattak – korábban nem volt célszerű ennyire egyértelműen fogalmazni. A szinkronba kerülést jól illusztrálja a Kemény-iskola egyik legmarkánsabb reprezentánsának, Solt Ottiliának 1989-ben a Századvég folyóirat szociáldemokráciára vonatkozó körkérdésére adott válasza.

[M]iért nem szervezkednek nálunk a bér munkástömegek, miért csak a »bérből élő« vállalati management és hivatali apparátus kész az önvédelemre, s bújik a »bérből élő« spanyolfala mögé? Azt hiszem, azért, mert a mi kádári szocializmusunk, félbemaradt gazdasági reformunk, puha diktatúránk egyéni vagy kiscsoportos menekülést tett lehetővé a bér munkáslétből, sőt a végkifejletben ezt nemcsak elnézte, hanem intézményesen fel is ajánlotta a vállalati munkásságnak. (...) Ha modern munkáspártot akarunk, akkor fel kell dolgozni társadalmunk tényleges működését, nem fiktív, hanem a valóságos helyzetre kell válaszokat keresni. Egyelőre kevésbé vagyunk felkészültek erre a feladatra. Kevesebb a buktató, ha a társadalom vállalkozói arca felé fordulunk; annak politikai kifejezésére pedig az önálló polgárra apelláló liberális értékkör az alkalmasabb. A polgár nálunk mindmáig nem emancipált egzisztenciája vitathatatlan építőköve mindenfajta modern berendezkedésnek, s azt hiszem, megspórolhatatlan lépés. A polgár méltóságának és biztonságának kiterjesztése a szabad tulajdontól függő munkavállalóra – mert mi más a szociáldemokrácia tartalma? – csak a következő lépés lehet (Solt 1990: 127).

Rendkívül tanulságosnak tartom Kis János ezzel kapcsolatos kommentárját 25 évvel később:

Az én olvasatomban (...) Ottilia szövege arról szól, hogy szolidáris társadalom csak jogtudatos polgárok összefogásából jöhet létre. Jogtudatos állampolgári közösség pedig nem lehetséges magántulajdonú piacgazdaság nélkül. De társadalmi szolidaritás nélkül sem lehetséges. A magyar társadalom polgárosodásának és újraintegrálásának célja elválaszthatatlanok egymástól. A kettő vagy együtt sikerül, vagy sehogy.

Ma kevesen emlékeznek rá, hogy az SZDSZ ennek a gondolatnak a jegyében született. A kapitalizmus melletti állásfoglalását a vesztesek iránti közönnyel azonosítják.

Ez nemcsak méltánytalanság: országos tragédia is. A rendszerváltást követő gazdasági és társadalmi megrázkódtatások, a 2006-os őszi katalizma, majd a sérülékeny magyar gazdaság megroggyanása a világ gazdasági válság csapásai alatt, mindez elbizonytalanította a magyar társadalmat a kapitalizmushoz, a globalizációhoz, az Európai Unióhoz való viszonyát illetően. A jelenleg kormányzó jobboldal ezt a bizonytalanságot kihasználva nemcsak a harmadik köz-társaság alkotmányos berendezkedését számolta föl, a végrehajtó hatalom kontrollja alá helyezve a független hatalmi ágakat, a tájékoztatást, sőt a politikai hatalomért folyó versenyt is. Egyszer-smind újraállamosító, újraközpontosító, a külföldi bankok és szolgáltatók ellen hadjáratot viselő gazdaságpolitikába, adminisztratív árakat kikényszerítő, a piaci vállalkozásokat az államtól függésbe hozó gazdasági rendszer kiépítésébe kezdett, konfiskálta a magánnyugdíj-pénztári és a takarékszövetkezeti vagyont, irdatlan vagyonokat vetett oda Fidesz körüli cápáknak, a jóléti juttatásokat a szegényektől a középrétegek felé csoportosította át. Ez az út egyenesen vezetett Putyin karjaiba (Kis 2014).

Kemény István a kapitalizmus perspektíváját elfogadva sem hazudtolta meg önmagát nyolcvanas évekbeli rádiójegyzeteiben. A reformokkal, a gazdasági struktúraváltással és a rendszerváltás gazdasági kérdéseivel kapcsolatos szövegei szinte kivétel nélkül abból a szemszögből elemzik a problémákat, hogy miképpen tompítható az elkerülhetetlen váltás szegényebb rétegeket sújtó hatása. A reform, a kiigazítás és a szerkezetváltás ne azokra üssön vissza a leginkább, akiknek a legkevesebb eszközük és tartalékuk van a túlélésre. A legfontosabb

cél a társadalom kettészakadásának megelőzése, a folyamat megállítása. Ne azzal kezdjük a reformokat, hogy feláldozzuk az emberek egy részét – mondta 1983-ban. A jövedelmek csökkenése elsősorban a szegényeket sújtaná, miközben Franciaországban a reformok következtében a szegények jövedelmei például nem csökkentek (Kemény 1983). Az 1987-es *Fordulat és reform* című javaslatot ismertetve rámutat arra, hogy a túlméretezett ipar átalakítása elkerülhetetlenül munkanélküliséghez vezet, ezért azonnal meg kell kezdeni egy működőképes munkanélkülijáradék-rendszer kereteinek a kidolgozását (Kemény 1987a). Az SZDSZ gazdasági programját ismertető kommentárjában egyetért a szerzők – Kertesi Gábor és Köllő János – következtetésével, miszerint nagy magánvagyonok megszületése nélkül nem működtethető a piacgazdaság, „ellen-szenves kapitalisták” jönnek. Ugyanakkor óva int a túlzott sietségtől – mondván, több idő kell ahhoz, hogy a magántőke átvehesse az állami vállalatok jelentős része fölötti ellenőrzést –, valamint attól is, hogy az állam kivonuljon a jóléti és a közszolgáltatásokból (Kemény 1989a).

Konklúzió

Ha sorra vesszük az írás elején felvetett három kérdéskört, a következőkre juthatunk. Az 1987 és 1990 között lezajlott átmenet forradalmi változásokat hozott, de a társadalom mobilizálódása a vártnál és lehetségesnél csekélyebb mértékű volt. A megélt és kivívott szabadság társadalmi élménye elmaradt. A Kemény által szorgalmazott széles körű ellenzéki összefogás a liberálisok erőfeszítései ellenére már ebben az időszakban súlyos csapásokat szenvedett – hiába született meg a választások után az MDF–SZDSZ-megállapodás, amelyet Kemény lelkesen méltatott (Kemény 1990b). Reményei ellenére, rövidesen ismét teljesen ellehetetlenült a két nagy rendszerváltó párt együttműködése.

Végül: a Kemény által vizionált, kiegyenlített átmenet és a megszelídített, civilizált kapitalizmus megszületését két tényező is gátolta. Az egyik éppen az idő hiánya: a szocialista nagyipar összeomlásának üteme és mértéke a legpesszimistább jóslatokat is felülmúlta. Nem jött létre az a bizonyos új típusú koalíció, szolidaritás sem a középosztály és a szegényebb társadalmi csoportok között. Egy ilyen típusú koalíció sokkal nagyobb eséllyel születhet meg, ha a gazdasági fellendülés idején kerül napirendre, erre azonban senki nem számíthatott, legfeljebb arra, hogy a fellendülés elég hamar bekövetkezik az átmenet válsága után. Ennek egyik feltétele az lett volna, ha a politikailag aktív magyar középrétegek elfogadják, hogy a társadalmi integráció érdekében viszonylag nagyobb áldozatot kell hozniuk. Ám a többség egyetlen választás alkalmával sem támogatta azokat a politikai javaslatokat, amelyek éppen ezt célozták volna.

Ráadásul a civilizált kapitalizmus emancipatorikus programja a nyugati jóléti államokban is éppen ebben az időszakban bicsaklott meg (Mink 2015). Az egyetlen esélyt az kínálta, hogy az önkormányzatiság kiszélesítésével, a kisvállalkozások hathatós (nem korrump, klientúraépítő) támogatásával, a jóléti rendszerek óvatos átalakításával, a köz javára történő, racionális és átlátható szabályok között lebonyolított privatizációval hosszabb távon ellensúlyozni lehet ezeket a hátrányokat. Kemény nem vett részt az országos politikában, és nem lett politikai megmondóember, de nem is vonult vissza a tudomány elefántcsonttornyába. A budapesti Városháza szakértőjeként és tanácsadójaként igyekezett éppen ezeken a terü-

leteken menteni a menthetőt. Az önkormányzatiságot azonban a regnáló kormányok már a kilencvenes évek elejétől elkezdték lépésről lépésre visszaszorítani, és a többi területen sem alakultak túl jól a dolgok.

A társadalom kettészakadása mára – megjósolható módon – előrehaladt, és a berendezkedő új tekintélyuralom a magyar történelem legrosszabb, már Bibó által is kárhoztatott modelljéhez tér vissza: a hatalom a polgárság és a nép összefogása helyett a központosított, tekintélyelvű állam birtoklói és az általuk függésbe vont, többé-kevésbé privilegizált társadalmi csoportok koalíciójára épül, a páriává süllyedő többség érdekei és a társadalmi szabadság kiteljesedésének rovására. Miközben a kertek alatt ólálkodik az új álforradalom.

Havas Gábor azzal kezdte előadását ezen a konferencián Kemény életútjáról, hogy az erkölcsi elhivatottság és a kétely egyszerre jellemezte világszemléletét. Vajon volt-e történelmi esély arra, hogy ne kételyei teljesüljenek be, hanem elhivatottsága diktálta reményei?

Hivatkozott irodalom

- Bibó István (1986 [1945]): A magyar demokrácia válsága. In uő *Válogatott tanulmányok*. Második kötet: 1945–1949. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 13–79.
- Bibó, István (1986 [1947]): A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme (1947). In uő *Válogatott tanulmányok*. Második kötet: 1945–1949. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 485–504.
- Csurka István (1990): *Csurka István jegyzete a budapesti Kossuth Rádió Vasárnapi Újság című műsorában 1990. január 14-én*. HU OSA 300-40-8 Monitoring, Box 462. Blinken OSA Archivum, Records of Radio Free Europe/ Radio Liberty/Hungarian Unit.
- Kemény HU OSA 368-2-1: Kemény István iratai: A Szabad Európa Rádió műsorainak átiratai, rádiós jegyzetek. Az iratanyag teljes katalógusa: <http://catalog.osaarchivum.org/catalog/O8pKzyWb>.
- Kemény István (1980): A felejtésről. 1980. február 4. In Kemény István (2010): ...és a 49 méteres rövidhullámon. *Kemény István jegyzetei a Szabad Európa Rádióban, 1980–1990*. Válogatta és szerkesztette: Dávid János, Havas Gábor, Köllő János, Passuth Krisztina és Varga Júlia. Budapest: Osiris, 35–38.
- Kemény István (1981a): Válaszok levelekre. 1981. február 18. In Kemény István (2010): ...és a 49 méteres rövidhullámon. *Kemény István jegyzetei a Szabad Európa Rádióban, 1980–1990*. Válogatta és szerkesztette: Dávid János, Havas Gábor, Köllő János, Passuth Krisztina és Varga Júlia. Budapest: Osiris, 39–44. o.
- Kemény István (1981b): A szükségyszerűség uralma. 1981. március 11. In Kemény István (2010): ...és a 49 méteres rövidhullámon. *Kemény István jegyzetei a Szabad Európa Rádióban, 1980–1990*. Válogatta és szerkesztette: Dávid János, Havas Gábor, Köllő János, Passuth Krisztina és Varga Júlia. Budapest: Osiris, 47–51.
- Kemény, István (1981c): A szelíd zsarnokságról. 1981. március 27. In Kemény István (2010): ...és a 49 méteres rövidhullámon. *Kemény István jegyzetei a Szabad Európa Rádióban, 1980–1990*. Válogatta és szerkesztette: Dávid János, Havas Gábor, Köllő János, Passuth Krisztina és Varga Júlia. Budapest: Osiris, 51–55.
- Kemény István (1981d): A megszállás évfordulója. 1981. augusztus 21. In Kemény István (2010): ...és a 49 méteres rövidhullámon. *Kemény István jegyzetei a Szabad Európa Rádióban, 1980–1990*. Budapest: Osiris, 66–68.
- Kemény István (1982a): Az Ökonosztátról. HU OSA 368-2-1. Kemény István iratai: A Szabad Európa Rádió műsorainak átiratai, rádiós jegyzetek. Box 5.
- Kemény István (1982b): Bibó István eszméi és művei (1982. július 10., 1982. szeptember 11.). HU OSA 368-2-1 Kemény István iratai: A Szabad Európa Rádió műsorainak átiratai, rádiós jegyzetek. Box 1, 4.
- Kemény István (1982c): Hozzászólás Kis János Beszélőben megjelent írásához. 1982. október. In Kemény István (2010): ...és a 49 méteres rövidhullámon. *Kemény István jegyzetei a Szabad Európa Rádióban, 1980–1990*. Válogatta és szerkesztette: Dávid János, Havas Gábor, Köllő János, Passuth Krisztina és Varga Júlia. Budapest: Osiris, 73–79.
- Kemény István (1983): A reform és a szegények. 1983. február 16. In Kemény István (2010): ...és a 49 méteres rövidhullámon. *Kemény István jegyzetei a Szabad Európa Rádióban, 1980–1990*. Válogatta és szerkesztette: Dávid János, Havas Gábor, Köllő János, Passuth Krisztina és Varga Júlia. Budapest: Osiris, 80–84.
- Kemény István (1984): Albert Camus: A lázadó ember I–III. Párizsi Magyar Figyelő, 1984. június 7., 14., 21. In HU OSA 368-2-1. Kemény István iratai: A Szabad Európa Rádió műsorainak átiratai, rádiós jegyzetek. Box 2.

- Kemény István (1985): Timothy Garton Ash írása a magyarországi cenzúráról. 1985. december 5. In Kemény István (2010): ...és a 49 méteres rövidhullámon. *Kemény István jegyzetei a Szabad Európa Rádióban, 1980–1990.* Válogatta és szerkesztette: Dávid János, Havas Gábor, Köllő János, Passuth Krisztina és Varga Júlia. Budapest: Osiris, 140–143.
- Kemény István (1986a): Szakítás az etatista szocializmussal. 1986. március 20. In Kemény István (2010): ...és a 49 méteres rövidhullámon. *Kemény István jegyzetei a Szabad Európa Rádióban, 1980–1990.* Válogatta és szerkesztette: Dávid János, Havas Gábor, Köllő János, Passuth Krisztina és Varga Júlia. Budapest: Osiris, 147–151.
- Kemény István (1986b): Az ingatlanadóról. 1986. október 5. In Kemény István (2010): ...és a 49 méteres rövidhullámon. *Kemény István jegyzetei a Szabad Európa Rádióban, 1980–1990.* Válogatta és szerkesztette: Dávid János, Havas Gábor, Köllő János, Passuth Krisztina és Varga Júlia. Budapest: Osiris, 157–159.
- Kemény István (1987a): A legátfogóbb gazdasági reform sem lehet sikeres politikai és társadalmi reform nélkül. 1987. április 16. In Kemény István (2010): ...és a 49 méteres rövidhullámon. *Kemény István jegyzetei a Szabad Európa Rádióban, 1980–1990.* Válogatta és szerkesztette: Dávid János, Havas Gábor, Köllő János, Passuth Krisztina és Varga Júlia. Budapest: Osiris, 188–190.
- Kemény István (1987b): Kritikai megjegyzések a Társadalmi Szerződéshez 1. 1987. szeptember 12., Kritikai megjegyzések a Társadalmi Szerződéshez 2. 1987. szeptember 19. In Kemény István (2010): ...és a 49 méteres rövidhullámon. *Kemény István jegyzetei a Szabad Európa Rádióban, 1980–1990.* Válogatta és szerkesztette: Dávid János, Havas Gábor, Köllő János, Passuth Krisztina és Varga Júlia. Budapest: Osiris, 214–218, 218–222.
- Kemény István (1989a): A modern piacgazdaság nem azonos a múlt századi kapitalizmussal. 1989. július 2. In Kemény István (2010): ...és a 49 méteres rövidhullámon. *Kemény István jegyzetei a Szabad Európa Rádióban, 1980–1990.* Válogatta és szerkesztette: Dávid János, Havas Gábor, Köllő János, Passuth Krisztina és Varga Júlia. Budapest: Osiris, 293–295.
- Kemény István (1989b): A józan ész szabályai szerint ennél tovább nem lehet menni. 1989. december 10. In Kemény István (2010): ...és a 49 méteres rövidhullámon. *Kemény István jegyzetei a Szabad Európa Rádióban, 1980–1990.* Válogatta és szerkesztette: Dávid János, Havas Gábor, Köllő János, Passuth Krisztina és Varga Júlia. Budapest: Osiris, 314–316.
- Kemény István (1989c): Együttműködésük nélkül nem oldható meg a válság. 1989. december 17. In Kemény István (2010): ...és a 49 méteres rövidhullámon. *Kemény István jegyzetei a Szabad Európa Rádióban, 1980–1990.* Válogatta és szerkesztette: Dávid János, Havas Gábor, Köllő János, Passuth Krisztina és Varga Júlia. Budapest: Osiris, 316–318.
- Kemény István (1990a): Az MDF programjáról. 1990. február 25. In Kemény István (2010): ...és a 49 méteres rövidhullámon. *Kemény István jegyzetei a Szabad Európa Rádióban, 1980–1990.* Válogatta és szerkesztette: Dávid János, Havas Gábor, Köllő János, Passuth Krisztina és Varga Júlia. Budapest: Osiris, 329–332.
- Kemény István (1990b): MDF–SZDSZ-megállapodás. 1990. május 6. In Kemény István (2010): ...és a 49 méteres rövidhullámon. *Kemény István jegyzetei a Szabad Európa Rádióban, 1980–1990.* Válogatta és szerkesztette: Dávid János, Havas Gábor, Köllő János, Passuth Krisztina és Varga Júlia. Budapest: Osiris, 341–343.
- Kis János (1981): Lapunk elé. *Beszélő* (1): 1–5. Interneten: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/lapunk-ele>.
- Kis János (1982): Gondolatok a közeljövőről. *Beszélő* (3): 7–25. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/gondolatok-a-kozeljovorol>.
- Kis János (1989): A négy igen üzenete. Magyar Nemzet, 1989. december 5.
- Kis János (2014): Hogyan lettünk liberálisok? Interneten: <http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/hogyan-lettunk-liberalisok>.
- Márai Sándor (2014 [1945]): Föld, föld!... (Teljes változat). Budapest: Helikon.
- Mink András (2015): A lehetetlen megkísértése. Havas Gábornak szeretettel, 70. születésnapjára. Interneten: <http://beszelo.c3.hu/blog/mink-andras/a-lehetetlen-megkisertese>.
- Papp István (2011): Az „ismeretlen” Bibó István. A népi mozgalom ideológiája. *Kommentár* 2011 (6): 34–44. Interneten: http://kommentar.info.hu/iras/2011_6/az_ismeretlen_bibo_istvan.
- Percz László (2013): Társadalomlélektan, pro és kontra. A Bibó–Lukács vitáról. *Tolle Lege* 3(1). Interneten: http://tollelege.elte.hu/sites/default/files/articles/percz_javitott1.pdf.
- Kis János, Köszeg Ferenc és Solt Ottília (1987): Társadalmi Szerződés. A politikai kibontakozás feltételei. *Beszélő* (20). Különszám. Interneten: <http://beszelo.c3.hu/rovatok/tarsadalmi-szerzodes>.
- Révész Béla (2009): „Lakitelken együttműködési szándék jött, az ellenzék soraiban zavar keletkezett.” *Beszélő* 14(6): 38–49. Interneten: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/lakitelken-egyuttmukodesi-szandek-jott-az-ellenzek-sorai-ban-zavar-keletkezett>.
- Solt Ottília (1990): „Miért nem vagyok szociáldemokrata...?” *Századvég* (1): 126–127. Interneten: <http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/miert-nem-vagyok-szocialdemokrata>.

Gagyri Ágnes és Pulay Gergő

Szolidaritás, reprezentáció és képviselet a szegénységkutatásban és az új középosztálybeli aktivizmusban

Bevezetés: a szóvivők problematikája

Méditations pascaliennes című, elméletének alapvetéseit összefoglaló kései művében Pierre Bourdieu (2000) egy helyen kifejtette a nézeteit azokkal a társadalmi szereplőkkel kapcsolatban, akiket „szóvivőknek” nevez – azaz, akik értelmezése szerint különböző alávetett csoportok nevében, az ő érdekeiért való beszéd és cselekvés által törekednek legitimitásra szert tenni egy adott társadalmi mezőben. Bevezetésként ezt a fogalmat szeretnénk röviden rekonstruálni. Bourdieu szerint a politikai reprezentáció terében folytatott küzdelem gyakorlati és elméleti tekintetben is kognitív küzdelem a hatalomért, mely lehetővé teszi egy legitim vízió alkalmazását a társadalmi világra, a hírnév és tisztelet formájában felhalmozott szimbolikus tőke megszerzését, s vele az autoritást, amivel a társadalmi világról és annak fejlődéséről való legitim tudást alkalmazni lehet a világra. Az értelemmel bíró társadalmi világ így egyszerre terméke és tétje a kognitív és politikai küzdelmeknek, ahol minden szereplő igyekszik egyfelől előnyös reprezentációt alkotni saját magáról (az én megjelenítésének stratégiái révén), másfelől törekszik megszerezni azt a hatalmat, amely a világ felépítésével kapcsolatos legitim vízió érvényesítésében nyilvánul meg.

Bourdieu nem zárja ki az ellenállás passzív és aktív formáinak lehetőségét – köztük például a munka és kizsákmányolás legelviselhetlenebb formáitól való menekülés stratégiáit. A szubverzió politikai aktusát szerinte a dolgok és a testek rendjét megalapító erőszak aktusának kritikus leleplezése teszi lehetővé, amit különben a saját társadalmi helyzet – és vele az erőszak – fel nem ismerése (*misrecognition*) semlegesít. Ezt a leleplezést általában válsághelyzetek segítik elő. Az ellenállás ilyen formái azonban szimbolikusan eltéríthetők, ugyanis az adott rend alávetettjei kénytelenek szóvivőkre bízni magukat, akik rendelkeznek azzal a lehetőséggel, hogy – mint Bourdieu mondja – átugorják az „ontológiai akadályt” a gyakorlati érzék, a gyakorlat szintje és a gyakorlatról szóló legitim diskurzus között. Másként mondván, ez az akadály a gyakorlati látás és a reprezentáció, vagyis egy gyakorlatilag megtapasztalt

helyzetet és annak a politikainak számító vélemények rendjében való reprezentációja között helyezkedik el. A szolidaritás az alávetettek és azon egyszerre domináns és alávetett csoport tagjai között, akik az előbbieket felháborodásának, követeléseinek a szóvivőiként felléphetnek, bizonytalan. Ez abból adódik, hogy az uralom általuk megtapasztalt formái csupán részben hasonlóak.

Bourdieu gondolatait a saját tereptapasztalataink szempontjából pontosítva hangsúlyozzuk, hogy az eltérítés kockázata elsősorban nem maguknak az alávetetteknek a hétköznapi megküzdési stratégiáival és ezzel kapcsolatos tudásaival szemben áll fenn. Sokkal inkább arról a komplex viszonyról van itt szó, ahogyan az elnyomással és szegénységgel való küzdelem – bizonyos kódok és feltételek szerint – politikaként jelenik meg, és így kerül be a politikai interakciókba. Az ontológiai ugrásra a szegénység gyakorlata (világa) és a politikai reprezentáció gyakorlata (világa) közt kerül sor. Utóbbi jellemzően más típusú aktorokat és viszonyokat feltételez, így például tipikusan középosztálybeli készségeket, időbeosztást és anyagi körülményeket, továbbá a politizálásban való részvétel adott tét- és kockázattrendszerének bensővé tételét, vele például annak lehetőségét, hogy egy aktivista politikai tudását megélhetésének alapjaként hasznosítsa; vagy hogy botrány lesz belőle, ha a hatalmon lévőkhöz szabálytalanul járnak el vele szemben. Az említett ugrás hasonló módon megkívánja a politikai küzdelem tétjeibe való befektetés feltételeinek ismeretét és a hozzá tartozó, elvont politikai motivációt; így például azt, hogy valaki egy adott helyzetben elszenvedett sérelmet mint politikai sérelmet kikérjen magának. Az alávetettek és az őket reprezentálni képes szereplők közti viszony a mindennapi sérelmekről a politikailag ábrázolt sérelmek szintjére való, elvben szükségszerű ugrás miatt válik a képviselő és szövetség létrehozásának, s ugyanakkor az eltérítés lehetőségének ambivalens terévé.

Mozgalom, marginalitás, válság

Szociálintropológusként ennek a viszonyrendszernek a szintjei és szereplői közt sokféle interakciót látunk. Jelen írás szerzőiként különböző háttérből és pozíciókból osztottuk meg egymással tapasztalatainkat. Gagy Ágnes a világgazdasági integráció, politikai rezsim és helyi politikai mozgalmak komparatív vizsgálatával foglalkozik Magyarországon és Romániában. A 2008 óta kialakult megszorításellenes mozgalmak nemzetközileg és Kelet-Európában is egy magasan képzett, de anyagi feltételeiben megrendült középosztály tagjainak részvételével zajlottak le, akik képesek voltak meghatározni ezeknek a mozgalmak a szervezési és kommunikációs stratégiáit, miközben törekedtek egy maguknál jóval tágabb közösség vagy társadalmi kategória nevében megszólalni – például a 99% vagy a prekariátus fogalmainak használata révén. Gagy Ágnes tehát a középosztálybeli aktivizmus szempontjából vizsgálta a 2008 előtti és utáni mozgalmak viszonyait és feltételeit.

Pulay Gergő egy román és nem román által egyaránt lakott bukaresti szegénynegyed kialakulásáról, a marginalizáció és a megbélyegzés folyamatairól, valamint a formalitás és informalitás változó viszonyairól, a cserekapcsolatokról és az utcai gazdaságról ír város-etnográfát (ld. pl. Pulay 2016). Ennek a terepmunkának a „nem szándékolt következményeként” találkozott a politikai és civil szervezetek helyi munkájával, valamint a városi aktivizmus kialakuló formáival Bukarestben – pontosabban azzal, ahogy a negyed (többé-kevésbé a terepmunkával egy időben) a város elhíresült „problémás zónájaként” egyre inkább helyi és nem-

zetközi fejlesztő projektek célpontjába került, nem utolsósorban a (kelet-európai) romák és a szegények ügyének európai ügygé válásával 2007–2008 után. Ezeket a változásokat és közvetlen vagy közvetett következményeiket tehát Pulay Gergő egy megbélyegzett bukaresti szegénynegyedben végzett etnográfiai terepmunka perspektívájából követte figyelemmel.

Az általunk megfigyelt területeken egyaránt nyomon követhető az a küzdelem, mely adott csoportok nevében és érdekében fellepő, hitelesként elfogadott szóvivők pozíciója körül forog, és amely nem szorítkozik csupán a formális értelemben vett politika világára. Egy sajátos köztes pozíció ebben a küzdelemben a középosztálybeli szóvivőké, akik nem rendelkeznek a professzionális politikai gyakorlat és kódolás alapvető hatalmi erőforrásaival, de szakértelmük és kapcsolataik révén tudnak úgy mozogni a közvetítésben, hogy a szegénységről és elnyomásról szóló beszédet erőforrássá konvertálják abban a térben, ahol a nagy erőforrások mozgását a gazdasági és kormányzati hatalom meghatározza. Hasonló jelenséget írt le Loïc Wacquant a franciaországi banlieue-k mint „problémás városrészek” körül az utóbbi évtizedekben kialakult morális pánik kapcsán (2008). Habár az adott területek és az ott élők – nem utolsósorban a sokasodó, drámai hangvételű médiabeszámolók nyomán – egyre inkább láthatóvá váltak a nyilvánosságban, ez paradox módon ahhoz vezetett, hogy helyzetüket végső soron egyre nehezebb lett megérteni és értelmezni. A problémásnak mondott városrészek és csoportok közfigyelemnek való kitettsége ugyanis együtt növekedett azoknak a szereplőknek (így mások mellett a médiamunkásoknak, a különféle bürokratikus szervezetek képviselőinek vagy a társadalmi felelősségvállalás iránt elkötelezett szakembereknek) a sokasodásával, akik külön-külön illetékességet, szakmai autonómiát követeltek maguknak az adott társadalmi problémák sajátos megnevezése, értelmezése és lehetséges megoldása terén (Wacquant 2008: 142–143).

A képviselők és képviseltek közti viszony változásai az általunk vizsgált esetekben egy gazdasági, politikai és reprezentációs – azaz a megismerés módjaival vagy eszközeivel kapcsolatos – válság környezetébe illeszkednek, még ha a válság fogalma adott mezőkben nem is ugyanazt jelenti a résztvevőknek. A válság mint fordulópont velejárója, hogy a korábban természetesnek vagy adottnak vett konszenzusok felszámolódnak, újrendeződnek a viszonyok, melyek közt az egyéni gondolatok vagy tettek kivételesen nagy jelentőségre tehetnek szert. A legitim reprezentáció szabályai maguk is változáson mennek át, a korábban érvényes szabályok helyén kialakuló vákuum pedig lehetővé teszi a szereplőknek, hogy küzdelmeik során új szabályokat vezessenek be a régiekkel szemben – még ha eközben a rendelkezésre álló lehetőségek, pozíciók és erőforrások nem is bővülnek. Ez tipikusan olyan helyzetek kialakulásához vezet, amikor a szereplők egy adott játszmában való részvétel mellett e játszma szabályairól, tétjeiről is vitáznak. Olyan játék ez tehát, melynek során a játékszabályokról való elképzelések és azok érvényre juttatása másokéval szemben ugyancsak a tétek közt van. Mindez némileg hasonlít azokhoz a bizonytalan helyzetekhez, amiket a Bourdieu mezőkkel és cselekvéssel kapcsolatos megfontolásait továbbgondoló antropológus, Henrik Vigh a társadalmi navigálás (*social navigation*) fogalmával jelöl, melynek során a mozgás közegét adó tér maga is folytonos mozgásban van (2009). A társadalmi mozgalmak önmagukban tipikusan ilyen mezőt képeznek, amennyiben létező konszenzusok átalakítására törekednek, s az átalakulás elérésére való törekvés alapvetően meghatározza a szervezeti és érzelmi dinamikáikat. A jelenlegi válság kontextusában azt látjuk, hogy a társadalmi navigálás ilyen szituációi a mozgalmak szűken értett keretein túl, a kognitív és politikai viszonyokat rögzítő társadalmi intézményrendszerek tágabb terében is megjelennek, s az intézményesített evi-

denciák helyét átveszik az adott mezők tétjeire vonatkozó szándéknyilatkozatok és küzdelmek. Példa lehet erre szinte minden olyan helyzet, amikor egy társadalmi probléma kapcsán folyó vitában a felek nem pusztán az adott témával kapcsolatos nézeteiket osztják meg, hanem elsősorban azt fejtetik, hogy kinek és milyen mértékben van egyáltalán joga az adott ügyben hitelesen megszólalni.

Értelmiségi intézmények, középosztálybeli szóvivők

Mivel a szóvivő pozíciója által a nyilvános térben megkövetelt tőkékkel tipikusan magasan iskolázott középosztálybeli szereplők rendelkeznek, s mivel a válságfolyamatok az értelmiségi intézményekre és szakmai mezőkre is kihatnak, a szóvivőség kérdése körüli viták átfedésbe kerülnek az értelmiségi munka feltételrendszere és társadalmi beágyazottsága körüli vitákkal és küzdelmekkel. Ezen átfedések egyik feltétele, hogy a válság körülményei között a tudományos tudás akadémiai intézményrendszerei ugyancsak válságba kerülnek, így például a tudományos munka nagy részét végző, magas kulturális tőkével rendelkező kutatói és oktatói bázis részben elveszíti a szorosan vett szakmai munkára épülő biztos megélhetését.

Ezzel párhuzamosan a társadalomtudomány és aktivizmus közti intézményes határ a tudományos intézményrendszeren belüli vitákban egyre inkább elmosódik. A társadalomtudományi vitákban manapság központi helyet kap az adott diszciplína társadalmi és politikai szerepének újrafogalmazása s az adott tudományág művelésének lehetőségéért folytatott aktivizmus.¹ A globális válságból adódó általános bizonytalanság, félelem vagy a jövő előrelátható fejleményeivel kapcsolatos reménytelenség érzete a társadalomtudományok területére is kivetül (Kleist és Jansen 2016). Mindez leginkább azokban a törekvésekben érthető tetten, melyek ma az akadémiai kutatómunka társadalmi szempontból emancipatórikus szerepét és a belőle adódó pozitív reményeket igyekeznek helyreállítani a fennálló rend lehetséges alternatívái kapcsán. Kleist és Jansen szerint a politikailag elkötelezett kutatások lehetőségével, az ellenállás formáival vagy a kutató és az aktivista szerepeinek összeegyeztetésével kapcsolatban mára számos eltérő javaslat vált ismertté, ezekre azonban mind jellemző, hogy az antropológiát (vagy más társadalomtudományokat) olyan irányba igyekeznek terelni, mely hozzájárul a diszciplína tágabb relevanciájának megőrzéséhez és megerősítéséhez – bebizonyítva tehát, hogy az adott tudományág művelése politikailag releváns, így érdemes tevékenység (uo. 5–7).

Ezek a változások együtt járnak az intézményesített tudásszerzés eddigi normáinak és tágabb társadalmi beágyazottságának a megkérdőjelezésével. A válságjelenségek által előidézett társadalmi szenvedés kutatása – vagy épp a szenvedés ellenére továbbélő remény megjelenítése – ebben a vitában tehát a diszciplína társadalmi relevanciájának és legitimációjának újratemtésével kapcsolatos tétet hordozza, s gyakran a diszciplína társadalmi funkciójának, beágyazottságának megváltoztatására is programokat fogalmaz meg. Másként mondván, az ilyen viták egyszerre folynak a „mit lehet tudni” és „mit lehet tenni” kérdése mentén,

¹ A diszciplína 1980-as évek óta történt változásairól szóló írásában Sherry Ortner a „sötét antropológia” (*dark anthropology*) névvel illeti azokat a munkákat, melyek a társadalmi élet olyan kegyetlen aspektusaival foglalkoznak, mint az elnyomás, az egyenlőtlenség vagy a kiszolgáltatottság, beleértve az ezekkel kapcsolatos szubjektív tapasztalatokat (mint például a depresszió és reménytelenség) is. Ezekkel a tendenciákkal szembeállítja a kritika, ellenállás és aktivizmus antropológiájának lehetséges új irányait (Ortner 2016).

ami olyan helyzetet idéz elő, hogy az, ami az egyik kérdés előfeltevései alapján válasznak minősül, a másik kérdés előfeltevései alapján kritizálni lehet. Mint az antropológián belül folyó vitákról írt kritikájában Natalia Buiet (2015) kiemeli, az adott diszciplína társadalmi felelősségvállalását szorgalmazó kezdeményezések egyúttal a diszciplína jelentőségének és elfogadottságának növelését is célozzák, s ilyen értelemben a diszciplína saját problémájára fókuszálnak (pl. Carrier és Kalb 2015; Millar 2015).

A globális válságra vonatkozó új tudásformákat vagy épp művészeti ábrázolásokat a kulturális termelés különböző területei így a saját válságuk megragadásaként és megoldásaként fogalmazzák meg, ami sajátos mintázatot eredményez a válságábrázolásokban. Ennek egyik tipikus eleme, hogy az ilyen kezdeményezések a válság leírását az adott terület szereplőinek a személyes kompetenciája, felelőssége és ágenciája szerint alkotják meg – azaz a „mit lehet tudni” és „mit lehet tenni” kérdések rájuk vonatkozó metszéspontjába helyezik –, így egyúttal háttérbe szorítva a válság tágabb, az adott szereplőket esetleg nem érintő összefüggéseit. Ebből a szempontból az értelmiségi mezőkben megjelenő új válságleírásokat émiikus megfogalmazásnak gondoljuk, szemben az olyan beszámolókkal, amelyek a válsághatások leírásában nem kezelik a beszélő pozícióját kitüntetett perspektívaként.

A kulturális szférában példa lehet az előbbiekre a szociálisan elkötelezett művészet új hulláma, amely a művészeti teljesítményt és művészi önazonosságot a társadalmi beavatkozás elve mentén kódolja újra. Ez egy olyan új érzékenységet és esztétikumot feltételez, amelyben a művészi szubjektum újradefiniálása a válságról tett állításokon keresztül válik lehetővé. Ahogy az új román szociális színházról írja az egyik szerző, a valós személyek történetét eljátszó színészek az általuk eljátszott személyes történetekkel való intim és politikailag telített viszonyban „újrafelfedezik a színészi munka tétjét”, s a színházi munka ezáltal „visszakerül az egzisztenciális szférájába” (Michailov 2013).

A politikai aktivizmusban ugyanez a hatás hatványozottan érvényesül az újaboldali létrehozásával és annak képviseleti vonatkozásaival kapcsolatos vitákban. A különböző nyugati és kelet-európai kontextusok közös sajátossága, hogy a baloldali megszorításellenes mozgalmak középosztálybeli szereplői és az általuk képviselni kívánt alávetett csoportok közötti kapcsolat nem eleve adott (valamilyen korábbi intézményes formában), így a baloldali képviselet létrehozása egyúttal mindig a megszólítás és kapcsolatfelvétel kérdése is. Ahogy Donald Trump választási győzelmére reagálva egy magyarországi baloldali blog szerzője összefoglalja: az, hogy a mai társadalmi helyzet adottságaiból „hogyan lehet koherens politikai programot és közösséget csinálni”, „a szó legszorosabb értelmében LÉTKÉRDÉS a baloldali politika számára” (Pap 2016). Mivel a „baloldal” mint politikai „szubjektum” létrehozása egyúttal a közönség meghatározásának és megszólításának a kérdése is, a „baloldal” pozíciójára igényt benyújtó szereplők közötti vita egyszerre folyik a közönség és a közönséggel való kapcsolat mibenlétéről, valamint arról, hogy az adott szereplők megfelelőek-e a szóvivő pozíciójának betöltésére.

A kritériumok bizonytalansága egyszerre eredményezi a viták intenzitív és parttalan karakterét. A középosztálybeli pozíciókból a képviseletre benyújtott igények esetében a válsághelyzet abban is megragadható, ahogy a képviselet, legitimáció és jutalmazás anyagi és szimbolikus erőforrásai beszűkülnek. Egy ilyen helyzetben a képviseletre benyújtott igények a rendelkezésre álló erőforrásokhoz képest feltorlódnak, ami eredményezheti azt, hogy a felek egymás delegitimálásában lesznek érdekeltek, emiatt pedig a közösen átélt helyzetben végső soron mindenki ki van téve annak, hogy adott pillanatban a többiek „hiteltelennek” bélye-

gezzék meg, vagy más módon próbálják meg „diszkvalifikálni”. Másként mondva, nemcsak a képviselők és képviseltek közti viszony alapvető bizonytalansága marad fenn, de egyúttal ez a viszony a képviselői szerepeket igénylők legfőbb harcterévé is válik.

Az ilyen szimbolikus küzdelmek a külső szemlélő számára olykor teátrálisnak tűnhetnek, mivel a bennük megjelenő tétek aránytalanul nagyobbak látszanak, mint a közeg szereplői által valójában gyakorolt társadalmi hatás. Az adott szereplők körén belül azonban ezek a viták a kollektív figyelem és morális érzékenység sűrű erőterét alakítják ki. Mindez egy olyan mező belső viszonyrendszerében történik, ahol nem csak a pozíciók, de a pozíciószerezés elvei is éppen átalakulóban vannak. Így aztán olyan helyzetekben, ahol iskolázott közép-osztályi aktivisták politikai követeléseiket bizonyos alávetett csoportokra vonatkoztatva fogalmazzák meg, az autentikus reprezentáció és szolidaritás kérdése maga is a szimbolikus csatározások része lesz – úgy is mint a kölcsönös bírálatok és támadások egyik fő regisztere. Míg a szereplők gyakran a produktív gondolkodás és cselekvés akadályaként utasítják el ezt a jelenséget, tapasztalatunk szerint az autenticitás körüli küzdelem újra meg újra felmerül az általunk megfigyelt különböző mezőkben. Történik mindez a szervezési gyakorlatok megváltoztatása vagy a horizontális, egyenlőségelvű eljárások újabb és újabb garanciáinak bevezetése ellenére, és függetlenül attól, hogy a képviselet és az elkötelezett cselekvés különböző megoldásai közötti jelentős különbségek hosszabb időtávon is fennmaradnak.

Mint már említettük, az ilyenfajta feszültségekhez hozzájárul, hogy a képviseleti igényt benyújtó középosztálybeli értelmiségiek, művészek, aktivisták lehetőségei a szimbolikus reprezentációk előállítására jellemzően nagyobbak, mint amekkora az általuk elérhető valódi társadalmi vagy politikai hatás. Más szóval, olyan helyzet áll elő, amelyben a felhalmozott szimbolikus tőke valós társadalmi pozícióra és befolyásra való átváltása késleltetett. A befektetések értékét megőrzendő a szereplők további szimbolikus befektetésekre kényszerülnek, de ugyanezen okból a befektetéseik értéke inflálódik. Az ilyen helyzetekben a fáradtságos és csak korlátozottan sikeres helyi munka (*grassroots work* vagy *on-the-ground work*) volumenéhez képest az arra tett szimbolikus hivatkozások megsokasodnak. Egy interjú beszélgetésben erre a jelenségre a „szimbolikus dzsentrifikáció” fogalmát vezettük be. A fogalom arra a jelenségre reflektált, hogy a közösségi munkában részt vevő aktivisták által repetitívnek és eredménytelennek megélt napi munka szimbolikus értéke az értelmiségiek kapcsolódó hivatkozásaiban felértékelődik, mint az utóbbiak által megalkotott értékek valóságos hivatkozási pontja. Eközben az adott interjúban megszólaló szereplők számára a napi tapasztalat nehézségei felől nézve ez a szimbolikus konstrukció újra meg újra összeomlik, ami sajátos küzdelmet eredményez számukra a munkájukat illetően. „(A projekt) nagyon jól felépítette ezt az imidzset [...], aminek a fele se igaz. Olyan jól kommunikált, pedig nem is kommunikált erősen, hogy sok szakma által úgy lett kifele tolvá, mint a real thing, (olyan körökben), ahol ezzel a balossággal valamilyen pozíciót lehetett megszerezni”².

A mozgalmi tevékenység és a rá való hivatkozások előbb leírt viszonya az akadémia és mozgalmak kapcsolatában ugyancsak megjelenik. A 2008 utáni baloldali megszorításellenes mozgalmak esetében (hasonlóan más korábbi mozgalmi hullámokhoz, amelyek erős értelmiségi részvétellel zajlottak) a mozgalmak által képviselt ügy iránt elkötelezett akadémiai

2 Interjú, Budapest, 2016. Készítette Gagyi Ágnes a „Gazdasági válságciklusok és politikai mobilizációs hullámok: kortárs magyarországi és romániai mozgalmak összehasonlító történeti megközelítésben” kutatás keretében, melyet a bukaresti *New Europe College* posztdoktori programja finanszírozott.

kutatók és az ilyen akadémiai paradigmákban jártas értelmiségi mozgalmárok közt van kapcsolat. Ennek eredménye egy olyan visszacsatolás, melynek során a társadalomtudományi kutatók a mozgalomra mint saját állításait igazoló társadalmi tényre tekinthetnek, míg a mozgalmárok a kutatók eredményeit saját valóságleírásukhoz használják fel. Mindez a gyakorlati munkamegosztás szintjén is jelentkezhet, például amikor egy adott kutató számára egy bizonyos mozgalom, csoport vagy szervezet hozzáférést nyújt olyan információkhoz és tapasztalatokhoz, melyeket egymaga talán nem tudott volna összegyűjteni, míg a kutató akadémiai pozícióját az adott mozgalom vagy csoport céljainak, tevékenységének igazolására használja fel.

A 2008 utáni megszorításellenes mozgalmak esetében Nyugat-Európában és Észak-Amerikában akár egyfajta akadémiai-mozgalmi konszenzus kialakulásáról is beszélhetünk, amely szerint a probléma a második világháború utáni demokratikus kapitalizmusnak a neoliberalizáció általi lerombolása, a cél pedig a jóléti intézmények visszaállítása. Ez a konszenzus a globális gazdaság centrumországainak tapasztalatára épít, s nem veszi figyelembe azokat a félperifériás vagy perifériás tapasztalatokat, amelyek ugyanebben az időszakban a fordí munkaszervezet és demokratikus jóléti szerződés körén kívül születtek. A kelet-európai mozgalmak esetében ennek a konszenzusnak az átvétele egy speciális helyzetet teremt, ami egyszerre eredményezheti a helyi kontextus figyelmen kívül hagyását és szolgálhat erőforrásként a centrumbéli vitákban való részvétel során (Gagyí 2013, 2015). A helyi mozgalom nemzetközi reprezentációja a szóvivő problémájának újabb terepeként szolgál, ahol a szóvivőnek egyszerre kell navigálnia a „belül” és „kívül” elérhető erőforrások és érvényesíthető tudásformák között.

A helyben végzett munka és annak szimbolikus reprezentációja közti viszony tipikus vitatéma az aktivista mezőben, elsősorban azon hierarchiák miatt, amelyek a helyben végzett munka külső közönség előtti reprezentációja révén jönnek létre. Az ilyen viták a hierarchiák kiépülését elsősorban a mozgalom belső normái és az adott személyek morális diszpozíciója felől tárgyalják, és ezek mentén kezelnek konfliktusokat. Az aktivista mező tágabb beágyazottsága felől nézve azonban a cselekvés és reprezentáció hierarchiája szükségszerű következménye annak, hogy a mező belső teljesítménye a tágabb nyilvánosságban az utóbbiban létező hierarchiák és reprezentációs elvárások szerint jeleníthető meg, s a szóvivő (kívülről is elismert) pozíciója mindig egyúttal ezen külső elvek szerint is kristályosodik ki.

Affektív munka és legitimációs hatás

A képviselők és képviseltek pozíciói közti távolság áthidalásának, avagy a legitimáció „anyagával” való kitöltésének az általunk látott terepeken különböző stratégiáit és performatív eljárásait figyeltük meg, amelyek sok esetben az érzelmi vagy affektív munka alakját öltötték a szereplők részéről (vö. Goodwin 2009; Collins 2001). Minthogy a különbség áthidalásának – Bourdieu terminusa szerint az ontológiai akadály átugrásának – sokszor ez az érzelmi munka a legfőbb eszköze, a résztvevők közti legitimációs harcban érthető módon éppen a különbség eltakarása és felfedése lesz az egyik legérzékenyebb pont. Az alábbiakban néhány példát adunk ennek az affektív munkának a működésére, tehát arra, hogy ez miként igyekszik megteremteni a legitimációt, és hogyan válik egyben a szereplők közti küzdelem egyik fő terepévé.

Mint már említettük, egyikünk egy bukaresti szegénynegyed utcai életével, többek közt az ott élő romák és nem romák cserekapcsolataival foglalkozó terepmunkája során, mintegy a kutatás „nem szándékolt következményeként” követte figyelemmel azt, ahogy a negyed és az ott élők (nem utolsósorban a kelet-európai romák és szegények ügyének európai üggyé válása és annak helyi következményei révén 2007–2008 után) egyre fontosabb szerepet kapnak helyi és nemzetközi médiaszámolókbán, valamint különböző politikai és civil szervezetek tevékenységében. Az egyes szervezetek tagjai ebben a folyamatban igyekeztek szimbolikus tulajdonjogot formálni a városrész adott területei – vagy akár egésze – fölött. Ennek egyik legfőbb megnyilvánulási formája a „kapuőr” (*gatekeeper*) szerepének felvétele volt a negyed iránt érdeklődők felé. Ilyen szimbolikus tulajdonjogi követelésként értékelhető például az, amikor az egyik szervezet vezető munkatársa a terepmunkát végző kutatónak igyekezett megszabni, hogy a környék mely részein tevékenykedhet, és mely környékeket lenne jobb elkerülnie. Az utóbbi javaslat olyan területekre vonatkozott, melyeket az adott szervezet tagjai abban az időszakban beavatkozásaik révén sajátjuknak gondoltak, így ott egy további résztvevő megfigyelő jelenléte számukra – némileg a laboratóriumi kísérletek eljárásaihoz hasonlóan – talán ellenőrizhetetlennek vagy kockázatosnak tűnhetett az adott projekt kívánatos eredményei szempontjából. Ebben az esetben jól tetten érhető az a folyamat, ahogyan az adott szegénynegyed tereibe érkezett különféle szereplők – itt egy aktivista és egy etnográfus – kizárólagosnak tetsző illetékességével és legitimitásával kapcsolatos elgondolásai vagy igényei mindenekelőtt a közöttük lévő viszonyban manifesztálódnak, és csak ezt követően a köztük és az adott városrész lakói közti relációban. A terület szimbolikus birtoklásának ez a performansa az újonnan érkező kizárása, leértékelése által segítette elő a legitimitás követését egy adott képviselő részéről.

Ugyanebben a bukaresti szegénynegyedben a legitimitás és a képviselő körüli küzdelmek egy további formája volt megfigyelhető a „beágyazottak” és „kívülállók” között (Elias és Scotson 199; vö. Durst 2014), azaz egy a városrész területén élő (vagy onnan származó) tagokat magában tudó szervezet, valamint azok közt, akik munkaidejükön, helyi kiszállásaikon túl a város más részein éltek, és szervezetük irodája vagy központja is valahol máshol helyezkedett el. A „beágyazottak” jellemzően azzal bírálták a „kívülállókat”, hogy azoknak mindenekelőtt különféle kutatások és tanulmányok elvégzésére van szüksége a környék megismerésére és a hatékony fellépés érdekében, míg ők helyiként „ismerik a közösséget”, a felmerülő problémákkal és igényekkel már eleve tisztában vannak, így azokra gyorsabban és körültekintőbben tudnak reagálni. A „kívülállók” ugyanakkor többnyire úgy tartották, hogy a „beágyazottak” nincsenek tisztában a civil szervezetek szakszerű működésének szabályaival, és tevékenységük végső soron csak saját maguk, családtagjaik és rokonaik előnyben részesítését célozza ahelyett, hogy a szegénynegyed és a közösség egészének sürgősen megoldandó problémáit helyezné előtérbe. Jelen esetben a talán csak látszólag ellentmondó legitimitási igények összehangolása helyett a két csoport küzdelmét végül egy harmadik szervezet helyi megjelenése zárta le, mely eredetileg szintén „kívülállók” részvételével alakult, ám a civil szervezetek világában és nemzetközi viszonyrendszerében, valamint a sajtónyilvánosságban befolyásosabb volt, a többieknél sejtetően nagyobb erőforrásokkal rendelkezett (erről ld. még Zamfir 2015). Megérkezésüket követően a korábbi „kívülálló” csoport a környék elhagyása mellett döntött, a korábbi „beágyazottak” közül pedig egyesek elfogadták a beolvasztást az újabban jött, de nagyobb nyilvános láthatóságot élvező szervezetbe, mely elsősorban a környék általános iskolás korú fiataljaival foglalkozott (a tanulást segítő délutáni progra-

mok és sportolásai lehetőségek biztosítása révén), szüleik közül pedig az édesanyákkal való együttműködésre specializálódott.

Mint az a fentiekből is kiolvasható, a társadalmi integrációt célzó projektek véghezvitelének és az ehhez szükséges támogatások megszerzésének kompetitív közegében a szervezetek és képviselőik elsősorban saját illetékességük folytonos igazolásában, az általuk felkínált szolgáltatások fontosságának bizonyításában érdekeltek. Ez azért is fontos, mert sok esetben a meglévő támogatások vagy egy bizonyos szervezet tagjainak kompetenciái az általuk nyújtott szolgáltatásoknak, az általuk végzett beavatkozásoknak a körét már azelőtt kijelölik, hogy a megcélzott helyszínen és közösségben meglévő igényeket – vagy a megoldásra váró problémákkal kapcsolatos helyi elképzeléseket – figyelembe vehetnék. Ebben a helyzetben az olyan bejelentések, mint hogy valaki ismeri a „megbélyegzett közösséget”, vagy hogy adott időmennyiséget eltöltött „a gettóban”, kulcsfontosságúak lesznek az illetékesség és a beavatkozás körüli küzdelmekben. Mint azt a későbbiekben tovább részletezzük, az ilyen követelések paradox módon maguk is megerősíthetik az adott „problémás zónát” és csoportot érő stigmát, amennyiben róluk a legdrámaibb, látványos, szánakozást vagy esetleg szörnyületet kiváltó képeket használják fel a nyilvánosságban az adott beavatkozás jelentőségének, sürgősségének a hangsúlyozásáért.

Hasonló okokból adódóan előfordult, hogy a helyi képviselőt különféle titulusaira pályázók a szegénynegyed lakói iránt érzett szolidaritásuk kifejezéséért olykor az etnográfusokéra emlékeztető eljárásokhoz folyamodtak. Így például egyszer egy civil szférából indult politikus, aki a környéket magában foglaló bukaresti kerület (Sector) képviselőjeként igyekezett bejutni a parlamentbe, a kampányidőszakban egy időre beköltözött a negyedbe, hogy így fejezze ki a lakók és problémáik iránti elkötelezettségét. Később egy félig nyilvános beszélgetés során ezt a kísérletét inkább sikertelennek nyilvánította, mondván, hogy a lakók a negyed majd' minden utcájában más és más problémákat neveztek meg úgy, mint ami a legsürgősebb megoldásra vár. Egy későbbi helyi választásra készülve egy másik jelölt épp ellenkezőleg érvelt: azt mondta, a negyedet azért nem látogatta, az ott élőkkel azért nem vett fel rendszeres kapcsolatot, mivel azzal enélkül is tisztában volt, hogy a megoldandó problémák közül egyebek mellett a burkolatlan és csatornázatlan utcák leaszfaltozása és csatornázása vagy az iskolalátogatási arányok javítása kell hogy elsőbbséget élvezzen. A városrész lakói közt ugyanakkor elterjedt volt az a nézet, hogy helyi fejlesztések (mint amilyen például a leromlott állapotú tömbházak renoválása vagy az aszfaltozás) többnyire csak kampányidőszakban kerül sor, hogy a politikai hatalom képviselői így nyerjék el a bizalmukat. Ebben a helyzetben a korábban már említett, domináns pozícióra szert tevő szervezet dolgozóinak részéről szinte forradalmi újtásnak számított, hogy az egyik helyi általános iskolában fórumokat szerveztek a környékbelieknek szombati napokon, igyekezve a meglévő problémákkal kapcsolatos elképzeléseiket jobban megismerni – ezekre a találkozókra ugyanakkor többnyire csak kevés résztvevőt sikerült mozgósítaniuk.

Ennek fényében érthető, hogy a lakókörnyezetük megbélyegzettségével tisztában lévő helyiek időnként éppen olyan esetekben adtak hangot elégedetlenségüknek, amikor tekintélyes látogatók érkeztek hozzájuk. 2011 nyarán a már említett szervezet meghívására látogatóba jött a negyedbe a romániai brit nagykövet, hogy a készülő londoni olimpiára, valamint a sportolás fontosságára hívja fel a figyelmet egy utcai futballmeccs keretében, amelyen környékbeli fiatalokkal együtt vett részt. A futballmeccsre egy olyan utcában került sor, melyet a leromlott állagú tömbházak sora és a mélyszegénység más látványos jelei miatt az újságírók és tévéstábok

gyakran helyeztek előtérbe a negyedről szóló beszámolóikban. Az alkalmi futballpályaként behatárolt területet hamar körülvették a helyi érdeklődők, akik közül többen elégedetlenségüknek adtak hangot a médiafigyelemmel övezett eseménnyel kapcsolatban. Az utcai futballmeccs végeztével a nagykövet úgy távozott, hogy a spontán tüntetést idéző sokadalomból az őt meghívó szervezet tagjai segítették végül kijutni. A brit nagykövet látogatása és távozása körüli incidens után egy alkalmi munkából élő középkorú elvált férfi, aki Bibi³ néven volt ismert a negyed utcai „bandáiban” vagy „társaságaiban” (*gască* vagy *anturaj*), így beszélt:

Idejött a gettóba a cigányok miatt, akik itt élnek a mi negyedünkben (*cartierul nostru*), ezért jött ide. Azok szervezték, az a roma kezdeményezés, ahogy mondják, együtt Nagy-Britanniával, mert az angoloknál olimpia lesz 2012-ben. Csináltak itt egy focipályát és Londonról beszéltek. De hát mi köze Londonnak ehhez a szerencsétlen gettóhoz, a mi mocskos Bronxunkhoz (*Bronxul nostru jegos*)? Ez nevetséges! Bassza meg, miért nem jött legalább két kamion élelmiszerral Angliából? Vagy legalább néhány szerződéssel sportklubokkal, ahová elmehetnek a gyerekek, ha már annyira akarja a sportot! De hogyan sportolják, ha közben nincs mit enni?

Mediatizált eseményként a futballmeccs példája azt mutatja, hogy a szegénynegyedben különböző beavatkozási módokkal kísérletező csoportok vagy szervezetek képviselőinek nagy erőfeszítéseket kell tenniük saját láthatóságuk megteremtésére és ezzel jelentőségük bizonyítására. A közösségi döntéshozatal intézményeinek híján erre többnyire nem az adott szervezet vagy beavatkozás és a megcélzott helyi lakosság relációjában kerül sor, hanem inkább a társadalmi kirekesztettség iránt érdeklődő tágabb közönség (vagy sajtó) és a közpolitikai döntéshozatal viszonyrendszerében. Egyszerűbben fogalmazva: az ilyen helyzetben levő szervezetek és dolgozók számára gyakorlati tevékenységük mellett legalább olyan fontos feladat, hogy beszéljenek erről a tevékenységről, reprezentálják azt, vagyis hogy a megfelelő fórumokon szóvivőként előteremtsék maguknak a további szimbolikus és anyagi támogatást egy olyan feltételrendszerben, amelyet Sampson (2003) a „projekttársadalom” fogalmával definiált. Ez a kettősség különösen olyan esetekben szembeszökő, amikor egy bizonyos szervezet tagjainak tényleges, gyakorlati tevékenysége, így a beavatkozásaik során megcélzott terület vagy csoport, nyilvánvalóan szűkebb kiterjedésű, mint amire a saját munkájukról a nyilvánosságnak szánt beszámolóikban következtetni engednek. Így lehetséges, hogy egy adott szervezet gyakorlati munkája – például a szegénynegyed adott utcájának vagy környékének adott általános iskolájában tizenéves gyerekek egy csoportja számára biztosított tanítás utáni készségfejlesztő tanfolyam – a beszámolóikban úgy jelenik meg, mint a szegénynegyedben tett általános beavatkozás és az ott élő közösségnek mint olyannak a fejlesztése.

A projekttársadalom viszonyainak további jellemzője, hogy az egyes szereplők a nyilvánosságban túlnyomórészt az általuk elért eredményeket, tevékenységük drámai körülményeit vagy a megcélzott közösség körében való elfogadottságukat hangsúlyozzák, szemben gyakorlati kudarcaikkal vagy az egykor tán ígéretes, ám végül részben vagy egészen sikertelenül, váratlan következményekkel végződő kísérleteik tapasztalataival – annak ellenére, hogy ezek a közösségi munka gyakorlati jellegéből adódóan jórészt elkerülhetetlenek. Az esetleges kudarcra vagy hibára az ilyen beszámolóikban lehet, hogy csupán áttételes utalásokat találhatunk – például amikor a beavatkozás eredményeként a társadalmi tudatosság növelését jelölik meg egy adott probléma kapcsán, habár előzőleg ennek gyakorlati megoldása volt

3 Álnéven mutatjuk be azokat, akik a terepmunkáról szóló beszámolónkban szerepelnek.

a cél. A tevékenységükhöz kapcsolódó diskurzus szintjén egy korábbi próbálkozás kudarcának felidézése újabb hasonló kísérletek mielőbbi véghezvitelének szükségességét is igazolhatja.

A projektársadalom által felkínált szimbolikus és materiális javakért folyó küzdelemben továbbá az egyes szereplők – miként számos, magát a beavatkozás közegéhez képest különállónak feltételező „előőr” – saját munkájuk egyediségét, egyedülálló voltát hangsúlyozzák, háttérbe szorítva azt, hogy más szereplők esetleg korábban ugyanazon a helyen és közösségekben, esetleg velük egy időben, de máshol szintén kísérleteztek már az övékéhez hasonló beavatkozási módokkal. Ennek áttételes következménye, hogy az egyes szereplők a tapasztalatcsere helyett inkább gyakorlati munkájuk részleteinek kölcsönös elrejtésére törekednek – különösképpen a balsikerek, bizonytalanságok, a hétköznapi munkában felmerülő ellentmondások vagy az ontológiai akadály más változatai kapcsán.

Loïc Wacquant szerint a 20. és 21. század fordulójának városi szegénynegyedei az Egyesült Államokban és Franciaországban – bár egyebek mellett történeti kialakulásuk, város-szerkezeti helyük és társadalmi összetételük különböznek – a térbeli megbélyegzés hasonló formáinak vannak kitéve. Ezek az adott területeken élőket a rájuk rótt és közösen megélt becstelenség vagy társadalmi értéktelenség nyomán egyenlővé teszik, s ezzel az egymástól való folytonos elkülönülésre sarkallják (2008). Az itt bemutatott, hasonlóan megbélyegzett bukaresti szegénynegyed esetéből kiindulva Wacquant eredeti modelljét az alábbi szempontok szerint egészíthetjük ki. A társadalmi és gazdasági marginalizáció szimbolikus kivételéseként értelmezhető lakóhelyi megbélyegzés és a belőle adódó negatív társadalmi tőke – tehát a helyi háztartások és más csoportok szüntelen fragmentálódása, melyek tagjai a stigmát, akár csak egy tűzgolyót, folyvást a környéken élők valamely másik részének igyekeznének továbbadni – végső soron azok számára váltható át tényleges társadalmi, szimbolikus és anyagi tőkévé, akik az erre kijelölt fórumokon eséllyel pályázhatnak a szóvivő szerepére. Ez a folyamat azonban a marginalizált területeken vagy az alávetett csoportok számára elérhető formális intézmények „elsivatagosodása” (*desertification*) és más diszfunkciói miatt nem átlátható vagy eleve adott. A helyi döntéshozatal, felhatalmazás vagy elszámoltathatóság többé-kevésbé bevett, hivatalos módjainak híján vagy azok diszfunkciói miatt önnön legitimitásuk megteremtése (avagy az ilyen jellegű hatás elérése) érdekében egyéb megoldásokhoz kell folyamodniuk azoknak, akik a szóvivői szerepre pályáznak. A korábban említett példákon túl ebben a bukaresti szegénynegyedben például ilyen performatív kísérleteket lehetett megfigyelni azoknak az aktivistáknak és segítőknek az esetében, akik időről időre meglátogatták a környék legrosszabb állapotú lakóépületeit, azokat az utcákat, melyeket a negyedben élők maguk is mint „gettókat” (*ghetouri*) címkéztek meg. Az illetékesség, a cselekvésre való jogosultság és így a legitimitás megalkotása ilyen esetekben az affektív munka eszközei révén volt lehetséges: például úgy, hogy az aktivisták és segítők a leromlott lakásállománnyal szegélyezett utcákban tett séta végén a látottak hatására olykor közösen elsírták magukat. A megrázó élményt később az erre kijelölt fórumokon tanúságtétel formájában idézték fel, immár szóvivői szerepben.

Az azonosulás vagy azonosság megteremtésére tett kísérletek hasonló példáit figyelhetjük meg más területeken is, például olyan művészeti és kulturális kezdeményezések esetében, ahol az alkotók részéről a „gyenge” pozíciójának az elfoglalása szolgál hatalmi igényként, többek közt a részvételi munka, az alávetett megszólaltatásának ambíciója révén. Így a „gyengék hatalmának” felhalmozását követhetjük nyomon a különböző alávetett kategóriákkal való többes, halmozható vagy felváltható azonosulás és fellépés során az interszekcionalitás

paradigmájában, például egy „roma, nő és queer” művészeti projekt esetében. A gyenge pozíciójával való azonosulás megteremtésére tett ilyen kísérletek esetében az azonosság feltételezése egyúttal gyakran átláthatatlanná teszi azt a kérdést, hogy a „részvétel” során generált büszkeség vagy elismerés végső soron ki számára válik tényleges erőforrássá.

Az azonosulás mellett a képviselők és képviseltek közti kapcsolat megalkotása eltérő módokon történhet – például az együttérzés vagy düh bemutatása, az absztrakt elemzés vagy a valós politikai cselekvés szükségességének hangsúlyozása révén. Az egyes megoldások és a hozzájuk tartozó gyakorlatok különbségei ellenére az ontológiai rés kitöltésének ezen különböző módszereire egyaránt jellemző, hogy saját megoldásuk legitimitását különösen érzékenyen védik, míg más módszereket hajlamosak (a saját megoldásuk kritériumai szerint) leértékelni. Ez a tulajdonság nem az egyes módszerek sajátosságaiból adódik, hanem a képviseleti mező egészének a dinamikájából, ahol az adott módszerek közötti vitát a képviselet legitim intézményeinek a felfeslése, hiánya teszi lehetővé.

A képviselet infrastruktúrája és a szegénység pornográfiája

A reprezentáció és képviselet viszonyrendszerének sajátos problémája tehát, hogy egy adott alávetett csoportra vonatkozó stigma a tanúságtevők és a szóvivők közti legitimációs küzdelmek elemévé válik, így azt – megváltozott kontextusban – maguk is újratermelhetik. Ennek kapcsán érdemes felidézni Philippe Bourgois Kelet-Harlemben élő, Puerto Ricó-i származású drog-kereskedőkről szóló klasszikus etnográfiai munkájának előszavát (2003), amelybe egyebek mellett a marginalitás és a szegénység ábrázolásainak buktatóival foglalkozik. Megjegyzéseit némileg továbbgondolva azt mondhatjuk, hogy mint ábrázolásmód a szegények fertőtlenítése eltekint a társadalmi szenvedés hétköznapi kezelésmódjainak számbavételétől – például úgy, hogy a megfigyelt jelenségek és gyakorlatok tényleges magyarázata helyett nyomban egy mindent felölelő hatalmi forma vagy absztrakció, így esetenként valamely diskurzus, a globalizáció vagy a neoliberalizmus általános szabályszerűségeit hangsúlyozza (hasonlóan érvel még Bähre [2015]). Ennek látszólagos ellentétét jelenti a szegénység pornográfiája, mely a társadalmi szenvedés bemutatásában annak történeti léptékeit és szerkezeti kereteit mellőzve plasztikus ábrázolásra törekszik, így egyebek mellett a fájdalom, az elhagyatottság vagy a különböző függőségek társas és testi következményeit láttatva értelmezés helyett többnyire csupán azonnali érzelmi reakciók kiváltására törekszik – mint amilyen például a szánalom, a felháborodás vagy az együttérzés. Hozzátehetjük, hogy az ilyen érzelmi reakciók közé sorolható még a bemutatott helyszínre és az ott élők közé „merészkedők” – például maguk az adott reprezentáció készítői – iránti tisztelet vagy megbecsülés.

Az említett bukaresti szegénynegyeddal kapcsolatos nagyszámú vizuális és médiabeszámoló közül a szegénység pornográfiájának több műfaji vonása és sajátossága megfigyelhető a Toto és nővérei című nagy sikerű dokumentumfilm esetében, amely három, a negyed leginkább leromlott tömbházainak egyikében szülői felügyelet nélkül élő testvér nehéz helyzetét tárja a néző elé, példájukon keresztül bemutatva a környék életét.⁴ A fiatalok édesanyja börtönben van kábítószer-kereskedelem vádjával, a szűkös lakásban pedig gyakori látogatók a környék szerhasználói. A szűk lakótérben, ahol a gyerekeknek egyebek mellett iskolai

4 A film adataihoz ld.: <http://www.imdb.com/title/tt2234537/>.

feladataik elvégzésével kellene foglalkozniuk, közelképek ábrázolják a kábítószer-használók fogyasztási gyakorlatait, vagy épp azokat a katonai rohamra emlékeztető rendőrségi razziákat, melyek a drogkereskedelmet igyekeznek megfékezni. A film nem foglalkozik explicit módon az etnicitás kérdéseivel, és a nézőnek nem szükséges tudnia, hogy Bukarestnek pontosan mely részét is látja a képeken – ennyiben tehát nem lehetetlen a film olyan olvasata, mely a képviseletnek vagy a közpolitikának az ebben a szövegben tárgyalt szempontjait nem veszi figyelembe.

Ez azonban nem az egyedüli lehetséges olvasat, ha arra gondolunk, hogy az alkotás számos emberjogi vagy dokumentumfilm-fesztiválon kapott díjakat az utóbbi években Európa-szerte, a bukaresti civil társadalomban pedig vetítése a negyedben folyó kezdeményezéseket támogató rendezvények és találkozók visszatérő programpontja lett. Talán ennél is lényegesebb, hogy a film a negyedben működő legbefolyásosabb szervezet aktív közreműködése nélkül végső formájában bizonyára nem is készülhetett volna el. A lakókörnyezet nyomora, a magukra hagyott gyerekek látványa, a kábítószer-használat vagy a prostitúció rájuk leselkedő közvetlen fenyegetései és a borítékolható kilátástalanság egy valóságos földi pokol képét tárják a néző elé, ahol az állam leginkább csak jelenlétének hiánya, diszfunkcionális működése vagy esetleges túlkapasai révén észlelhető. A földi pokol ilyen nyugtalanító képeivel szemben nem az iskola, hanem a civil szervezet jelenléte és munkája mutat ellenpontot és egyben kiutat. Így találkozunk a filmben ennek a szervezetnek a fiatal aktivistáival, akik közül egyesek délutáni foglalkozásokat vezetnek a tanulóknak, segítve iskolai feladataik elvégzését, mások pedig hiphoptáncanfolyamot tartanak számukra, mely a mozgás és az általa elért teljesítmény örömein túl bevezetést nyújt nekik a kitartó együttműködés formáiba is – szemben a negyed utcai életében jelenlévő bandák vagy „társaságok” (*gască* vagy *anturaj*) hétköznapi működésével, mint arra egy táncoktató a film egyik jelenetében felhívja a figyelmet. Végső soron a film főszereplőiként megjelenő három testvér közül a szociális segítőrendszer révén egy fiú és lány gyermekotthonba kerül, így menekülve meg eredeti lakókörnyezetüktől, közülük a fiú egyúttal további sikerélményeket szerez hiphoptáncosként. A harmadik lánytestvér a negyedben marad, ahol vélhetően – a korábban látottak alapján szinte biztosan – kábítószer-függőség áldozatává válik. A film végén a két másik testvér találkozásának képeit látjuk börtönből szabadult édesanyjukkal, akinek a gyerekeitől való távolsága vagy eltávolodása a jelenetből világosan kitapintható. A hiphoptánc kapcsán hozzá kell tennünk, hogy a filmben szereplő fiútestvér a rendezővel vagy a filmben megjelenő szervezet – később nemzetközi vezető pozícióba került – alapítójával együtt szerepelt számos rendezvényen és filmfesztiválon Európa-szerte, ahol tánc tudását a vetítést követően élőben is bemutatta a nézőközönségnek.

Itt érdemes felidézni a városi tér földrajzával foglalkozó Tom Slater (2013) bírálatát a „környezeti hatások” (*neighborhood effects*) vizsgálatáról, amely főként az amerikai város-szociológiára és szegénységkutatásra jellemző irányzat. Ez a megközelítés arra a feltételezésre épül, hogy adott személyek vagy közösségek életesélyeit mindenekelőtt a lakókörnyezetük határozza meg – nem pedig a társadalmilag meghatározott életesélyeik határozzák meg azt, hogy hol élnek. A környezeti hatások paradigmája szerint így a (jellemzően kvantitatív) kutatásoknak, valamint a rájuk épülő közpolitikai intézkedéseknek elsősorban magukra a marginalizált helyekre és helyzetekre kell irányulniuk a szegénység okainak megfejtése és a jobb életlehetőségek akadályainak elhárítása érdekében. Slater gondolatmenetét folytatva azt mondhatjuk, hogy a fentiekben bemutatott dokumentumfilmes reprezentáció azt az eljá-

rást példázza, amely a társadalmi tér adott helyein észlelt problémák okait, megnyilvánulási formáit, valamint megoldásuk lehetséges fókuszát mind egyazon helyen azonosítja – jelen esetben egy bukaresti szegénynegyed leromlott állagú tömbházai közt. A marginalizáció ilyen nyugtalanító, a néző számára érzelmi kihívást jelentő ábrázolása végső soron az elkészítésében érdekelt szereplők további munkáját igazolja. Ha például a droghasználat vagy az iskolaelhagyás veszélyének való kitettség mindenekelőtt a lakókörnyezet, valamint a szülői felelőtlenség következménye, akkor a beavatkozás terén azoknak a szereplőknek kell még további jogokat és illetékességet kapniuk, akik a probléma gyökereit és megnyilvánulásait a helyi közösségben azonosítják, majd képesek a problémát ugyanitt megoldani vagy kezelni. A „környezeti hatások” hangsúlyozása ilyen módon maga válhat az adott területre és az ott élőkre irányuló vád eszközévé.

A fentiekben bemutatott dokumentumfilmből az állam jelenlétének szinte teljes hiánya mellett így marad ki az is, hogy a felelőtlen szülő vagy a már aktív szerhasználó rokonok, szomszédok szerepén és más helyi tényezőkön túl a drogkereskedelem végső soron azoknak a kapcsolatoknak az egyik változata (a nemzetközi migrációhoz vagy a hulladékfémmel való kereskedelemhez hasonlóan), melyek ezt a marginális bukaresti városrészt a helyi és nemzetállami szinten túl transznacionális hálózatokba vagy gazdasági láncokba integrálták, az adott környezetet erőforrásként – így például a lakók közül sokakat munkaerőként – mozgósítva. Mivel a film ilyen vagy ehhez hasonló, tágabb kontextusok felrajzolása nélkül szinte mindvégig a negyedben élő szereplők egymás közötti, valamint az ők és a civil szervezet dolgozói (mint szolgáltatók és a szolgáltatások hasznélvezői) közti viszonyokat helyezi a középpontba, az e viszonyokból levonható következtetések érvényességüket tekintve éppúgy lehetnek csak a bemutatott, sok tekintetben szélsőséges helyzetekre vonatkoztathatóak, mint ahogy szinte határtalanul kiterjeszthetőek. Ha például feltételezzük, hogy más városok, esetleg Románia vagy Kelet-Európa szegénynegyedeinek az élete és kilátásai általában megfeleltethetőek a filmben látott földi pokoláival, abból csakis a legsürgősebb helyi beavatkozás szükségességét vonhatjuk le következtetésként. Erre a fajta beavatkozásra pedig a film (és a bemutatott szervezeti tevékenység) előjáró és sokszorosítható, mindazon helyek és közösségek számára felmutatható példát kínál, melyeket a filmben látottakkal azonosíthatunk. Végső soron akár példaszerűnek tekintjük a filmben reprezentált valóságot, akár nem, a bemutatott szegénynegyed – Steven Sampson (2003) fogalmait használva – olyan „problémás helyként” (*trouble spot*) jelenik meg, ahol a projektársadalom képviselői az állam látványos hatékonytalanságának következtében vagy az államot kiiktatva saját eszközeikkel veszik fel a harcot a „banditák társadalmának” (*bandit society*) lokális befolyásra szert tett veszélyes alakjaival szemben.

Joggal merülhet fel a kérdés, hogy egy ilyen sajátos, és mint említettük, sok tekintetben saját társadalmi és térbeli közegén belül is szélsőségesen nehéz családi és társadalmi helyzet dokumentumfilmes ábrázolása miként tehetett szert ekkora nemzetközi jelentőségre és elismerésre. Másként mondva: mi lehet az a tágabb környezet, mely a film iránti érdeklődést, a fogadtatását és a hozzá társított jelentéseket meghatározta? Az érdeklődés növekedése összefügg a szegénységgel, illetve a romákkal kapcsolatos közpolitikák körülbelül 2007–2008 óta történő átalakulásaival, amit összefoglalóan a romák és/vagy szegények ügyének európaizálásaként, európai ügyé válásának folyamataként nevez meg a szakirodalom (ld. pl. Trehan és Sigona 2009; van Baar 2011; Gheorghe és Pulay 2013). Mindezek következtében a médiában, politikában, a közpolitikai szakemberek és különféle civil szervezetek

körében is egyre élénkebb figyelem övezi a nyomor koncentrációjának helyeit, ahol a különböző megoldási javaslatok szerint lehetséges a fókuszált beavatkozás, majd a végrehajtott, bevált gyakorlatok minél szélesebb körű elismertetése. Ez egy olyan infrastrukturális környezetben történik, ahol a társadalmilag alávetett csoportok képviselőiben és helyzetük javításában a nemzetállamokon kívül tevékeny szerepet vállalnak az állam „alatt” (mint például különféle szervezetek és civil csoportok) vagy „felett” (mint a nemzetközi szervezetek vagy maga az EU) elhelyezkedő szereplők és intézmények, amelyek jellemző módon a lokalitás, a „közösség” terminusaiban határozzák meg mind a képviselni hivatott csoportokat, mind pedig a kívánatos beavatkozás szintjét és céljait. Az erre adott plénumokon így meghatározható és képviselhető például Európa 12 milliós roma kisebbsége, ami a képviselői diskurzusában jellemzően adott helyi tapasztalatoknak, vagy akár a megszólalók egyéni élettörténetének absztrakciójaként jön létre. Mint arra már korábban utaltunk, ez a viszonyrendszer sajátos kényszereket és lehetőségeket hoz létre azok számára, akik benne legitimitásra, így például szóvivői pozíciókra igyekeznek szert tenni – akár úgy, hogy a képviselői státuszra formált igény vagy egy adott beavatkozás fontosságának igazolása (paradox módon) együtt jár az adott alávetett társadalmi kategóriához kapcsolódó stigma újratermelésével immár más eszközökkel és kontextusokban.⁵ A társadalmi alávetettség vagy marginalizáció okainak, megnyilvánulásának és lehetséges megoldásainak egyazon helyen való azonosítása – az adott jelenség nem csupán nemzetállami, hanem egyúttal transznacionális viszonyainak figyelmen kívül hagyása árán – maga is egy transznacionális folyamat része tehát, mely a képviselői vagy szóvivői státusz kikristályosodásának tágabb környezetét adja.

A romák és/vagy a szegények ügyének európaivá válásaként leírt közpolitikai folyamat közvetlen vagy közvetett módon kapcsolódik a válsághelyzethez és államközi konfliktusokhoz, amelyek a nyugatra irányuló kelet-európai migráció és az európai állampolgárok szabad mozgáshoz való jogai körül alakultak ki. Ezek a konfliktusok olyan incidensek körül összpontosultak, mint például a roma migránsok Franciaországból való kiutasítása vagy az olaszországi „nomád táborok” (*campi nomadi*) körüli viták. Az államközi konfliktusok nyomán – vagy legalábbis velük egy időben – kapott lendületet az európai romák ügyének mint biztonsági kockázatnak, fenyegetésnek vagy válságnak a tárgyalása a politikai és az erre reflektáló tudományos közbeszédben (Demossier 2014).

1989 után a közpolitikai és szakmai vitákban a romák helyzete, a cigányellenesség és általában a posztoszocialista szegénység problémái jellemzően a kelet-európai országokban zajló átmenet kontextusában és annak következményei közt kerültek tárgyalásra (ld. mások mellett: Emigh és Szelényi 2001). Ezzel szemben a 2007–2008 után kicsúcsosodó, romákkal kapcsolatos migrációs válság már az egyes államokban éppúgy, mint nemzetközileg, egy intézményileg közös (habár továbbra is egyenlőtlen) európai viszonyrendszerben kiépülő közpolitika és diskurzus alapító momentumának tekinthető. Itt az integráció dilemmái vagy a biztonsági kockázatok – még ha adott kisebbségi vagy alávetett csoportok vonatkozásában is kerülnek a felszínre – már változó nemzetközi viszonyokba ágyazódnak, így a velük kapcsolatos állítások egyebek mellett az európai központ és periféria kapcsolatáról szóló ál-

5 Ezen a ponton érdemes felidézni Goffman eredeti stigmaelméletét, mely szerint egy bizonyos társadalmi kategória megbélyegzése elleni kezdeményezések általában nem pusztán felszámolják az adott stigmát, hanem áttételesen megőrzik azt. Goffman szerint ez történik például olyan esetekben, mikor egy adott alávetett csoportból a tanulás és társadalmi mobilitás révén felemelkedett személy vagy egy szenvedélyétől megszabadult volt drogfüggő nyilvános előadásokat tart az általa megélt küzdelmekről (Goffman 1990 [1963]).

lításokként is olvashatók. Ezzel a léptékváltással egyfelől együtt járt annak a mezőnek az átrendeződése, ahol a nyilvánosan elismert szakértelemre, továbbá a civil és egyben politikai képviselőkre vagy beavatkozásra való törekvések megfogalmazódnak. A változásoknak másfelől egy további, messzire mutató jele volt a társadalmi integráció korábbi politikáival és általában a társadalomszervezés liberális elveivel kapcsolatos nyílt kritikák megjelenése és elterjedése a politikai nyilvánosság jobb- és baloldalán egyaránt. Mai szemmel úgy is fogalmazhatunk, hogy a posztszocialista társadalmi integráció (akár vélt vagy valós) kudarcaival, különféle új utak és megoldások keresésével kapcsolatos beszéd megjelenése a 2000-es évek végétől része volt, sőt talán az egyik első kikristályosodási pontját mutatta a kelet-európai rendszerváltásokhoz fűzött várakozások meghiúsulásáról, valamint a 2008-as gazdasági-pénzügyi világválságot megelőző és azt követően átalakuló politikai, társadalmi és gazdasági berendezkedésekről számos fórumon azóta is folyó vitának.

A mából nézve talán nem túlzás azt állítani, hogy a 2007–2008 utáni roma migrációs válság az európai politika, döntéshozatal és a kialakuló morális pánik tekintetében egyaránt tekinthető úgy, mint egy szűkebb csoportot érintő és jóval behatároltabb földrajzi területet lefedő előzménye vagy „főpróbája” annak a komplex jelenségnek, amit jelenleg globális migrációs válságnak nevezünk.

Összegzés: képviselő, hatalom és a rések dokumentálása

Azoknak a helyzeteknek tehát, amelyek a fenti példákban a szóvivő pozíciójának kikristályosodását elősegítik, sajátos jellemzője, hogy a kognitív és politikai reprezentáció korábbi intézményes formái delegitimálódnak, s az alávetett csoportokhoz való identitásbeli vagy elköteleződéssel létrehozott közelség a korábbi intézményes határokon átnyúló – ugyanakkor a saját morális érvrendszerén belül folyamatosan támadható – diskurzust tesz lehetővé. Azokban a társadalmi és aktivista kezdeményezésekben, amelyek nem az azonosulás, hanem a szolidaritás és szövetségkötés valamilyen formája által tartanak igényt a képviselőre, ez a probléma nem az azonosság szubjektív kijelentésének az elfogadása vagy megkérdőjelezése mentén jelenik meg, hanem az alávetett csoport problémáinak és érdekeinek a meghatározása révén, amit elsősorban nem a csoport megszólalásai, hanem a képviselőre ugyancsak igényt tartó versenytársakkal való vita tematizál. Ez a helyzet bizonyos értelemben határtalanná teszi a képviselő pozíciója fölött folytatott vitákat, másfelől a személyes azonosság vagy a versenytársakkal folytatott vita tétjei nyomán kiiktatja az olyan külső tényezőkre vonatkozó szempontokat, amelyek révén a képviseltek helyzetére vagy a képviseltek és képviselők közti viszonyra vonatkozóan az egész mező számára legitim tudásfajtákat lehetne előállítani.

A társadalomtudomány és a képviselő intézményrendszereit egyaránt átjáró problémának látjuk azt a jelenséget, hogy a válság nyomán keletkező viták vagy küzdelmek a tudásbeli és politikai reprezentáció korábbi intézményes formáit felbontják, a kognitív és politikai hatalom ily módon megnyíló kérdéseit azonban az új körülmények között zajló szimbolikus küzdelmekben az adott saját pozíciók mentén tematizálják és zárják le. Az, hogy a saját kutatási tapasztalatunk révén az aktivizmus és elkötelezett kutatás különböző területeire láttunk rá, megerősít abban, hogy a szimbolikus és politikai reprezentáció küzdelmeinek fent leírt

jellemzőit ne adott szereplők vagy adott közegek sajátosságának lássuk, hanem különböző szinteken és erőforrásokkal, de ugyanazon tágabb társadalmi és megismerésbeli válság körülményei között vívott küzdelmek tulajdonságaiként.

A képviselet munkáját végzők vagy arra igényt tartók pozícióját illetően az általunk megfigyelt terepek közös jellemzője, hogy a szóvivő pozícióját követelő szereplő egyrészt azonosul az általa képviseltek alávetettségével, másrészt a képviselet aktusa révén egyúttal kitünteti magát a beszédével megcímzett (javarészt nem marginális) közönség előtt, és jobb pozíciót kíván egyrészt magának, másrészt az általa képviselt közösségnek. Ez a pozíció a fent leírt, sokrétű válsághelyzetben magába sűríti a marginalitás és hatalom, képviseltek-képviselők és a képviselet címzettjei (az igazi hatalom) közti viszony feszültségeit. A képviselet ténye, így a szóvivő pozíciója ilyenkor egyszerre a küzdelmek eszköze és tétje, egyszerre erőforrás és kiszolgáltatottság; komplex viszonyok fűzik az „alatta” és „fölötte” elhelyezkedő szereplőkhöz. Saját perspektíváját ezeknek a viszonyoknak a közvetítő pozíciójában megjelenő hatásai határozzák meg. Ebben a folyamatban mi az adott cselekvők személyes stratégiáin vagy morális választásain túl elsősorban arra a tágabb viszonyrendszerre kívántunk rámutatni, amely a szóvivői tisztségre benyújtott igények körülményeit adja.

A Kemény István emlékére rendezett konferencia szervezői arra kértek minket, hogy a szegénység és reprezentáció témája kapcsán sötét színek felfestése helyett próbáljunk a lehetséges pozitív kiutakra koncentrálni. Konkrét megoldási javaslatot nem tudunk tenni, de az általunk választott perspektívának van néhány olyan következménye, amely a mai magyar intellektuális közéletben uralkodó sötét jövőképet árnyalhatja. Amit ebből a perspektívából az általunk megfigyelt terepeken megértettünk, abból annyi következik, hogy a képviselet reménytelensége elsősorban a képviselő perspektívájában létező probléma. Azzal a fenti állításunkkal, hogy a válság körülményei között a képviselet igénye megnő, viszont a képviselők és képviseltek közti viszony kérdéses marad, s ez a képviselet fölött vívott – egyfelől igen intenzív, másfelől saját logikája szerint eldönthetetlen – vitát eredményez, mi arra kívántuk elsősorban ráirányítani a figyelmet, hogy a vitának ez a mezeje véges, és ezentúl érdemes figyelembe venni, hogy mi az a tágabb viszonyrendszer s ki a többi társadalmi szereplő, amihez vagy akikhez képest a képviselet problémája a képviseleti igényt benyújtó szereplők perspektívájában megjelenik.

Reményeink szerint ez a fajta kérdésfeltevés segíthet abban, hogy a képviselet problémáján túl az adott viszonyrendszer többi eleme és szereplője is megjelenjen a képviseletről folytatott vitában – nem csak a benyújtott képviseleti igényekhez való viszonyában, hanem alanyi jogon. Az európai roma mozgalom egyik vezéralakja, a néhai szociológus Nicolae Gheorghe (2013) hasonló javaslattal élt, amikor a mozgalom válsághelyzete kapcsán a rések dokumentálásának (*documenting the gaps*) a jelentőségét hangsúlyozta. Ez az elemzési gyakorlat a képviselet szintjei között lévő viszonyokra koncentrált, rávilágítva a létező gyakorlati hiátusokra, egyrészt a különböző szereplők, cselekvési és reprezentációs szintek, másrészt az adott képviselői követelés vagy beavatkozási kísérlet eredeti célkitűzése és tényleges következményei között. Mindez önmagában nem szolgál a képviselet és szolidaritás aktusaként, de a tudományos és értelmiségi reflexió keretei közt érdemesnek gondoljuk hangsúlyozni, mivel a hozzánk hasonló megfigyelőnek vagy kérdezőnek a tágabb viszonyrendszerben elfoglalt helyére vonatkozik.

Hivatkozott irodalom

- Bähre, Eric (2015): Ethnography's Blind Spot. Intimacy, Violence, and Fieldwork Relations in South Africa In *Social Analysis* 59(3): 1–16.
- Bourdieu, Pierre (2000): *Pascalian Meditations*. Stanford University Press.
- Bourgois, Philippe (2003): *In Search of Respect. Selling Crack in El Barrio*. Cambridge – New York: Cambridge University Press.
- Buier, Natalia (2014): The Promise of an Anarchist Anthropology : The Three Burials of the Anarchist Project. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai – Studia Sociologia* 59(1): 73–90.
- Carrier, James G. és Don Kalb (szerk.) (2015): *Anthropologies of Class: Power, Practice, and Inequality*. Cambridge University Press.
- Collins, Randall (2001): Social Movements and the Focus of Emotional Attention. In *Passionate Politics. Emotions and social movements*. Jeff Goodwin, James M. Jasper és Francescas Polletta (szerk.) Chicago – London: The University of Chicago Press, 27–44.
- Demossier, Marion (2014): Sarkozy and Roma: Performing Securitisation. In *The Anthropology of Security: Perspectives from the Frontline of Policing, Counter-terrorism and Border Control*. Mark Maguire, Catarina Frois és Nils Zurawski (szerk.). London: Pluto Press, 24–44.
- Durst Judit (2014): „Félünk, hogy miattuk hazaküldenek minket is”: Elias 'beágyazottak és kívülállók' figurációjának különböző szintjei a Magyarországról kivándorolt romák esetében. *Erdélyi Társadalom* 14(2): 35–54.
- Elias, Norbert és John L. Scotson (1994): *The Established and the Outsiders*. London: Sage.
- Emigh, Rebecca Jean és Szelényi Iván (szerk.) (2001): *Poverty, Ethnicity, and Gender in Eastern Europe During the Market Transition*. Westport – Connecticut – London: Praeger.
- Gagyi Ágnes (2013): The Shifting Meaning of 'Autonomy' in the East European Diffusion of the Alterglobalization Movement. In *Understanding European Movements. New Social Movements, Global Justice Struggles, Anti-Austerity Protest*. Laurence Cox és Cristina Flesher Fominaya (szerk.). London: Routledge, 143–157.
- Gagyi Ágnes (2015): Social Movement Studies for East Central Europe? The Challenge of a Time-Space Bias on Postwar Western Societies. In *Intersections. East European Journal of Society and Politics*. 1(3): 316–336.
- Gheorghe, Nicolae (2013): Choices to be Made and Prices to be Paid. Potential Roles and Consequences in Roma Activism and Policy-making. In *From Victimhood to Citizenship. The Path of Roma Integration*. Will Guy (szerk.). Budapest: Kossuth: 41–99.
- Goffman, Erving (1990[1963]): *Stigma. Notes on the Management of Spoiled Identity*. London – New York: Penguin Books.
- Jeff Goodwin, James M. Jasper és Francescas Polletta (szerk.) (2001): *Passionate politics. Emotions and social movements*. Chicago – London: University of Chicago Press.
- Kleist, Nauja és Stef Jansen (2016): Introduction: Hope over Time – Crisis, Immobility and Future-Making. In *History and Anthropology* 27(4): 373–392.
- Michailov, Mihaela (2013): Teatrul spectatorului indecent. In *Gazeta de artă politică* 4: 91–95.
- Millar, Kathleen M. (2015): Introduction: Reading Twenty-first-century Capitalism through the Lens of EP Thompson. In *Focaal – Journal of Global and Historical Anthropology* (73): 3–11.
- Ortner, Sherry B. (2016): Dark Anthropology and its Others: Theory since the Eighties. In *HAU: Journal of Ethnographic Theory* 6(1): 47–73.
- Pap Szilárd István (2016): *Trump azért győzött, mert a baloldall eljátszotta a saját bázisát. Új, baloldali populizmus kell!* Interneten: http://kettosmerce.blog.hu/2016/11/12/trump_azert_gyozott_mert_a_baloldal_eljatszotta_sajat_bazisat_uj_baloldali_populizmus_kell (letölve: 2016. november 20.)
- Pulay Gergő (2016): 'I'm Good but also Mad': The Street Economy in a Poor Neighbourhood of Bucharest. In *Gypsy Economy. Romani Livelihoods and Notions of Worth in the 21st Century*. Micol Brazzabeni, Manuela Ivone Cunha és Martin Fotta (szerk.). New York – Oxford: Berghahn Books: 127–144.
- Sampson, Steven (2003): "Trouble Spots": Projects, Bandits and State Fragmentation. In *Globalization, the State and Violence*. Jonathan Friedman (szerk.). New York – Oxford: AltaMira Press, 309–342.
- Slater, Tom (2013): Your Life Chances Affect Where You Live: A Critique of the 'Cottage Industry' of Neighbourhood Effects Research. In *International Journal of Urban and Regional Research* 37(2): 367–387.
- Trehan, Nidhi és Nando Sigona (szerk.) (2009): *Romani Politics in Contemporary Europe. Poverty, Ethnic Mobilization and the Neoliberal Order*. New York: Palgrave Macmillan
- van Baar, Huub (2011): *The European Roma: Minority Representation, Memory and the Limits of Transnational Governmentality*. Amsterdam: University of Amsterdam.

- Vigh Henrik (2009): Motion Squared. A Second Look at the Concept of Social Navigation. In *Anthropological Theory* 9(4): 419–438.
- Wacquant, Loïc (2008): *Urban Outcasts. A Comparative Sociology of Advanced Marginality*. Cambridge: Polity Press.
- Zamfir, George (2015): NGOs as Postsocialist Social Service Providers and the Professionalization of Othering. In *Studia Universitatis Babeş-Bolyai – Studia Europaea* 60(1): 49–72.

A szegénység botránya és a szociológia politikája¹

Az alábbi esszé a szegénység, a szociológia és a hatalom viszonyrendszeréről szól, gondolatmenetének kiindulópontja pedig Kemény István 1970-ben elmondott akadémiai beszéde,² illetve ennek társadalmi kontextusa és politikai következményei.

A felszólalás az Akadémia ünnepi ülészakán hangzott el. (...) 1969-ben kezdtem a szegényvizsgálatot, azzal a szemérmes elnevezéssel, hogy az alacsony jövedelmű lakosság életkörülményeinek vizsgálata. (...) Az akkoriban tilos szegény szót használtam, és utaltam arra, hogy a szegénység körülhatárolásánál nem elégséges az alacsony jövedelem kritériuma

– emlékezett vissza az előadásra Kemény István (1992a: 79), akit az előadása miatt – a pártközpont utasítására – azonnal elbocsátottak a Szociológiai Intézetből; és noha ezt később úgy módosították, hogy havonta megújított szerződésekkel dolgozhat a szegénységgutatóson, az 1973 márciusában elkészült zárótanulmányt mindenesetre „azonnal titkosították” és „a Statisztikai Hivatal elnökének páncélszekrényébe zárták” (Kemény 1991: 183).

Az, hogy Kemény István szegénységről szóló előadása mit mondott el az előadóról, magától értetődő. Kemény nem 1970-ben került először veszélybe példamutató bátorsága és – intellektuális és erkölcsi – autonómiája miatt: 1941-ben (16 évesen) röpiratokat terjesztett a német hadsereg magyarországi átvonulása ellen, később engedtlenséget tanúsított a munkaszolgálati behívója kapcsán, majd a nyilas hatalomátvétel után ellenállási csoportot szervezett a barátaival, ami miatt letartóztatták (majd megszökött).³ Előadásai miatt sem 1970-ben érte először megtorlás: 1951-ben (26 évesen) is emiatt bocsátották el a Pedagógiai Intézetből: „...mert tartottam egy előadást a Munkaerőtartalékok Hivatalában, ahol egy tanfolyam volt. Ezen előadtam, a hallgatók pedig feljelentettek, hogy nem volt megfelelő,

1 Az esszé egy kismértékben átdolgozott és kibővített változata az Újragondolt szegénység című, Kemény István emlékére szervezett konferencián elmondott felszólalásomnak (Budapest, OSA Archivum, 2016. szeptember 28.).

2 Az előadás szövege először 1985-ben jelent meg az *Isten éltesen, Pista! Kemény István 60. születésnapjára* című szamizdat kiadványban (Kemény 1985), majd a rendszerváltás után – a szerző rövid felvezetőjével kiegészítve – a *Szociológiai írások* című gyűjteményes kötetben (Kemény 1992a).

3 Erről legrészletesebben az Elbert Márta által 1995-ben készített életútinterjúban beszélt (Kemény 1995).

amit mondtam” (Szabari 2008: 10). Az 1956-os forradalom leverését követően pedig azokra a Petőfi Kör vitáin elhangzott felszólalásaira alapozták az államrend megdöntésére irányuló szervezkedés vádját, amelyekben részben épp a „budapesti szegény sorsú gyerekekről és az angyal földi proletárnegyedekről” beszélt (Kemény 1991: 80). Ezért két évet volt börtönben, 15 hónapot magánzárkában.

De mit mond el Kemény szegénységről szóló akadémiai felszólalása és az azt követő megtorlás a rendszerváltás előtti, magát szocialistának hazudó berendezkedésről, mit mond el a szociológia politikai jelentőségéről, és mi következik mindebből a szociológia szerepére vonatkozóan a mai társadalmi-politikai berendezkedés keretei között?

Az ismét csak magától értetődő, hogy mi az a rossz, amit a bürokratikus-tervező államkapitalista diktatúráról elmond a történet: a kutatási, gondolati és véleménynyilvánítási szabadság súlyos megsértését. Az előadás és az azt követő megtorlás társadalmi kontextusa azonban bonyolultabb ennél, és ennek felvázolásához érdemes egyaránt tekintetbe venni a Kádár-korszak és a rendszerváltás utáni újkapitalista berendezkedés, valamint a 2010 utáni tekintélyelvű neokonzervatív rendszer közötti különbségeket és párhuzamokat.

Polytonosság vagy párhuzamosság ugyanis nem csupán a társadalom mélyrétegeiben lévő elnyomó folyamatokban lelhető fel, bár azokban is: a jelentős részben Kemény hatására létrejött Szetának (F. Havas 2008) az 1980-as években a szamizdat-Beszélőben megjelent esettanulmányainak egy része – például amelyek a mélyszegénységben élők nem jogszerűen épült házaik, kunyhóik jogszerűtlen elbontásáról vagy arról szóltak, hogy a hatóságok a család szegénysége miatt választanak el gyermekeket a szüleiktől – születhetett volna ma is, vagy azokban az években, amikor a szetások egy része parlamenti képviselő volt, párttársaik pedig kormánytagok és polgármesterek.

Ha a 2010 utáni időszakra gondolunk, akkor viszont további sajnálatos párhuzamot kell felfedeznünk a rendszerváltás előtti diktatúrával, egyebek mellett a „szegénység” kifejezés használatának vagy a szegénységről szóló adatok nyilvánosságának az állami korlátozása vagy manipulációja kapcsán. Gondoljunk akár az Emberi Erőforrások Minisztériumának az „ágazati kommunikáció nem használható elemeiről” szóló utasítására, amely a „nem használható” elemek között szerepeltette a „szegény”, a „szegénység”, a „rászoruló”, vagy éppen a „szegregált” kifejezéseket;⁴ a KSH hagyományos létminimum-számításának az ellehetetlenítésére;⁵ vagy a hátrányos helyzetű gyerekek számának a statisztikai besorolás megváltoztatásával elért – ugyanakkor kormányzati sikerként bejelentett – jelentős csökkenésére.

A szegénység botránya

A „szegénység” léte minden (nem rendies vagy kasztjellegű, tehát modern) társadalomban politikai kérdés, de nem minden körülmények között, és bizonyosan nem ugyanolyan mértékben botrány. Inkább botrány volt 1990 előtt, hiszen – és ez valami, ami viszont jó értelemben különbözteti meg azt a rendszert a maitól – az akkori államhatalomnak egy

4 A Szótár. Az ágazati kommunikáció ajánlott és nem használható elemei című dokumentumot (2015. február) az Emberi Erőforrások Minisztériuma Sajtó- és Kommunikációs Főosztálya jegyezte, és az Index hírportál tette közzé.

5 Ld. Ferge Zsuzsa (2015) és Havasi Éva (2015a, 2015b) írásait.

(a támogatói és működtetői közül is sokak által őszintén átélt) markánsan egalitárius ideológiája volt – aminek következményei voltak. Erre Kemény István is reflektált az egyik visszaemlékezésében, amikor azt mondta, hogy a munkaerőhiányon kívül az motiválta a cigány lakosságról szóló kutatás állami megrendelését, hogy „a Párt funkcionáriusai között voltak olyanok, aki[k] a nehéz sorsú emberek helyzetén javítani akartak, akik azt gondolták, hogy Magyarországon olyan szocializmust kell megvalósítani, amely javítja az emberek életét” (Szabari 1998: 16); „élt a kommunista vezetők körében egy törekvés arra, hogy akik a legrosszabb helyzetben vannak, azokkal kell valamit csinálni, egész egyszerűen, mert nem lehet azt gondolni, hogy a kommunista rendszer minden vezetője minden időben hitetlen ember volt” (i. m.: 15).

Egy magát egalitáriusnak valló etatista berendezkedés sérülékenyebb az elosztási problémákkal kapcsolatban (paradox módon akár akkor is, ha többet tesz ezek kezeléséért vagy megoldásáért), mert többet vállal magára és többet hirdet magáról. Kemény szerint az előadása „botrányát” súlyosbította, hogy abban „a szegénység típusainak ismertetésénél munkáscsaládok szerepeltek” (Kemény 1992a: 79), és hogy arról volt benne szó, hogy

főleg a fizikai munkások a szegények, ami külön fájdalmas volt, mert ha az derült volna ki, hogy a volt arisztokraták a szegények, az mégis kellemesebb lett volna a rendszer vezetői számára (Szabari 1998: 15).

Botrány-e ma (vagy az volt-e 1990 óta bármikor), hogy a fizikai munkások szegények, vagy ez inkább éppolyan magától értetődő, mint az évszakok váltakozása?

Ezzel összefüggésben írta Michael Burawoy és Lukács János (1992), hogy az „állam-szocialista” rendszerekben a szocializmus ideológiája automatikusan rámutat a rendszer kudarcára a hirdetett célok valóra váltásában, és így lényegében a saját legitimitását ássa alá. Máshonnan közelítve: a szegénység iránti fokozott érzékenységet részben az okozza, hogy – szemben a plurális politikai-gazdasági rendszerekkel, amelyekben a hatalom holléte nem magától értetődő – a bürokratikus-tervező államkapitalista diktatúrákban egyértelmű, hogy ki van hatalmon, és így az is sokkal inkább egyértelmű, hogy kit terhel a felelősség a társadalmi problémákért (vö. Ost 2005).

Ez az érzékenység Kemény saját történetében sem csak egyféleképpen – a cenzúrán és a retorzión keresztül – jelent meg: finanszírozna-e jelenleg a magyar állam az 1970-es évekhez hasonló mértékben, azokhoz hasonlóan kiterjedt kutatásokat a szegénységről, a cigány lakosságról vagy a munkásságról, és ha finanszírozna, rábízná-e ezeket egy tudhatóan ellenzéki kutatóra?⁶ A szegénység iránti érzékenység – a társadalomtudósokra vagy a társadalmi problémákról szóló közbeszédre nézve – ambivalens következményei kapcsán eszünkbe juthat Bognár Szabolcs, Kádár Jánosné és a lakcímnélküliség története is.⁷

Bognár Szabolcs „Törvényes” csövesek? címmel közölt cikket az 1980-as évek elején (Bognár 1982) a lakcímnélküliség problémájáról, elsősorban a volt állami gondozott fiatal felnőtt-

6 A kérdés első fele persze az 1990-es évekkel kapcsolatban is feltehető: a rendszerváltás után néhány évvel „A túlélésért küzdenek” címmel közölt interjút Kemény Istvánnal a *Magyar Hírlap*. A cím kivételesen nem a szegénységben élő emberekre, hanem a Szociológiai Kutatóintézetre utalt, ahol Kemény szerint a forrás-elvonások miatt „a körülmények szinte lehetetlenné” tették, hogy „tudományos munkát lehessen folytatni” (Kemény 1992b: 13).

7 Ez a példa természetesen semmilyen értelemben nem reprezentatív általában a társadalmi problémák vagy a szegénység rendszerváltás előtti kezelésére, ugyanakkor (a maga nyilvánvalóan túlzó módján) segít érzékelteni a rendszer jellegéből fakadó ambivalenciákat.

tekkel kapcsolatban. Az ugyanerről és ugyanezzel a címmel elkészült dokumentumfilmet betiltották. Az állami rádió azonban leadott a témáról egy hosszabb riportot. Az állampárt főtitkárának a felesége „hallotta a riportot a rádióban, és hétfőre bekérte a szöveget a központi bizottságba, mondván, hogy ez vagy felforgató riport, vagy igaz, de akkor ezt a bizonyos lakcímrendeletet meg kell változtatni. És 1983. július 1-jétől meg is változtatták” – emlékezett vissza a szerző (Iványi 1997: 13).

Ma Magyarországon a hivatalos statisztikák szerint legalább kilencvenezer embernek okoz problémát, hogy nincs érvényes lakcíme, vagy kizárólag településszintű lakcíme (vagy csak tartózkodási helye) van,⁸ és vélhetően sokkal többen vannak azok, akiket azért ér hátrány (például a pénzbeli ellátásokhoz vagy az oktatáshoz, szociális szolgáltatásokhoz való hozzáférésben), mert nem ott laknak, ahová „be vannak jelentve”. A probléma tehát 30 évvel Bognár írása után jóval szélesebb tömegeket, a fedél nélkül vagy éjjeli menedékhelyeken, átmeneti szállásokon, családok átmeneti otthonaiban vagy munkásszállásokon élő emberek kivül a magánpiaci bérleményekben lakók jelentős részét is érinti. A Város Mindenkié csoport hosszabb ideje foglalkozik ezzel a témával, 2016 őszén pedig aláírásgyűjtéssel, sajtóközleményekkel és az egyik illetékes minisztérium elé szervezett akcióval is felhívta rá a figyelmet. Mindennek jelentős visszhangja volt a médiában – kivéve az állami rádiót és televíziót (valamint a kormánypárti oligarchák tulajdonában lévő újságokat és televíziókat), amelyek nemcsak hosszabb riportban, de rövid hírként sem foglalkoztak a témával. A Város Mindenkié lakcímproblémáról szóló javaslatait pedig mindeddig nem „kérte be” egyetlen magas rangú kormánypárti politikus (vagy a férje, felesége) sem.⁹

A szegénység és a szegénységgel foglalkozó szociológia társadalmi-politikai kontextusának alakulása az 1970-es évek és a mai Magyarország viszonylatában tehát biztosan nem egyszerűsíthető le arra, hogy korábban „nem volt szabad”, most pedig „szabad” beszélni a szegénységről (mint szegénységről). A szegénységért és a társadalmi egyenlőtlenségekért felelős társadalmi folyamatok feltárásának a politikai jelentősége azonban nem csupán a politikai elnyomás – mindkét időszakban egyaránt (noha természetesen nem egyenlő mértékben és formában) jelenlévő – következménye. Ennél általánosabb problémáról van szó.

A szociológia politikája

A szociológiának, ha a társadalmi egyenlőtlenségekkel, illetve azoknak és a társadalmi problémáknak az újratermelődésével foglalkozik, elkerülhetetlenül kontrahegemón politikai tartalma van. Bourdieu szavaival:

8 Az adat forrása A Város Mindenkié csoport statisztikai adatkérése a Közigazgatási és Elektronikus Közszolgáltatások Központi Hivatalától. Ld. http://utcajogasz.hu/2016/03/03/legalabb_kilencvenezer_ember_van_bizonytalan_lakcim_helyzetben/.

9 Időközben az Emberi Erőforrások Minisztériuma (amely A Város Mindenkié petíciójára kezdetben a probléma létezésének a hangos és magabiztos tagadásával reagált) bejelentette, hogy létrehoz egy munkacsoportot a lakcím nélküli gyerekek ügyével kapcsolatban, amire azonban A Város Mindenkié csoportot nem csak nem hívták el, hanem a csoport többszöri kérése ellenére is elutasították a munkacsoportban való részvételét. A jelentős média nyilvánosság hatására azonban a minisztérium végül bekérte az AVM írásbeli javaslatait. Ezekre a kézirat lezárásáig (2017 áprilisa) azonban semmilyen érdemi válasz nem érkezett.

(...) a társadalomtudomány azáltal, hogy feltárja azokat a fennálló rend megőrzését biztosító társadalmi mechanizmusokat, amelyek szimbolikus ereje éppen a működés módjuk és következményeik félreismeréséből származik, szükségszerűen állást foglal a politikai küzdelmekben (Bourdieu 1993: 23).

Egy olyan társadalomban, amelyben a fennálló rend ideológiája részben az égitestek mozgását meghatározó törvények félreismerésén alapul – mint Kopernikusz esetében a 16. században –, a csillagászat tudománya is elkerülhetlenül politikai jelentésre tett szert. Egy olyan társadalomban, amelyben a fennálló rend ideológiájának fontos eleme a kereszténység és a keresztény teremtésmítosz – mint Darwin esetében a 19. században –, az evolúcióelmélet is elkerülhetetlenül politikai tartalmat hordozott (és hordoz jelenleg is, például az Egyesült Államok bizonyos részein). Vagy egy időben és térben hozzánk közelebb álló példát említve: egy olyan társadalomban, amelynek hivatalos ideológiája a marxizmus meghamisítására épült, az autentikus marxista elméleti munka is kiemelt politikai veszélyként jelentkezett.

Ami azonban témánk szempontjából a legfontosabb: egy olyan társadalomban, amelyben a fennálló egyenlőtlenségek igazolása jórészt a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődését biztosító mechanizmusok elfedésén vagy meghazudtolásán nyugszik – és minden osztálytársadalom ilyen, tehát a „megvalósult szocializmus” éppúgy, mint az 1990 utáni újkapitalista rendszer vagy a mai magyarországi társadalmi berendezkedés: „aki dolgozik, boldogul”, mondta Kádár János, de éppúgy mondhatta volna Margaret Thatcher vagy az Orbán-rezim bármelyik apológétája is –, ott az egyenlőtlenségek, a fennálló elosztási és újraelosztási viszonyok igazolása egyúttal szociológiai tények és törvényszerűségek meghazudtolásán nyugszik, és így a valódi társadalomtudomány elkerülhetetlenül politikai jelentésre tesz szert.

Ezért volt politikai jelentősége Kemény István 1970-es felszólalásának (a szándékaitól függetlenül), mint ahogy politikai jelentősége van például annak a tényközlésnek is (ismét csak függetlenül bárki politikai szándékaitól), hogy a kényszer-közfoglalkoztatás rendszere nem segíti, hanem inkább hátráltatja az elsődleges munkaerőpiachoz való hozzáférést; hogy a lakástámogatások elosztása az elmúlt másfél évtizedben (éppúgy, mint az 1960-as években) szisztematikusan és bővítve termelte újjá a társadalmi egyenlőtlenségeket, vagy hogy a roma gyerekek iskolai hátránya nem valamiféle etnikus kultúrából, hanem osztályhelyzetükből és a hátrányos iskolai feltételekből következik.

Maga a társadalomtudományos gyakorlat, mivel tényeket állapít meg, politikai jelentésre tesz szert. A széles körben hirdetett valótlanságok világában bármilyen tényközlésnek politikai és erkölcsi jelentősége van (Mills 2000: 178).

Ez pedig azt jelenti, hogy a szociológusok elvben természetes szövetségesei (lehetnének) az „alul lévőknek” – tehát mindazoknak, akiket azok a társadalmi, elosztási, intézményi kényszerek és működésmódok fosztanak meg a méltó, szabad élet feltételeitől, amelyek fennállásának egyik fontos biztosítója ezeknek a mechanizmusoknak az elrejtése vagy meghazudtolása, és amelyek feltárása viszont a társadalomtudományok feladata.

Robert Mertonnak a deviancia strukturális okairól szóló klasszikus elemzését idézve: a szegénység és a társadalmi egyenlőtlenségek társadalmi strukturális okainak az elhallgatásából (és azoknak az egyéni érdemek vagy a vakszerencse következményeinek való beállításából)

önként adódik, hogy a siker vagy a kudarc kizárólag a személyes képességek függvénye; aki tehát kudarcot vall, csak saját magát hibáztathatja: a self-made man (önerejéből valamivé vált ember) fogalmának az ellenpárja a self-unmade man (a maga hibájából semmire se jutott ember). Ez utóbbiak számára a kudarc e kulturális meghatározás elfogadása esetén kettős veszélyt jelent: egyrészt világosan lemaradnak a sikerért folyó versenyfutásban, ugyanakkor burkoltan is kudarcot vallanak, mert hiányzik belőlük a sikerhez szükséges képesség és erkölcsi kitartás (Merton 1980b: 405).

A társadalmi problémák ilyen magyarázatai

a társadalmi struktúra kritikáját az én kritikájává alakítják azoknál, akik társadalmi helyzetük-nél fogva nem tudnak maradéktalanul és másokkal egyenlő mértékben élni a lehetőségekkel”, és így azt eredményezik, hogy „a kudarc által kiváltott agressziót tehát befelé, nem pedig kifelé kell irányítani, az embernek önmagát és nem a társadalmi struktúrát kell célba vennie (Merton 1980a: 353, 350).

Azok azonban, akik „úgy vélik, hogy az ok a társadalmi struktúrában keresendő, elidegenedhetnek ettől a struktúrától”, és könnyen „lázadóvá” válhatnak (Merton 1980a: 368) – és nem csupán a kifejezés mertonai értelmében.

Tamás Gáspár Miklós egyszerű a kafei hamis vád alóli felmentés hatásához hasonlította azt a felismerést, hogy nyomorunk nem a saját alsóbbrendűségünk vagy tehetségtelenségünk vagy lustaságunk, hanem rajtunk kívül álló társadalmi folyamatok eredménye: ez a felismerés egyrészt

gyógyír az irracionális szegénységre és büntudatra, amely a szegénységgel és az alárendeltséggel jár, másrészt azonban érvényes tudást nyújt a társadalomról, és erkölcsi ösztönzést jelent a fölszabadító kollektív cselekvésre (Tamás 2002: 85–86).

Amiről itt szó van, az pedig nem más, mint amit C. Wright Mills – akinek a vonatkozó könyvének egy részlete éppen Kemény István fordításában olvasható magyarul (Mills 1970) – szociológiai képzőelőrőnek nevez. Az egyéni szerencsétlenség strukturális okainak felismerése a méltóság kérdése a rendszer vesztesei, és mesterségük lényege a szociológusok számára.

Útkeresések

Mit jelent – vagy mit jelenthetne – ez konkrétan, a mai magyarországi viszonyok között, amikor a nyilvánosságot (és így a közbeszédet) a végletekig eltorzítja az állampárt (és a kormányhű nagytőkék) médiafölénye, és amikor a szociológusok még a nyilvánosság ellenzéki vagy szabadabb rezervátumaiban is ennyire alulreprezentáltak például az általában mindenféle kritikai szemléletet nélkülöző (Berkovits 2011) „politológiai” diskurzussal szemben – tehát igen korlátozott a szociológiai munkák társadalmi hatása; és amikor a tág értelemben vett állami társadalompolitika (szemben az 1990 előtti idősakkal) vállaltan jóléti államellenes ideológia alapján, rendszerszerűen a társadalmi egyenlőtlenségek növelésén dolgozik – és így a közpolitikai szerepvállalás lehetőségei is igen korlátozottak?

Erre valószínűleg nincsen válasz, így egyes számban, hanem válaszok, vagy inkább válságkísérletek vannak – például a Közszociológiai Műhely, a Helyzet Műhely vagy a Kritikai

Városkutatás Műhely válaszai, de ilyen válaszkísérletnek tekinthető A Város Mindenkié csoportban részt vevő „szövetséges” aktivisták munkája is.¹⁰ A csoport általában úgy mutatja be magát, mint olyan érdekvédő szervezet, amelyben hajléktalan, hajléktalanságot megtapasztalt, valamint lakásszegénységben élő emberek dolgoznak együtt „szövetséges” aktivistákkal (tehát a hajléktalanságban és a lakásszegénységben közvetlenül nem érintett emberekkel). A szövetséges aktivisták ilyen meghatározása azonban félrevezető abból a szempontból, hogy nem olyan, véletlenszerűen kiválaszt(ód)ott emberekről van szó, akiknek van hol lakniuk, hanem szinte kivétel nélkül szociológiát, kulturális antropológiát, szociálpolitikát vagy szociális munkát tanult fiatal értelmiségiekről.¹¹

A közös munka alapja pedig részben éppen annak a belátása, hogy a szociológiai képzeletű és a társadalom strukturális viszonyrendszerének a felismerése (pontosabban a társadalom és benne a saját helyzetünk ilyen értelmezéseit kultiváló ellenkulturális közösség) a legerősebb ellenszere annak a szimbolikus elnyomásnak, ami a szegénység és a nyomor társadalmi okainak az eltagadásán keresztül nem csupán legitimálja az osztályhierarchiát (Gans 1992), hanem meg is bélyegzi és „le is fegyverzi” a társadalmi igazságtalanságok kárvallottjait. A „szövetséges” aktivisták szerepét tehát részben értelmezhetjük olyan „organikus közszociológiai” gyakorlatként, amelyben „a szociológus egy látható, sűrű, aktív, helyi és gyakran ellenálló közösséggel áll szoros kapcsolatban”, és amelynek során a szociológus és a közösség között „kölsönös tanulási folyamat zajlik” (Burawoy 2006: 39).

A példából természetesen nem következik, hogy minden szociológusnak az volna a feladata, hogy aktivistává váljon (sőt elkerülhetetlenül szükség van valamiféle munkamegosztásra). Az osztályokon átívelő közös mozgalmi munka ebből a szempontból csak egy lehetséges válasz a kérdésre. Hasonlóképpen válasz lehet a szegénységben élő emberek bevonása a tudástermelésbe – amire szép és fontos példák az Udvarhelyi Tessza, illetve a Közélet Iskolája által koordinált kutatások a hajléktalan embereket sújtó hatósági zaklatásokról és a magyarországi lakhatási mozgalmak történetéről,¹² a társadalmi egyenlőtlenségek okait és következményeit feltáró társadalomtudományos eredményeknek a szélesebb közvélemény (vagy kifejezetten az efféle ismeretektől tipikusan leginkább elzárt társadalmi csoportok)¹³ számára hozzáférhető terjesztése, és így tovább.

Az viszont biztos, hogy kiemelkedően fontos volna, ha többet gondolkodnánk közösen azon, miként fordíthatnánk a társadalomtudományok eszköztárát még inkább azoknak a szolgálatába, akikért viselt morális felelősségtudat sokakat – és a visszaemlékezései alapján Kemény Istvánt bizonyosan – a társadalomtudományokkal való foglalatosságra sarkallt. A tét nem csupán a szociológia társadalmi szerepe, és nem is csupán a szegénység alakulása, hanem mindezen keresztül a demokrácia lehetősége és minősége is.

10 A Város Mindenkié csoport szerveződési modelljéről kitűnő összefoglalót ad Sebály Bernadett (2015) tanulmánya.

11 A kritikai társadalomelméletben rejlő, gyakorlati cselekvésbe átfordítható lehetőségekre utal az is, hogy A Város Mindenkié szövetséges aktivistáinak több mint a fele korábban a Társadalomelméleti Kollégium tagja volt.

12 Előbbihez ld. A Város Mindenkié 2012; Udvarhelyi 2011; Udvarhelyi 2014: 207–250. A Közélet Iskolája magyarországi lakhatási mozgalmakról szóló részvételi akciókutatásához ld. a „Mikor van a tettek ideje, ha nem ilyenkor?” című utazó kiállítást, valamint <http://www.kozeletiskolaja.hu/page/tettek-ideje-kiallitas>.

13 Például a Közélet Iskolájának a büntetés-végrehajtási intézményben élő emberek részére szervezett képzései a társadalmi egyenlőtlenségekről. Ld. <http://www.kozeletiskolaja.hu/page/blog/tagged/buntetesvegrehajtas/>.

És nem csupán azért, mert a szociológiai képzelőerő (illetve annak az osztályokon átívelő közéleti munkával való terjesztése) bárkinek, és így a legszegényebb embertársainknak is segíthet cselekvő állampolgárrá válni, hanem azért is, mert – ahogy Kemény István mondta

ha a lakosság egyötöde, esetleg egyharmada olyan súlyos megélhetési gondokkal küszködik, hogy nem tud részt venni a társadalom életében, akkor nem beszélhetünk demokráciáról (Kemény 1992c: 6)

– akkor sem, ha időközben esetleg helyreállna például az Alkotmánybíróság autonómiája és jogköre.

Nem elég a szabadságjogokat deklarálni, azok érvényesüléséhez a felételeket is biztosítani kell a társadalom minden tagja számára (Kemény 1992c: 6).

Végül – mintegy biztatásként – álljon itt egy utolsó idézet Kemény Istvántól:

56 nyarán volt az, hogy énnekem valami dolgom volt az Orczy tér környékén (...) ott az Orczy téren egy ilyen földszinti üzlethelyiségben laktak valakik, és a földszinti lakásból a rendőrök ki akartak telepíteni egy családot. Kilakoltatás volt, és éppen akkor mentek haza az emberek a gyárból (...). És azonnal egy óriási ilyen tüntetésszerű felvonulás lett, és megakadályozták, hogy kitelepítsék (a családot). Mikor ezt láttam, akkor már tudtam, hogy most már egész biztos, hogy ki fog törni a forradalom (Kemény 1995: 22).

Hivatkozott irodalom

- A Város Mindenkié (2012): *Utca és Jog. Részvételi akciókutatás a Budapesten fedél nélkül élő embereket érő diszkriminációról*. Interneten: <https://docs.google.com/file/d/0B4k9StDq8GYYVwMwNlVtM3VNZUk/>.
- Berkovits Balázs (2011): Kis magyar politológia, avagy a kritika halála. *Szuverén*, 2011. január 10. Interneten: <http://szuveren.hu/tarsadalom/kis-magyar-politologia-avagy-a-kritika-halala>.
- Bognár Szabolcs (1982): „Törvényes” csövesek? *Kritika* 11(6): 20–21.
- Bourdieu, Pierre (1993): *Sociology in Question*. London: Sage.
- Burawoy, Michael és Lukács János (1992): *The Radiant Past. Ideology and Reality in Hungary's Road to Capitalism*. Chicago: University of Chicago Press.
- Burawoy, Michael (2006): Közérdekű szociológiát! *Replika* (54–55): 35–66.
- Ferge Zsuzsa (2015): A KSH szakít a Magyar statisztika legjobb hagyományaival? *Kettős Mércé*, 2015. július 5. Interneten: http://kettosmerce.blog.hu/2015/07/05/a_ksh_szakit_a_magyar_statisztika_legjobb_hagyomanyaival.
- Gans, Herbert J. (1992): Mire szolgálnak az érdemtelen szegények? *Esély* 4(3): 3–17.
- Havasi Éva (2015a): Amerikai módszer magyar módra a KSH-ban, avagy hogyan lesz a Fordból Trabant? *Kettős Mércé*, 2015. december 7. Interneten: http://kettosmerce.blog.hu/2015/12/07/amerikai_modszer_magyar_modra_avagy_hogyan_lesz_a_fordbol_trabant_hycomat.
- Havasi Éva (2015b): A magyarországi létminimum-számítás korszakai nemzetközi összehasonlításban. *Statisztikai Szemle* 93(10): 885–916.
- F. Havas Gábor (2008): Kemény István 1925–2008. *Beszélő* 13(5): 62–66.
- Iványi Gábor (1997): *Hajléktalanok*. Budapest: Sik Kiadó.
- Kemény István [1985]: Fölszólalás a Magyar Tudományos Akadémián. In *Isten éltesen Pista! Kemény István 60. születésnapjára*. Havas Gábor, Kenedi János és Kozák Gyula (szerk.). [h.n.]: [é.n.], 32–35.
- Kemény István (1991): Megfelezett élet. Csizmadia Ervin beszélgetése Kemény István szociológussal. In *Közről s távolból*. Budapest: Gondolat, 179–199.
- Kemény István (1992a): A szegényről. Fölszólalás a Magyar Tudomány Akadémián. In *Szociológiai Írások*. Gábor Kálmán és Kemény István (szerk.). Budapest: Replika Kör. 79–83.

- Kemény István (1992b): „Küzdelem a túlélésért”. V. Bálint Éva interjúja. *Magyar Hírlap*, november 11.: 13.
- Kemény István (1992c): „Nem elég a szabadságjogokat deklarálni”. Faggyas Sándor interjúja. *Figyelő* 41 (október 8.): 6.
- Kemény István (1995): *Interjú*. Készítette és leírta: Elbert Márta. Interneten: http://www.kemenyistvan.hu/images/01/Kem%E9ny%20Istv%E1n%20interj%FA_1_5.pdf.
- Merton, Robert K. (1980a): Társadalmi struktúra és anómia. In *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Kulcsár Kálmán (szerk.). Budapest: Gondolat, 338–391.
- Merton, Robert K. (1980b): Újabb fejlemények a társadalmi struktúra és az anómia elméletében. In *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Kulcsár Kálmán (szerk.). Budapest: Gondolat, 393–451.
- Mills, C. Wright (1970): *Hatalom – politika – technokraták. Válogatás C. Wright Mills műveiből*. Kulcsár Kálmán (szerk.). Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Mills, C. Wright (2000): *The Sociological Imagination*. Oxford: Oxford University Press.
- Ost, David (2005): *The Defeat of Solidarity. Anger and politics in Postcommunist Europe*. Ithaca: Cornell University Press.
- Sebály Bernadett (2015): Közösen akarnak tenni és tesznek a megbélyegzés és megaláztatás ellen. *Ezredvég* 25 (3): 127–139.
- Szabari Vera (2008): Kemény István életútinterjú. *Szociológiai Szemle* 18(2): 3–21.
- Udvarhelyi Éva Tessza (2011): Együtt kutatunk. Kutatás és aktivizmus Magyarországon hajléktalan emberekkel. *AnBlok* (5): 8–87.
- Udvarhelyi Éva Tessza (2014): *Az igazság az utcán hever. Válaszok a magyarországi lakhatási válságra*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Tamás Gáspár Miklós (2002): A szakszervezeti kérdés a huszonegyedik században. *Ezredvég* 12(3): 78–88.

NEMZETISÉGI EGYÜTTÉLÉS A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

Keszei András:

Nép, etnikum, felekezet. A magyarországi zsidóság meghatározása a 19. század első felében

Tarafás Imre:

Nemzetiségek a nemzeti történelemben. Magyarországi nemzeti kisebbségek reprezentációja történelmi összefoglalókban, a dualizmus korában

Koloh Gábor:

Gyermekvállalás a Völgységben és az Ormánységben. A kismányoki és a vajszlói kerület termékenységtörténetének elemző összehasonlítása (1790–1894)

Balla Loránd:

„A nemzetiségi kérdés, voltaképpen nyelvkérdés.” A Temesvári Magyar Nyelvet Terjesztő Egyesület kulturális stratégiái egy soknemzetiségű városban

Szeghy-Gayer Veronika:

A szlovák–magyar–zsidó–cseh Kassa a 20. század első felében

Iváncsó Ádám:

Ruszin hallgatók és a debreceni egyetem, 1938–1945

Veress Dániel:

Az építészet mint nemzetépítés. Nemzeti stílustörekvések a magyar, lengyel, cseh (és osztrák) építészetben 1925 előtt

A Korall szerkesztőségének elérhetőségei:

terjesztes@korall.org, korall@korall.org, www.korall.org

1113 Budapest, Valkói u. 9.

Előfizetési szándékát kérjük, jelezze a szerkesztőségénél, és valamennyi idejű számunkat postázzuk Önnek. Az éves előfizetés ára 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.

A Korall Társadalomtörténeti Folyóirat soron következő 2017. évi

tematikus számai:

69. Színház és társadalom

70. Országgyűlések Magyarországon

Tari Örs Lehel

Kemény István gyűjteménye és a kapcsolódó iratok a Blinken OSA Archívumban

Kemény István iratai 2015-ben kerültek a Blinken OSA Archívumhoz.¹ Az anyagok feldolgozása 2016 őszére fejeződött be, ennek eredményeként az iratok nyilvánosan kutathatóvá váltak² az alábbiakban részletezett rendszerben. A gyűjtemény dokumentumai a keletkezésük körülményeinek okán vagy tematikus szempontból számos módon kötődnek az archívumban őrzött egyéb anyagokhoz.

A fond első állaga³ a Kemény István által vezetett vagy közreműködésével végzett szociológiai és történeti kutatások dokumentációját, interjúit és háttéranyagait, valamint az ezek nyomán megjelent elemző tanulmányokat tartalmazza. Ezek közt olyanok is megtalálhatók, melyek a keletkezésük idejében nem jelenhettek meg nyilvánosan Magyarországon, legfőképpen kérdésfeltevéseik okán. A kutatási projektek közül az első jelentősebb a Ferge Zsuzsa szociológussal 1963-ban folytatott társadalmirétegződés-vizsgálat volt, emellett megtalálhatók az informálisan „szegénységkutatás”-ként emlegetett, az alacsony jövedelműek életkörülményeit vizsgáló, valamint az 1971-es, 1993-as és 2003-as országos reprezentatív romakutatások interjúi és tanulmányai, a gazdasági vezetők viselkedéséről szóló, hosszú időre titkosított, valamint azon szociológiai és gazdasági vizsgálatok anyagai, amelyek a gyári munkások élet- és munkakörülményeivel foglalkoztak. Jóval később, már a rendszerváltás után keletkeztek azok az interjúk, melyek a kisvállalkozók gazdasági lehetőségeit vizsgálták. A levéltári állag végén olyan egyéb kutatási anyagok találhatók, melyek nem sorolhatók egy-

1 Az iratokat Kemény István özvegye, Passuth Krisztina adományozta az Archívumnak.

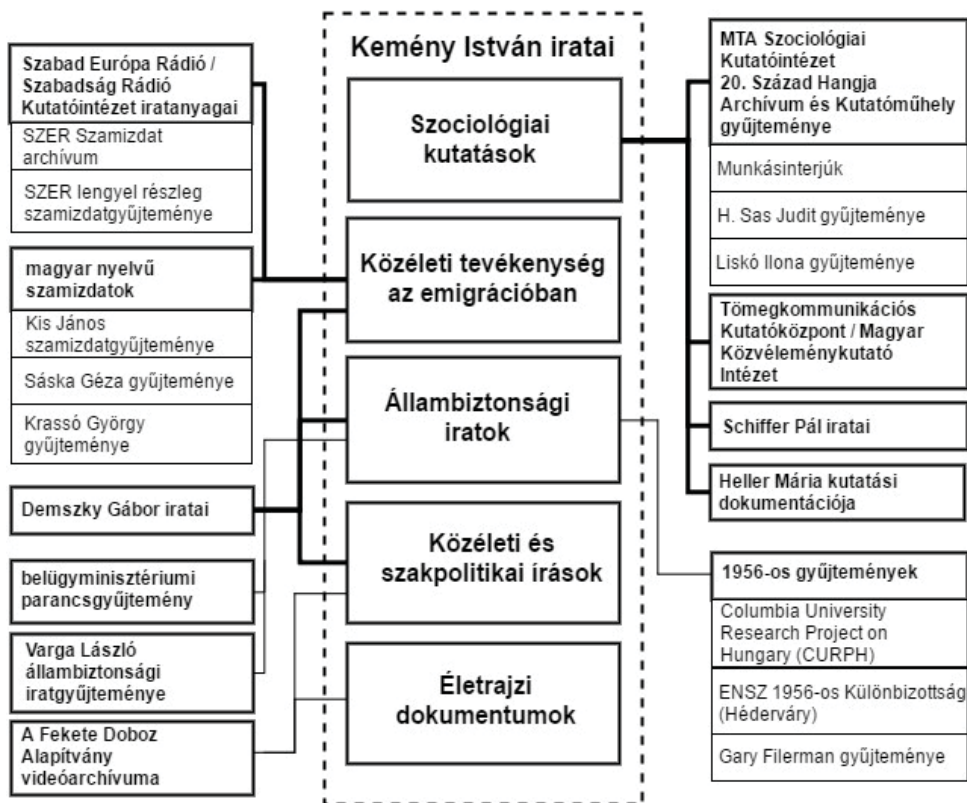
2 A nyilvános és ingyenes kutatóhely Budapesten az 1051 Budapest, Arany János u. 32. szám alatt található.

3 A fond (Fonds) a levéltári iratok alapegysége, Kemény István fondjának jelzete a Blinken OSA Archívumban HU OSA 368. A fondok állagokra (subfonds) tagolódnak, az állagok pedig sorozatokra és kisebb egységekre. (Az OSA digitális repozitóriumában található tematikus gyűjtemények ugyanennek a hierarchikus feldolgozási rendszernek különböző elemeire mutatnak a közös téma által inspirált keresési logika szerint.)

értelműen egyik fentebb említett kutatásba sem. Jelentősebbek közülük a Henry George-féle telekértékkadó elméleti anyagai, valamint a zsidóság 19. századi helyzetével és a magyar társadalom történetével foglalkozó tanulmányok. Ezek közül több a nyolcvanas években keletkezett az emigrációs időszakban.

Külön gyűjteményrész foglalkozik Kemény István emigrációs média- és közéleti tevékenységével. Ezek jelentős részét teszik ki a Szabad Európa Rádió műsorainak előkészítő anyagai. Kemény István több programban is közreműködött, saját műsora a Párizsi magyar figyelő volt, mely 1983-tól 1990-ig heti rendszerességgel volt adásban, ebben korának jelentősebb társadalomelméleti írásait kommentálta, beszámolt a Szovjetunió utolsó évtizedének válságjelenségeiről és a Kelet-Európában működő ellenzéki mozgalmak tevékenységéről. Az állagban ezenkívül megtalálhatók a Kemény közreműködésével készült Magyar Füzetek és az akkor párizsi székhelyű Irodalmi Újság egyes számai, valamint francia és angol nyelvű publikációk.

A harmadik állagban kaptak helyet a Kardos László szociológus és Bibó István politikus ügyében folytatott állambiztonsági nyomozások és bírósági tárgyalások iratai. Keményt is a Kardos ellen folytatott eljárásban ítélték börtönre 1958-ban, miután bűnösnek találták a népi demokrácia állami és társadalmi rendszerének megdöntésére irányuló szervezkedésben való részvétel vádjában. Az állagban főleg az 1956-os eseményekkel kapcsolatban keletkezett belügyi iratok találhatók. Az állagon belüli második levéltári sorozat az egyéb, 1956-hoz nem

szorosan kapcsolódó, főleg későbbi demokratikus ellenzéki ügyekhez köthető állambiztonsági iratokat tartalmazza.

Kemény István rendszerváltás utáni egyéb közéleti és szakpolitikai cikkei külön anyagként képeznek a gyűjteményen belül, melyben találhatók újságkivágások és egyéb előkészítő anyagok, többek között a BBC magyar nyelvű adásának 1991-es rádióműsoraihoz küldött kézzel írt előkészítő anyagai is.

A gyűjtemény utolsó állagában a Kemény István életére és szakmai pályájára vonatkozó biográfiai dokumentumok találhatók. Ezek főleg interjúk átiratai, önéletrajzok és nekrológok.

A kapcsolódó gyűjteményekről

A Blinken OSA Archívum számos gyűjteménye kapcsolódik közvetlenül vagy közvetetten Kemény István irataihoz, illetve kutatásaihoz. Az alábbiakban ezek közül ismertetjük a legfontosabbakat.

20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely

Az MTA Szociológiai Kutatóintézetében életre hívott archívum feladata a magyar társadalomkutatás örökségének megőrzése és kutathatóvá tétele. A Blinken OSA Archívummal közösen fenntartott online gyűjteményben számos más kutató anyagai mellett megtalálhatók a Kemény által vezetett 1971-es reprezentatív romakutatás anyagainak digitalizált változatai, köztük a Munkáséletmód című interjúgyűjtemény, amely Budapest különböző gyáraiban dolgozó munkások megkérdezésével jött létre az 1970-es évek közepén zajló életmódkutatás keretei közt. Jelentős anyagrészt képez H. Sas Judit kutatása az Orion gyárban, amely a munkások életkörülményeinek kvalitatív kutatására vállalkozott 1978 és 1981 között, de jelentős adalékkal szolgál Liskó Ilona és Kardos Gábor kutatása is, melynek címe Érdekvizonyok a Salgótarjáni Síküveggyárban volt.

Tömegkommunikációs Kutatóközpont/Magyar Közvéleménykutató Intézet (TK/MKI)

A Szecskó Tamás által vezetett intézet fő profilja kezdetben a média- és közönségkutatás volt, később egyre kiterjedtebb gazdasági és politikai közvélemény-kutatásokat is végzett, melyek során a kormányintézkedések fogadtatásának felmérése mellett igen nagy figyelem irányult a közgondolkodásban kitapintható tendenciák vizsgálatára. Az 1969–1991 közötti időszakot lefedő gyűjtemény számos olyan kutatási anyagot tartalmaz, amely tematikusan illeszkedik a Kemény által vezetett és elvégzett kutatásokhoz, köztük a cigánykérdés, a cigány-magyar szegregáció, a cigányellenesség, a cigány karakterológia, a munkások és a munkásosztály, a szegénység, a jövedelmi különbségek és a társadalmi egyenlőtlenségek vizsgálata, csakúgy, mint a Cséplő Gyuri című filmről rendezett anketok elemzése. Fontos megjegyezni, hogy a kutatások teljes dokumentációja mellett az alapadatok egy része is rendelkezésre áll, illetve összevethető más kutatások adataival. A nyilvános kiadványok mellett a gyűjteményben kéziratok és háttéranyagok, továbbá olyan korlátozott terjesztésű, illetve szigorúan bizalmas jelentések és kiadványok is megtalálhatók, amelyek a Magyar Rádió, a Magyar Televízió, a Magyar Távirati Iroda, valamint az MSZMP KB Agitációs Propaganda Osztálya számára készültek kis példányszámban.

A gyűjtemény a filmrendező Schiffer Pál, a magyar szociológiai dokumentumfilm meghatározó alakjának hagyatéka. Csaknem négy évtizedes filmes pályafutása során a paraszti élet változásait, a cigány kisebbség életkörülményeit és a munkásélet változásait dolgozta föl. A Kemény-gyűjtemény több szálon kapcsolódik az irataihoz. Egyrészt itt találhatóak a Galba Judit, Törzsök Erika és Csalog Zsolt által felvett interjúk átiratai, melyek a hetvenes és nyolcvanas években készültek a korábbi munkáskutatások folytatásaként, másrészt a gyűjtemény részét képezik a Cséplő Gyuri című film előkészületi anyagai. A filmet Schiffer Pál rendezte, a munkálatokban Kemény István szakértőként vett részt. Közös munkájuk eredménye a szituációs dokumentumfilm műfajának egyik első magyar példája, a Budapesti Iskola mara-dandó alkotása.

A Szabad Európa Rádió Kutatóközpontjának anyagai

Ritka, hogy a rádiós műsorgyártás után a programok előkészületi jegyzetei megmaradjanak – a Kemény-gyűjtemény ilyen. Ezekből egy válogatás már megjelent könyv alakban Dávid János, Havas Gábor, Köllő János, Passuth Krisztina és Varga Júlia válogatásában ...*És a 49 méteres rövidhullámon* címmel. A gyűjtemény értékét az is növeli, hogy általa többet tudhatunk a Magyarországra sugárzott műsorok tartalmáról.

A Blinken OSA Archívumban található a SZER kutatóközpontja által felhalmozott információs háttéranyag, mely világszerte kiemelkedő forrása a hidegháború politika- és társadalomtörténetének. A rádió kutatóközpontja által gyűjtött és képzett iratok célja nemcsak a műsorgyártás segítése volt, hanem a programokhoz szükséges információs háttér kiépítése is. A mintegy 2,5 folyókilométer terjedelmű levéltári fondban megtalálhatók a szocialista államokra vonatkozó tematikus anyaggyűjtés eredményei, médiamonitoring anyagok, szamizdat gyűjtemények, valamint a SZER kutatóközpont saját belső kiadványai is, melyek jelentős része az archívum honlapján digitálisan is elérhető.

Demszky Gábor iratai

A legjelentősebb magyarországi szamizdatkiadóként Demszky Gábor és az AB Kiadó rendszeresen tájékoztatott a Kemény-iskola tanulóiból álló SZETA (Szegényeket Támogató Alap) tevékenységéről, a kiadványaiban megjelent anyagokat pedig Kemény is felhasználta emigrációs tevékenysége során, egyes megjelent cikkek apropója pedig éppen az ő kutatómunkája volt. E kötődésnek állít emléket az *Isten éltesse, Pista!* című kiadvány, amely Kemény 60. születésnapjára készült.

A Demszky-gyűjteményben található állambiztonsági anyagok dokumentálják a demokratikus ellenzék (köztük Kemény szellemi hagyatékának örökösei) tevékenységének megfigyelését.

A rendszerváltás után, az emigrációból való hazatérését követően Kemény István a főpolgármester tanácsadójaként dolgozott, képviselve azokat az ügyeket, amelyek korábban még kutatóként foglalkoztatták. A várospolitikai állag, valamint a gyűjteményben megtalálható napi rendszerességgel készült fővárosi sajtófigyelő jó forrást biztosít annak felmérésére, hogyan érvényesültek ezek a témák a város politikájában.

Kemény István tevékenysége az emigrációs időszakban összefonódott a Magyarországon és az emigrációban élő alternatív mozgalmak ellenzéki erőfeszítéseivel. Maga is munkálkodott egy a magyar politikai kánonnal szembemenő hangvételű kiadványon: a Párizsban megjelenő Magyar Füzetek szerkesztésében és kiadásában jelentős szerepe volt. A magyar nyelvű szamizdat gyűjtemények közül Kis János, Krassó György, Demszky Gábor és Sáska Géza irataiban találhatók ilyen kiadványok. Hasonló illegális periodikák megjelentek a szocialista blokk több országában is, ezeket a Szabad Európa Rádió kutatóközpontja is gyűjtötte. Az OSA Archivum igen jelentős lengyel és orosz szamizdat gyűjteménnyel rendelkezik; a lengyel gyűjteményből csaknem tízezer kiadvány elérhető az archivum online tárhelyén.

A Fekete Doboz Alapítvány videóarchívuma

A Fekete Doboz Alapítvány gyűjteményének feldolgozása és kutathatóvá tétele az OSA egyik kiemelt prioritása. A máshol nem kutatható, felbecsülhetetlen értékű videóanyag részét képezi az 1988 és 1996 között forgatott több mint 200 dokumentumfilm, hírműsor és független riport, a több mint 3000 óra nyers, vágatlan videóanyag, a hozzájuk tartozó kéziratos szkriptlistával, a 150 órányi videó az 1989-es Ellenzéki Kerekasztal Tárgyalásokról, valamint a Roma Médiaiskola hallgatóinak több mint 50 dokumentumfilmje, melynek szakmai előkészítésében Kemény is részt vett. Fontos részét képezik a gyűjteménynek a Szabad Európa Rádió történetéről szóló oral history interjúk is. E videóanyagok feldolgozott része az archivum kutatótermében megtekinthető, illetve elérhető kis felbontásban a Blinken OSA Archivum YouTube-csatornáján⁴ több dokumentumfilm is.

Néhány további gyűjtemény

Azok a kutatók, akik akár közvetlenül a Kemény István kutatásaival összefüggő területeken dolgoznak, akár általánosságban a magyarországi társadalmi egyenlőtlenségek és sajátos társadalmi-politikai viszonyok vizsgálatában érdekeltek, értékes forrásanyagot találnak az alábbi, csupán jelzésszerűen említett gyűjteményekben is.

Heller Mária kutatási dokumentációja a nyilvánosságban lezajló értelmiségi vitákról: az 1950-es évek végétől a rendszerváltásig publikált folyóiratcikkek alapján a Kádár-rendszer korlátozott nyilvánosságának szerkezeti elemzésére vállalkoztak a nyilvános beszédmódok és stratégiák elméleti problémáinak vizsgálatával.

1956-os gyűjtemények: idetartozik az 1956-os kollektív fond, a Columbia Egyetem menekültekkel készített interjúinak online is elérhető gyűjteménye, az ugyancsak online Héderváry-gyűjtemény, amely az ENSZ 1956-os Különbizottságának anyagait tartalmazza, továbbá a 2016-ban indult és folyamatosan frissülő 1956-os menekültweboldal,⁵ amely többek között a Nemzetközi Menekültügyi Bizottság eddig nem kutatható iratait, valamint Gary Filerman Camp Kilmerben készült fotóit és dokumentumait mutatja be a magyar menekültek amerikai fogadtatásáról és életviszonyairól.

⁴ A Blinken OSA Archivum youtube oldala: <https://www.youtube.com/user/OSAArchivum> (letöltve: 2017. február 13).

⁵ <http://www.menekultek1956.org>, illetve <http://www.refugees1956.org>.

Belügyminisztériumi parancsgyűjtemény: a BM szerveinek irányítására és vezetésére szolgáló belügyi rendelkezések szabályozták a belügyi szolgálat ellátásának rendjét, a személyi állomány magatartási szabályait, alapvető jogait és kötelezettségeit, a szolgálati szervek általános feladatait, valamint a minisztérium egyes szerveinek tevékenységeit. Az archívum ezen gyűjteményében az 1949–1980 között keletkezett dokumentumok találhatóak.

Varga László állambiztonsági iratgyűjteménye: az anyagok részletesen foglalkoznak az 1956-ot megelőző időszakkal és az azt követő megtorlásokkal, tartalmazzák az állambiztonsági iratokat feltáró munkabizottságok dokumentumait, valamint a német állambiztonsági szolgálat (Stasi) munkáját dokumentáló iratokat is.

A vonatkozó gyűjtemények és gyűjteményrészek jelzetei

HU OSA 300	Szabad Európa Rádió / Szabadság Rádió Kutatóintézetének iratai
HU OSA 300-55	Szabad Európa Rádió lengyel alternatív kiadványok gyűjteménye
HU OSA 300-85	Szabad Európa Rádió Szamizdat Archívum
HU OSA 302	Demszky Gábor iratai
HU OSA 305	A Fekete Doboz Alapítvány videóarchívuma
HU OSA 335	Heller Mária kutatási dokumentációja
HU OSA 336	Király Béla iratai
HU OSA 355	Kis János szamizdatgyűjteménye
HU OSA 356	Schiffer Pál iratai
HU OSA 368	Kemény István gyűjteménye (az 1971-es reprezentatív romakutatás anyagai elérhetők online)
HU OSA 383	Sáska Géza szamizdatgyűjteménye
HU OSA 397	Krassó György szamizdatgyűjteménye
HU OSA 398	ENSZ 1956-os Különbizottság anyagai (Héderváry-gyűjtemény, online)
HU OSA 408	Varga László állambiztonsági iratgyűjteménye
HU OSA 409	20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely Gyűjteménye ⁶
HU OSA 409-1	Liskó Ilona gyűjteménye (online)
HU OSA 409-12	H. Sas Judit gyűjteménye (online)
HU OSA 409-15	Munkásinterjúk (online)
HU OSA 409-26	Kemény István gyűjteménye (online)
HU OSA 412	Gary Filerman gyűjteménye (online)
HU OSA 414	Columbia University Research Project on Hungary (online)
HU OSA 420	Tömegkommunikációs Kutatóközpont / Magyar Közvélemény-kutató Intézet

6 www.20szazadhangja.hu.

A Blinken OSA Archívum digitális tárhelyén található gyűjtemények
(<http://www.osaarchivum.org/digital-repository>)

CURPH Interviews with 1956 Hungarian Refugees

Polish Underground Ephemera

Polish Underground Periodicals

RFE Information Items

RFE/RL Background Reports

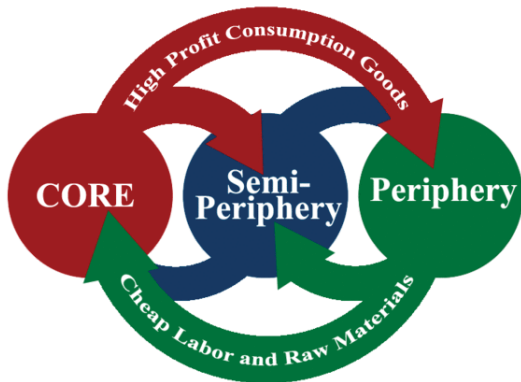
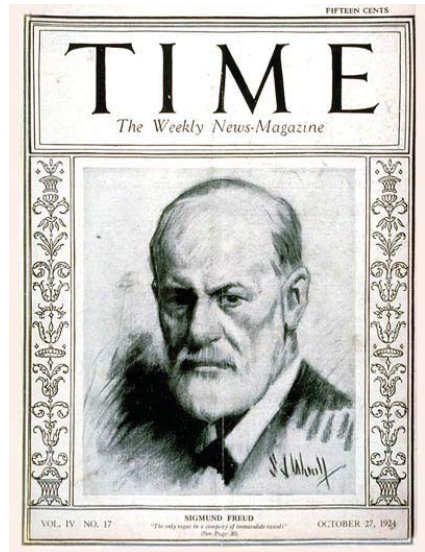
RFE/RL Hungarian Radio Monitoring

RFE/RL Polish Underground Press

RFE/RL Russian Broadcast Recordings

RFE/RL Situation Reports

UN Special Committee Documents

Wallerstein's World System Theory Model

Tudás az időről: konceptiók, élmények és kényszerek

Idő, vágy, hatalom.

Mélylélektan, társadalmi idő és időélmény mint pszichológiai egyenlőtlenség a kapitalista világrendszerben¹

E dolgozat három elméleti irányzathoz kapcsolódik szervesen. Először is a pszichoanalízishez, azon belül is a pszichoanalízis ortodox irányzatához; másodsor a tudásszociológia marxi vagy ideológiakritikai hagyományához; harmadszor pedig a világrendszer-elmélethez.

A tudásszociológia hagyományosan – mint „köttöjeles szociológia”, vagy mint a szociológiaelmélet egy aspektusa – a nemzetállamok belső minőségeiből, dinamikáiból vezeti le a tudattartalmak konstruálódásának dinamikáját, a „tudat léthez kötöttségét”. A foucault-i hagyományhoz kötődő *governmentality studies* pedig az állam és a modern állam által létrehozott felügyeleti rendszer kitüntetett szerepére épül. Ezzel szemben a világrendszer-elmélet túllép a nemzetállamon és a nemzetállam társadalmán mint önálló elemzési kereten, és a *hosszú 16. századtól* történetileg kialakuló árutermelési rendszert, a kapitalista világrendszert tekinti elemzési keretének. Ugyanakkor a dependencia- és az abból kinövő világrendszer-elmélet(ek), bizonyos értelemben a posztkolonialista elméletek által kiszorítva a területről (Kapoor 2010 [2002]), a tudásszociológiának csak a szűk értelemben vett ideológiakritikai ágát tették magukévá, a tágabb értelemben vett tudattartalmak elemzésével foglalkozó világrendszer-szemléletű tanulmány viszonylag kevés született – noha akadnak kivételek szép számmal, elég csak Magyarországon az *Eszmélet* folyóirathoz és a Helyzet Műhelyhez kapcsolódó szerzőkre gondolnunk (lásd pl. Szigeti 2005; Böröcz 2017; Éber et al. 2014: 10–63).

E dolgozat is a világrendszer-szemléletű tudásszociológia keretében íródik. Tehát kapcsolódik ahhoz a kérdéshez, hogy a társadalmi követelmények hogyan válnak egyéni tulajdonsággá (Fromm 1993 [1941]), vagy hogy az egyének hogyan csatornázódnak be az állam felügyeleti rendszerébe (Foucault 1998 [1978]). Ugyanakkor a társadalmat abból a keretből értelmezi, miszerint egy adott nemzetállamon belüli munkamegosztás (osztálystruktúra) a nemzetközi munkamegosztás részeként értelmezhető, az állam pedig e viszonyrendszerből fakadó hatalmi erőternek fontos, de nem a legfontosabb eleme. Így a hangsúly azon

¹ Köszönet Barna Emíliának, Huszár Ákosnak, Pinkasz Andrásnak, Wessely Annának és Zombory Máténak, amiért különböző fázisaiban átnézték a félkész dolgozatot és kritikáikkal segítettek az írást.

van, hogy az egyének miként csatornázódnak be bizonyos transznacionális árutermelési interdependencialáncok adott helyiértékeire, és a helyzetük ott miként konzerválódik, illetve, hogy a nemzetközi munkamegosztásból fakadó követelmények hogyan válnak az egyén tulajdonságaivá.

A világrendszer-elemzés szempontjából kiemelten fontos terület az időérzékelés és időélmény. A hosszú 16. századtól kialakuló kapitalista világrendszer egyre összetettebb árutermelési cselekvési láncokban egyre nagyobb jelentőséggel bír, hogy az egyes cselekvők mennyire képesek átlátni azokat a cselekvési láncokat, melyekbe adott helyiértéken integrálódnak, és mennyire tudják úgy megtervezni saját jövőbeli cselekvéseiket, hogy azok igazodjanak más cselekvők jövőbeli cselekvéseihez, tehát milyen mértékben képesek előre látni más cselekvők valószínűsíthető cselekvéseit. Ezt nevezhetjük a *funkcionális racionalitásra való képességnek*. A funkcionális racionalitásra való képesség minősége pedig abból adódik, hogy a cselekvő mennyire differenciáltan érzékeli az időt, mennyire képes affektusmentesen számításokat végezni a jövő bejósolására és átlátni a lehetséges kimeneteleket, tehát, hogy mennyire differenciált és szigorú az időélménye.

Ahogy Husserl írja, „[a]z időtudat analízise a deskriptív pszichológia és az ismeretelmélet ősrégi keresztje” (Husserl 2002 [1928]: 13). Az időélmény, illetve időérzékelés a tudásszociológiában is már rég feldolgozott terület, leginkább az e dolgozatban is tárgyalt Norbert Elias (1987 [1939], 1990 [1984]), Pierre Bourdieu (1990 [1976]) és E. P. Thompson (1990 [1967]) által. E dolgozatban e szerzőkhöz képest egyrészt a világrendszer-elméletnek a témába való bevezetésével arra a kérdésre keresem a választ, hogy mit is jelent az időérzékelés a transznacionális árutermelési láncok, tehát a modern tőkés világrendszer szempontjából. Másrészt a pszichoanalízis elméleti keretének felhasználásával egy a szociológiai elméletekben kevésbé hangsúlyos kérdésre szeretnék rávilágítani: az időérzékelés ontogenetikusan kialakulására és fejlődésére. Ezáltal is rámutatva, hogy az időélmény nem (csak) filogenetikusan kialakult jellemző, nem pusztán az ember emberségéből fakadó univerzális, hanem egy kisgyermekkortól szubjektivizált, a külső struktúrák által meghatározott, különböző társadalmi léthelyzetekben különbözőképpen alakuló minőség. E fejlődésleléktani aspektus felől közelíték a kapitalista világrendszer struktúráinak kényszerítőereje felé, ezzel hangsúlyozva a szubjektiváció – ha tetszik, habitualizáció – jelentőségét a témában. Tehát nemcsak a struktúrákra és azok tudásszociológiai hatására kívánok rávilágítani, hanem az ortodox pszichoanalízis elméleti apparátusát felhasználva ezeknek az időérzékeléseknek az egészen kisgyermekkortól kezdődő szubjektivációját – habitualizációját – is bemutatom. Így e hármas elméleti keret (pszichoanalízis, ideológiaikritika, világrendszer-elmélet) arra ad lehetőséget, hogy a dolgozatban komplex képet kapjunk a modern tőkés világrendszerben az időélményekről, egészen az időélményt befolyásoló makrostruktúráktól az egyéni időélmény kialakulásáig és vissza. Tehát arról, hogy az egyéni időélmények hogyan konzerválják a fennálló viszonyrendszereket – természetesen sok más konzerváló tényező mellett. Ezáltal a dolgozat arra mutat rá, hogy a transznacionális árutermelési láncok egyes termelési pozícióin (világrendszer-értelemben vett osztálypozícióin) az objektív egyenlőtlenségek olyan módon szubjektivizálódnak – részint tudat alatt – kisgyermekkortól, hogy pszichológiai értelemben is az inter- és intragenerációs mobilitás ellen hatnak. Ugyanakkor a dolgozat nem törekszik a különböző időélmények leírására, célja nem a történeti deskripció, inkább csak elméleti támpontot ad arról, hogy a modern tőkés világrendszerben mit is jelent az időélmény és az időélmények különbözősége.

Időtudat és normatív idő az ortodox pszichoanalízis pszichoszexuális fejlődéslélektanának kontextusában

A freudi elmélettől részben eltérő, nagyrészt Freud utáni pszichoanalízisben az egyik – Freudhoz képesti – legjelentősebb változás az újonnan létrejövő pszichoanalitikus elméletek csecsemőről alkotott képe volt. Szemben a freudi primer narcizmus elméletével, a későbbi elméletek a társas viszonyokra „előre huzalozott” csecsemő képét vezették be. A csecsemőkép Heinz Hartmann (1964) elméletétől, René Spitz (1965) hospitalizációs vizsgálataitól, a tárgykapcsolati iskolától (Bálint 2012; Fairbairn 1994; Klein 2000 [1984]) és az ehhez kapcsolódó duálunió megközelítéstől (Mahler (1993 [1975]); Winnicott 2006 [1965]) Daniel Stern (2002 [1985]), „interszubjektivitásra született” vagy Eric Berne (2009 [1964]) a szociális érintkezésre „éhes” csecsemőkoncepciójáig – a freudi narcisztikus csecsemőképhez képest – teljesen megváltozott. Ezek az elméletek igazán fontos fejlődéslélektani és filozófiai antropológiai belátásokkal bírnak.

Ugyanakkor, mivel itt nem cél körbejárni a fejlődéslélektan minden aspektusát, Freud primer narcizmusból kiinduló pszichoszexuális fejlődési szakaszok elméletét értelmezem újra vázlatosan olyan szempont szerint, mely az eredetiben nem, vagy nem hangsúlyosan szerepel. Ez a szempont a kognitív aspektus, ezen belül is az időérzékelés és a funkcionális racionalitásra való képesség szempontja. Bizonyos értelemben vett meghaladottsága ellenére is, illetve pont azért, mert ebben az elméletben a narcisztikus csecsemő külvilágra utaltságán és az ezzel járó pszichés konfliktuson van a hangsúly, az ortodox freudi elmélet a legalkalmasabb arra, hogy összekössük a szociológiai cselekvésléleletek egyik fő fogalmát, a funkcionális racionalitást a fejlődéslélektannal. Rátekintve, hogy miként jön létre a funkcionális racionalitásra való képesség ontogenetikusan az időnek való kitettségéből fakadóan, majd hogyan válik az időélmény normatívvá a külső struktúrák szubjektívációjával. Így a freudi pszichoanalízis metapszichológiájának segítségével közelebb kerülhetünk annak megértéséhez, hogy a külső objektív struktúrák milyen nagy mértékben meghatározzák az emberi pszichét, és hogy az objektív struktúrák szubjektívációjával egyenlőtlenségek pszichés – tudatalatti – dimenziója strukturalódik, egészen kisgyermekkortól.

A freudi fejlődéslélektan elméleti belátásai alapján az ember életének kezdetén a nemrég megszületett csecsemő ösztönkésztetései még egyáltalán nem differenciáltak, és még a külvilágról való tudomásvétel előtt energiái befelé fordultak. Mikor az önfenntartási ösztönkésztetés képtelen kielégülni „belülről”, a csecsemő kénytelen kifelé fordulni, és ösztöneinek első tárgya az anya emlője lesz. Ez a *kifelé fordulás* a valóság megismerésének kezdete, amikor a csecsemő kénytelen tudomásul venni, hogy ösztönei nem elégíthetők ki saját testéből, szüksége van a külvilágra, ami tőle különböző létező. Az érzékelés legelső alapvetően térbeli differenciálódásához – a csecsemő és a külvilág külön létezése – automatikusan kötődik magának a külvilágnak a differenciáltsága, mivel kezdetben elkülönülnek a külvilágnak azon részei, amelyekből származtatható kielégülés (öröm), és amelyekből nem. Itt jelenik meg a csecsemő számára az idő mint fenomén – ha tetszik, mint tartam (Bergson 1923 [1922]) –, mely abból konstruálódik, hogy ösztönei nem elégíthetők ki azonnal. Ontogenetikusan az idő kezdte nem más, mint a „*van anyamell – nincs anyamell*” bináris oppozíció kényszerű felismerése. Ennek értelmében az idő csak a ki nem elégített ösztön, tehát a *vágy* kontextusában értelmezhető. Ebből a szemszögből úgy értelmezhetjük, hogy a „*nincs anyamell*” állapotában a gyermek még emlékezik arra, hogy „*volt anyamell*”, és a „*legyen anyamell*”

mell” vágy kontextusában képes elképzelni (fantáziálni róla) a „*lesz anyamell*” állapotát. Így az anyamellfenomén egyszerre jelenik meg a múltban, a jelenben és a jövőben. Így jelenik meg számára a múlt, jelen és jövő, avagy a végtelen idő.²

Ezt a korszakot nevezi Freud orális szakasznak, mert az erogén zóna, amelynek az ösztönkielégülés alá van rendelve, a szájnyalkahártya. A korszakot meghatározza, hogy a gyermek teljesen kiszolgáltatott az anyának. Később az érzékelésnek, és így a külvilág pszichés reprezentációjának továbbdifferenciálódásával a mellről a libidómegszállás áttevődik (kiterjed) az anyára (vagy annak helyettesítőjére), aki ellátja a gyermeket. Így az ösztönkielégítés vágya differenciálódik, és bináris oppozíciója az anya jelenléte és távolléte kettősségére tevődik át. Az anyának való kiszolgáltatottságban pedig benne rejlik az időnek való kiszolgáltatottság. Ez a korszak az én kialakulásának korszaka. Az időt nem ismerő, azonnali ösztönkielégülésre és fájdalommegszüntetésre törekvő ösztönén egy része a valóságelv hatása alá kerül. Ez a funkcionális racionalitásra való képesség kezdete. Akkor vagyunk képesek egy cselekvéssort megtervezni, tehát helyiértékeit előre elképzelni, ha tudatában vagyunk az időnek, így tehát minden funkcionális racionalitás előfeltétele a fantázia. Mindez összességben Freud azon tételével, hogy csak a tudatos tudattartalmak rendezettek időben, a tudattalanban nincs immanens idő (Freud 1985 [1899]).

A következő pszichoszexuális fejlődési szakasz az anális szakasz. Ezt a korszakot nevezhetné a „hagyományos” szociálpszichológia a szocializáció első normatív szakaszának. A gyermek elkezd uralmat gyakorolni a végbél és a húgycső záróizmai felett. A kisgyermekben erős a vágy a székletürítésre, azonnal, amikor ingert érez rá, vagy – mivel lassacskán megtanulja irányítani záróizmait – arra, hogy visszatartsa a székletét egészen addig, amíg az elegendő mennyiségű lesz, hogy az ürítés a nyálkahártya ingerlésével kéjérzetet váltson ki. Emellett a széklet az első ajándék (minthogy az első dolog, ami a csecsemőtől jön és leválik róla), amivel gondozójának kimutathatja szeretetét. Azonban, szemben a gyermek vágyával, megjelenik a vele szemben fellépő igény a szobatisztaságra. Itt kerül először szembe a gyermek a kultúrával a szülők közvetítésével, melynek értelmében ürítését csak bizonyos helyen, időben és módon végezheti el, tehát kénytelen ösztönkielégítéseit időben eltolni. Ez az első helyzet az ember életében, amikor a normatív hatalom belép a mindennapjaiba, és az ember engedelmeskedik a dicséret vagy büntetés által megjelenített szülői tekintélynek.

Amíg az orális szakaszban a csecsemő szembekerül az idő létezésével, azáltal, hogy ösztönkietészei nem elégülhetnek ki azonnal a külvilágból, addig az anális szakasz végére a gyermek introjektálja az időt és önként tolja el ösztönei kielégülését a kielégítésre megfelelő időre és helyre. Az anális korszak a szülői-társadalmi hatalom belsővé tételének és az éniideal kialakulásának, tehát a *felettes én* kialakulásának korszaka, ezzel együtt a *normatív időérzékelés* vagy *belső időképnyszer* kialakulásának korszaka is. Ahogy Abraham utal Jones gondolataira: „[a] gyermeket nemcsak arról kell leszoktatni, hogy testét és környezetét ne piszkolja össze exkrétumaival, hanem hogy ürítési funkcióit időbeli rendszerességre is juttassa” (Abraham 1991: 7).

2 Az, hogy az anyamell nem áll folyamatosan a csecsemő rendelkezésére, a pszichoanalízis tárgykapcsolati iskolájának fejlődéslélektanában is fontos szerepet játszott. Az, hogy az időtudat kialakulásának kontextusában hogyan értelmezhetők Melanie Klein (2000 [1984]) belátásai az anyamell frusztráló komponenseiről, ami abból adódik, hogy a mell teljes egészében sosem képes helyettesíteni a prenatális egységet, valamint Donald Winnicott (2006 [1965]) belátásai a csecsemő mindenhatósági élménye és a külvilág tudomásul vétele közé beékelődő átmeneti élményről, fontos aspektusok lehetnek az időélmény lélektanában. Jelen tanulmányban azonban ezeket hely hiányában nem tudom tárgyalni.

Ebben az értelemben az idő a hatalom ideje. Annak a hatalomnak az ideje, amely szemben áll az azonnali ösztönkielégítéssel; ez a szülői tekintélynek és a társadalom hatalmának az ideje. Mivel az azonnal ki nem elégített ösztön hozadéka a *vágy*, így ettől a szakasztól kezdve a *hatalom*, a *vágy* és az *idő* csak egymás kontextusában értelmezhetők. Ha viszont a hatalom, amit a szülői nevelés útján a gyermek introjektál, kialakítva a felettes ént, társadalmi hatalom (a normák és az intézményrendszer társadalmi meghatározottsága trivialis), akkor a vágy is társadalmi vágy abban az értelemben, hogy társadalmilag meghatározott, mikor és milyen formában elégülhetnek ki az ösztönök, illetve mikor és milyen formában nem. Ezzel együtt pedig az idő is *társadalmi idő*.

Ahogy a felettes én részben tudattalanul nyomást gyakorol az énrre, a normatív idő úgy telepszik rá az eredetileg a bináris oppozícióból (orális szakaszból) konstruálódott időélményre. Minél differenciáltabb és szigorúbb egy társadalom (vagy társadalmi csoport, osztály) normatív rendszere, továbbá az egyén ezt minél differenciáltabban és nagyobb fokú kényszerrel teszi magáévá, annál differenciáltabb és szigorúbb lesz a felettes énje, valamint annál differenciáltabb és szigorúbb lesz a rá nehezedő belső időkényszer. Ezzel együtt annál differenciáltabb lesz az időtudat is, és annál nagyobb súllyal nehezedik az egyénre. Hiszen a belső időkényszerrel az egyén olyan megváltoztathatatlan adottságként kénytelen szembenézni, mint a *van anyamell-nincs anyamell* bináris oppozícióval az időtudat kezdetén.

1. táblázat. Orális és anális szakasz és időélmény

Orális szakasz	Anális szakasz
Én	Felettes én
Valóságelv	Hatalom
Funkcionális racionalitásra való képesség	Erkölc, lelkiismeret
Időtudat kezdete	(belső) Időkényszer kezdete
Funkcionális idő	Normatív idő

Forrás: Saját szerkesztés a fentiek alapján

A gyermek az ödipális szituációt már úgy éli meg, hogy rendelkezik az anális korszakból hozott normatív időélménnyel, ami alapján értelmezni tudja az anyával (később a lánygyermek esetén az apával) tölthető idő szabályozottságát – így alakul ki az Ödipusz-komplexus, illetve annak feloldása által pszichéjének integráns szerkezete. Ezek a szakaszok (a fallikus szakasszal együtt) lezárulnak 5-6 éves kor körül, és emlékei áldozatul esnek az infantilis amnéziát eredményező elfojtási mechanizmusnak. Az időtudat kialakulásának és az időkényszer belsővé tételének tapasztalata is a tudatalattiba süllyed, így az idő – amit keresztül-kasul átszö és dominál a normatív idő) – úgy tűnik fel, mint a természet objektív, univerzális és embertől független rendje.

Freud klinikai munkásságában fontos szerepet kaptak a különböző pszichoszexuális fejlődési szakaszokban rosszul feldolgozott konfliktus fixációi, mint pszichológiai karakterképző tényezők (Freud 1995a [1905]: 31–120). Az adott szakaszra (orális, anális, fallikus) jellemző

konfliktus traumás jellege meghatározó szerepet játszik a pszichológiai karakter kialakulásában. Ilyen módon, ha bizonyos szakaszban lejátszódó konfliktus hangsúlyosan szerepel adott individuum karakterképzésében, beszélhetünk például orális vagy anális karakterről. A freudi elmélet egyik alapvetése, hogy a lelki életben semmi nem tűnik el nyomtalanul, minden embernél megtalálhatók bizonyos maradványok a pszichoszexuális szakaszokból, a különbség csak a hangsúly és a fokozat kérdése. Az anális karakter esetében a szobatisztaságra való nevelés konfliktusát nem sikerült teljes egészében feloldani. Ilyen személyeknél gyakori, hogy a székletről az érdeklődés a pénzre tevődik át és az anális karakter lehet szélsőségesen spórolós jellem, vagy, éppen fordítva, szórhatja a pénzt. Továbbá jellemző lehet a megszokottnál erősebb tisztaság- és rendszeret, illetve erős vonzódás a szimmetriához, vagy ennek a fordítottja, a rendetlenség, emellett a makacsság vagy önfejlőség. Ezenkívül, és a dolgozat szempontjából ez az igazán fontos, a *pontosság*, más esetekben a pontossághoz való ambivalens viszony (Freud 1995b [1908]: 167–176) is jellemző lehet. Értelmezhetjük ezt úgy, mint a normatív idő vagy a belső időkényyszer túlzott, illetve konfliktusos introjektálását. Nem véletlenül kapcsolódnak össze a klinikai pszichoanalízisben a kényszeres betegségek az anális karakterrel. Ebben az értelmezésben a különböző individuumok különböző módon és mértékben tették magukévá az időtudatot és különböző módon és mértékben introjektálták az időkényszert. Az, hogy az individuum mennyire differenciáltan és mennyire szigorúan, illetve konfliktusosan introjektálta a szülői-társadalmi hatalmat, egyszerre fejezi ki a felettes én és a belső időkényyszer minőségét és differenciáltságát.

Társadalom, karakter és időélmény

Freud a pszichés karaktert mint az egyénre jellemző individuális pszichés struktúrák összességét képzelte el, és ezeket az egyéni karaktereket tipologizálta. Ugyanakkor – továbblépve Freud szociológiailag naiv álláspontjáról (vö. Freud 1982 [1930]) – több pszichoanalitikus gondolkodó felszínre hozta azt, ami Freud elméletében csak implicite szerepel. Éspedig azt, hogy – mivel a pszichés karakter a társadalmi külvilág és az emberi ösztönök (ösztönén) szembenállásából konstruálódik – a pszichés karaktert meghatározza a (társadalmi) külvilág milyensége. Ahogy Erik Erikson, aki szociálintropológiai fogalmakat vezetett be metapszichológiájába, írja: „[h]a a pszichoanalízis mostanáig megkülönböztette a pszichoszexuális a pszichoszociálisról, [...] igyekeztem hidat verni e kettő közé” (Erikson 2002 [1950]: 107). Továbbá Wilhelm Reichel, majd a frankfurti iskolával kialakult a pszichoanalitikus elméletnek egy freudomarxista vonala, mely nagy hangsúlyt fektetett a pszichológiai karakter és a termelési pozíció (osztályhelyzet) összefüggéseire, illetve az adott társadalom áruterelési szükségszerűségeinek karakterformáló hatásaira. Ez az elméleti irányzat – mivel sokban támaszkodott Marxra és az ideológiakritikára – sok hasonlóságot mutat az ideológiakritikai gyökerű tudásszociológiával, mely „nem a gyakorlatot magyarázza az eszméből, hanem az eszmei alakulatokat az anyagi gyakorlatból” (Marx 1974 [1932]: 51). Vagy, ahogy Mannheim írja: „a tudás úgynevezett »léthezkötöttségének« tanát igyekszik megalkotni, illetve kimunkálni, történeti szociológiai kutatásként pedig a különféle múlt- és jelenbéli tudástartalmak e »léthezkötöttségének« a kimutatásán fáradozik” (Mannheim 2000 [1931]: 299).

A fentiekhez hasonlóan írja a psziché létezéssel kötöttségéről Reich, hogy „minden társadalmi rendszer megteremti azokat a karaktereket, amelyek fenntartásához szükségesek” (Reich 1983 [1933]: 203), illetve Marcuse, hogy „a valóság, ami az ösztönöket, valamint a szükségleteket és a kielégüléseket megformálja, egy szociohistorikus világ” (Marcuse 1966 [1955]: 12). A hasonló termelési pozíciókhoz köthető pszichés karakter társadalmi formálódásának módszertanát Erich Fromm talán késői munkájában dolgozta ki a legjobban. Ahogy írja:

[A] társadalmi-gazdasági, pszichológiai és ideológiai tényezők összefüggéseit vizsgáltuk bizonyos történelmi korszakok (...) elemzésére támaszkodva. (...) Ha egy társadalmi csoport lélektani megnyilvánulásait tanulmányozzuk, akkor e csoport tagjainak, azaz különálló egyéneknek a karakterstruktúrájával van dolgunk. Bennünket azonban nem annyira az egyéneket megkülönböztető sajátosságok érdekelnek, hanem karakterstruktúrájuknak ama része, amely a csoporttagok többségénél azonos. Ezt nevezzük társadalmi karakternek (Fromm 1993 [1941]: 225).

A következő lépés, ami továbbvisz minket annak megértésében, hogy a globális termelési láncokban hogyan alakulnak ki a jellemző időélmények, ha végigvesszük a társadalmi karakter minőségét befolyásoló tényezőket az időélmény szempontjából. Vagyis megkísérjük megérteni, hogy a társadalmi rendszerek hogyan termelik ki azokat az időélményeket, amelyek fenntartásukhoz szükségesek, azaz hogyan jönnek létre csoportokra jellemző időélmények a szociohistorikus világban.

A társadalmilag differenciálódó időélmény

Róheim Géza pszichoanalitikus antropológus arról ír, hogy a korabeli közép-ausztráliai aranda bennszülöttek kultúrájában a székletürítésre és vizezésre sokkal lazább normatív szabályok vonatkoznak, és az ezekhez a praxisokhoz kötődő intézményrendszer is sokkal kevésbé differenciált, mint a kor Európájában. Ha a gyermekek összepiszkítják magukat, a felnőttek nemigen foglalkoznak vele, az ürítésre kijelölt hely nem esik olyan messze és nincs annyira elkülönítve a közösségi helyektől, és a beszédben egyáltalán nem számít tabunak az ürítés. Róheim leírja, hogy a törzsfőnök nyíltan érdeklődik afelől, hogy (Róheim) felesége székelní vagy vizelni ment-e, hogy megtudja, mennyit kell várnia visszaérkezésére. Később Róheim így ír: „[a]z aranda mindennek a szöges ellentéte [az analízis karakternek – Cs. G.]. Abszolút semmi érzéke az idő értéke iránt, az egyik nap olyan a számára, mint a másik” (Róheim 1999 [1932]: 96). Összefoglalva: Róheim megfigyelései alapján azt állítja – összhangban az általam a pszichoszexuális fejlődési fázisokból kibontott immanens időélmélettel –, hogy a vizezésre és székletürítésre vonatkozó normatív szabályok szigorúsága és differenciáltsága szoros összefüggésben van az időélmény differenciáltságával egy adott kultúrában. Róheim itt szembeállítja egymással az analízis karakter konfliktusosan introjektált szigorú normatív idejét az általa megfigyelt laza illemszabályokkal együtt alacsonyan differenciált időélményt introjektált arandával. Tehát a lazábban kontrolált ösztönkésztetések, melyeknek az oka a kevésbé differenciált és kevésbé szigorú norma- és intézményrendszer, kevésbé differenciált időélménnyel járnak együtt.

Mindez pedig azt is jelenti, hogy a differenciálódó és szigorodó norma- és intézményrendszer differenciálódó és szigorodó (objektív, és ezáltal szubjektívált) ösztön- és

affektuskontrolálási kényszerrel jár együtt, ami differenciálódó és szigorodó belső időkényszer is jelent. Norbert Elias dolgozta ki azt az elméletet, miszerint ahogy nő az egymásrautaltság foka és lesznek egyre bonyolultabbak a cselekvési rendszerek, valamint egyre több ember kerül cselekvési (politikai és árutermelési) függőségbe más emberekkel, úgy válnak egyre bonyolultabbá a társadalmi intézmények. Továbbá, ahogy ezzel együtt nő az egymás megfigyelésére vonatkozó kényszer (funkcionális racionalitásra való kényszer), úgy differenciálódik a társadalmi idő és ezáltal az egyéni cselekvők időélménye is (Elias 1987 [1939]).

Ha az európai történelmet nézzük, Elias elmélete szerint az európai feudalizmusban a 12. századtól végbemenő funkciómegosztás-expanzióval egyre több ember kerül függőségi viszonyba egyre több emberrel. Miként az interdependencialáncok egyre szövevényesebbé válnak, a cselekvőnek egyre több ember cselekvését kell számításba vennie a saját cselekvései megtervezéséhez, és maga is egyre több másik ember által lesz *megfigyelve*. Ezáltal az egyénnek egyrészt egyre inkább affektusmentesen kell egyre messzebbre, egyre differenciáltabban tekintenie, másrészt azért is kénytelen egyre inkább visszafogni affektusait, mert őt magát is egyre többen figyelik egyre inkább affektusmentesen (Elias 1987 [1939]). A differenciálódó társadalmi funkciókat pedig a szocializációval a cselekvők továbbadják a következő generációnak, amely az előző generációnál sokkal inkább introjektálva éli meg azokat. Ezáltal, ahogy nő a funkciómegosztás és az egymásrautaltság, az egyéni cselekvők kisgyermekkorában egyre differenciáltabb norma- és intézményrendszer áll szemben azonnali ösztönkielégítési vágyukkal, egyre bonyolultabb normarendszert introjektálnak és intézményrendszert szubjektivizálnak, tehát egyre differenciáltabb felettes énnel, egyre erősebb ösztön- és affektuskontrolláló, valamint egyre jobb funkcionális racionalitásra való képességgel rendelkeznek. Tehát: az emberek egyre differenciáltabb időélményt, valamint egyre szigorúbb belső időkényszerszerű habitualizálnak kisgyermekkoruktól.

Az udvari társadalom kialakulásakor a korabeli hierarchikusan szerveződő interdependencialáncok felső részén, az arisztokráciában az affektusmentes („pszichológiai”) látásmód elengedhetetlen szükséglet lett az udvari interdependenciák intrikákkal átszőtt szövevényében. Ahogy nőtt az összeszövődések hossza, a cselekvők egyre több embert voltak kénytelenek egyre affektusmentesebben és differenciáltabban megfigyelni, hogy az udvari intrikákban képesek legyenek bizonyos előnyöket biztosítani maguknak a többi cselekvővel szemben. Ugyanakkor egyre inkább affektusmentesen kellett viselkedniük, hogy ne szenvedjenek hátrányokat más cselekvőkkel szemben, akik szintén egyre inkább affektusmentesen figyelték meg őket és egyre differenciáltabb tervek szöttek a saját maguknak biztosítandó előnyök érdekében. Ebben az értelemben a kognitív funkciók egyre inkább függetlenné váltak a pillanatnyi ösztönkésztetések hatásától. Az észlelés is differenciálódott, és egyre nagyobb kényszerítőerővel lépett fel. Ebből vezethető le a köz-, illetve a privát terek elkülönülése és azok egyre nagyobb mérvű differenciálódása, valamint bizonyos cselekedetek magánjellegűvé válása azáltal, hogy szégyénérzet kapcsolódik hozzájuk – ami más cselekvők tekintetének introjektálásából ered. A korabeli illemszabályokat elemezve látható, miként válnak egyre jobban elszigeteltté az üritési szokások egy cselekvési láncexpanziós folyamat során és milyen lassan mennek végbe azok a változások, amelyek eredménye az ürités mint cselekedet és mint téma kiszorítása a társadalmi életből. Először csak el kellett fordulni vagy kicsit arrébb vonulni, később alakulnak ki az erre a célra rendszeresített, szeparált helyiségek, helyek. Ugyanígy szorul ki lassan a szexualitás és a meztelenség a közszférából és a gyermekek

szeme elől. Ami a kora középkorban még szinte teljesen nyilvános volt, az udvari-arisztokratikus társadalomban már lassan rejtetté válik (Elias 1987 [1939]).

Az általam a pszichoszexuális fejlődési szakaszból kibontott időérzékelés-elmélet tanulsága szerint a térbeli szeparáció már önmagában időbeli szeparáció is, tehát időkényszer. Az ösztönének, amelyet az öröme ural, teljesen mindegy lenne, hogy például ürítési vagy szexuális késztetéseit hol, illetve hogy közönség előtt vagy anélkül elégíti-e ki. Az ösztönénnel szemben azért lép fel kényszerítően az én és a felettes én, mert ha az egyén nem tartózkodik olyan helyen, ahol a társadalmi (illetve apai) elvárásokból adódó szégyenérzet lehetővé teszi az ösztönkielégítést, akkor az ösztönént az én (és a felettes én) várakozásra kényszeríti, egészen addig, amíg olyan helyen nem lesz, ahol az ösztönkielégítés megengedett. Folyamatosan differenciálódik az ezekre a tevékenységekre vonatkozó normarendszer, és így az ezeknek a tevékenységeknek az adott időre és térre szorítására létrejövő intézményrendszer is. A helyek, az eszközök, az ezekhez kötődő praxisok és az ezekhez szükséges időérzékelés differenciálódása folyamatos, és egyre messzebbre kerül a Róheim által leírt természeti népek normatíván alig szabályozott ürítési szokásaitól és ezzel együtt alacsonyán differenciált időélményétől. A szobatisztasággal elkezdődő *késleltetett* ösztönkielégítés (belső időkényszer) differenciálódik odáig, hogy az egyén képes magas szinten differenciálódott társadalmi funkcióknak eleget tenni, amennyiben a léhelyzetére jellemző intézmények és normák, melyeket szubjektíval, elég differenciáltak ehhez. A legalapvetőbb normáktól kezdve introjektálja a léhelyzetére jellemző differenciált procedurális normákat, melyek például a bonyolultabb (differenciáltabb interdependencialáncokkal átszótt) társadalmakban a munkaszüneti napok vagy a szerződési határidők lejáratainak meghatározásában feltétlenül szükségesek. „Elsősorban – bár nem kizárólag – a koordinációs tevékenységek magasabb szintjein növekszik állandóan azoknak a kölcsönös függőségi láncolatoknak a száma, melyeknek kereszteződési pontjai az itt elhelyezkedők, s így egyre nagyobb nyomás nehezedik rájuk, hogy egyre szigorúbb időbeosztás szerint végezzék hivatásbeli tevékenységüket” (Elias 1990 [1984]: 20). „Ezért láznak fel olyan gyakran az egyénben rejlő hajlamok a saját felettes éne által képviselt idő ellen. S ezért keveredik harcba oly sok ember saját magával, amikor pontos akar lenni” (Elias 1987 [1939]: 700–701; vö. Freud 1982 [1930]). Tehát az interdependencialáncok differenciálódásával és expanziójával differenciálódik és szigorodik odáig a külső időkényszer, azaz a (procedurális) norma- és intézményrendszer, hogy az az egyén, aki ezt a külső időkényszeret belsővé tette az analízis korszaktól kezdődő szubjektivációs (habitualizációs) folyamatban, képes magas szintű társas cselekvéskoordinációs láncokban részt venni, képes más cselekvők jövőbeli cselekedeteit bejósolni, tehát magas szinten képes a funkcionális racionalitásra.

Mindezekből az is következik, hogy aki nagyobb fokon képes erre másoknál, előnyre tesz szert más cselekvőkkel szemben. Elias leírja egy lovag történetét, aki egy olyan korban engedte szabadjára támadókedvét, amikor már a harcászati technika és taktika megkövetelte a tervezést és a racionális szemléletmódot, és emiatt seregével belerohant az ellenséges sereg muskétatüzébe. E két példán (az udvari arisztokrácia intrikái és a hadászati tervezés) láthatjuk, hogy az affektusmentes érzékelés, a funkcionális racionalitásra való magas (magasabb) fokú képesség, tehát a magasán (magasabban) differenciált időérzékelés és a szigorú (szigorúbb) introjektált belső időkényszer előny a társadalmi térben azokkal szemben, akik kevésbé differenciált és szigorú időérzékelést, időkényszeret sajátítottak el. Az időérzékelés

differenciáltsága és az időkényszer szigorúsága nem egyenlően oszlik el a társadalomban, a minősége attól függ, hogy az adott cselekvő hol kapcsolódik a cselekvési láncba – így a különböző csoportokra, társadalmi pozíciókban lévőkre jellemző időélmény, mint pszichés karakter, társadalmi egyenlőtlenségként jelentkezik, méghozzá olyan társadalmi egyenlőtlenségként, mely az analízis korszaktól tudat alatt szubjektívalódik a cselekvő számára.

Időélmény és a kapitalista világrendszer kialakulása

Amellett érveltem, hogy az ontogenetikus időélmény kezdete az anyamell hiányából, a vágyból konstruálódik. Majd ezt az eredetileg megélt időt a szobatisztaságra neveléstől kezdve az ember haláláig át- és átszövi a társadalmi (normatív) időkényszer, ahogy a külső hatalom introjektálódik. Ahogy az objektív léhelyzet meghatározza a pszichológiai karaktert, úgy határozza meg az időélményt is. Az egyén társadalmi pozíciójában egészen kiskorától (analízis korszakától kezdve) az adott társadalmi csoportra jellemző differenciáltságú társadalmi időt introjektál, adott mértékű kényszerrel, szigorúsággal annak függvényében, hogy az adott társadalmi csoportban milyen dependenciák jellemzőek, tehát mennyire differenciált megfigyelési, illetve előretételezési kényszer, továbbá ezzel összefüggésben milyen (procedurális) norma- és intézményrendszer jellemző az adott társadalmi csoportra. Tehát az egyre differenciálódó és egyre nagyobb erejű normatív kényszerítőerővel fellépő időélmény nem egyenlően oszlik el a társadalomban sem az időélmény differenciáltságát, sem pedig szigorúságát tekintve. Ez a (főleg intergenerációs értelemben) folyamatosan differenciálódó időélmény pedig azok számára (egyének, csoportok, osztályok), akik időélménye nagyobb mértékben differenciálódott, konkrét előnyként jelentkezik más (egyéni és kollektív) cselekvőkkel szemben. Tehát az időélmény minősége társadalmi egyenlőtlenség. Előljáróban pedig annyit megállapíthatunk, hogy az interdependencialáncok minél hosszabbak és minél hierarchikusabbak épülnek fel, ez a szubjektív (a külső objektív struktúrák szubjektíválásából származó) különbség (egyenlőtlenség) annál nagyobb lesz.

[Minél nagyobb a funkciómegosztás] ...annál nagyobb veszély fenyegeti annak az egyénnek a szociális létezését, aki enged spontán vértolulásainak és szenvedélyeinek; s annál nagyobb előnyt élvez társadalmilag az, aki képes elfojtani az affektusait, annál erőteljesebben szorítanak kiskorától fogva minden egyént arra, hogy (...) figyelembe vegye saját és mások cselekedeteinek hatását (Elias 1987 [1939]: 700–701).

A 16. században az akkori világ gazdaságilag legfejlettebb területein az interdependencialáncok addig sosem látott méretű expanziója zajlik le: hosszuk és hierarchikus jellegük robusztus méretűre nő.

Az állami erőszak-monopólium megerősödése miatt a 16. század társadalmában a nemeseknek már nem volt módja a polgárság felfelé törekvését fegyveres erőszakkal letörni, így bizonyos presztízs-különbözőséggel próbálta magától távol tartani azt. Az udvari arisztokrácia egyetlen funkciójává az vált, hogy különbözzék a polgárságtól, így tartva meg pozícióját. „Az udvari arisztokrácia fő funkciója – a hatalmas központi uralkodó szempontjából – végtére is éppen az, hogy különbözzék, s hogy mint eltérő formáció, szociális ellensúly maradjon fenn a burzsoáziával szemben” (Elias 1987 [1939]: 771). A következő mechanizmus játszódik le: az arisztokrácia egyre bonyolultabb, differenciáltabb viselkedési szabályokat

hoz létre, hogy különbözzék a polgárságtól, ezáltal pedig differenciálja saját felettes énjét. „Korábban »finomnak« számító szokások bizonyos idő elteltével újból és újból »vulgáris« válnak” (Elias 1987 [1939]: 771). Mondhatni folyamatosan differenciálja azt a (procedurális) normarendszert, melybe az arisztokrácia gyermekei beleszületnek és melyet introjektálnak. Mindemellett az arisztokrácia – akaratán kívül – modellálja saját felettes énjét, a feltörekvő polgárság lemásolja a viselkedési szabályokat, introjektálja az arisztokrácia felettes énjét. Az arisztokrácia pedig kénytelen továbbdifferenciálni viselkedési szabályait (ezáltal pedig felettes énjét), hogy megint csak megőrizze a különbözőségét, és hogy elkülönüljön minden-től, aminek „polgári szaga van”.

A félelmek, amelyek ezeknek a szociális feszültségeknek az alapján az udvari felső réteg tagjaiban létrejönnek, részben, bár teljesen soha nem, a lelki háztartás tudattalan zónáiba süllyednek, s onnan jutnak – csak hogy megváltozott formában – az önrányítás sajátos automatizmusában újból napvilágra (Elias 1987 [1939]: 770).

Ahogy a polgárság utánozza a nemesek jellegzetes viselkedésformáit, azok folyamatosan használhatatlannak válnak, a félig tudattalan szociális feszültség visszatér, és az arisztokrácia kénytelen újakat alkotni az újbóli feszültség enyhítésére. Ennek a folyamatnak az ismétlődése pedig egyre és egyre differenciáltabb felettes énhez vezet.

A feszültség úgy oldódik fel, hogy a polgárság lassan elfoglalja a felső réteg pozícióját. Először az erényt és a hivatásetikához tartozó ösztönháztartást állítják szembe az arisztokrácia frivolitásával, majd létrejön a kialakuló kapitalista burzsoázia felettes énje, melyben az arisztokrácia ösztönháztartás-modellje tovább él a polgári ösztönháztartás-modellel egyfajta fúziót képezve. Így azt mondhatjuk, a polgárság válik azzá a csoporttá, aki az arisztokráciában lezajló pszichés folyamatot habituálja, és az ezzel járó funkcionális racionalításra való képességet képes a munka világában felhasználni. A polgárság gyermekei már – a lassan eltűnő arisztokráciához hasonló – differenciált és szigorú felettes ént és időélményt introjektálnak, és ezt a funkcionális racionalításra való képességet a munka világában használják fel. Ezt jól mutatja, hogy körülbelül ezzel egy időben terjed el a számlapos óra a munkaszervezésben, majd a 18. századra az intim szférában is (Thompson 1990 [1967]).

A paraszti munka, mivel egyedül végzett tevékenység vagy átlátható mennyiségű ember összehangolt munkája, *feladatra orientált munka*, szemben az ennél nagyobb összehangolt-ságot igénylő *kötött idejű munkával*. A prekapitalista munkaszervezésre jellemző időmérési kifejezések tipikusan olyanok, mint hogy „míg megfő a rizs” vagy „míg megsül egy sáska”, vagy a természet ciklikus körforgásához kötődnek, mint az „amikor már elég fény volt ahhoz, hogy lássák a kezükön az ereket”, de az *Oxford English Dictionary*-ben 1450-ben még szerepel a „*miatyánknyi*”, a *New English Dictionary*-ben pedig a „*pössentésnyi*” terminus is (Thompson 1990 [1967]: 63). A standardizált időegységek és az azokat mérő eszközök azt segítik elő, hogy az emberek egymáshoz tudják hangolni a cselekedeteiket. Minél bonyolultabbak ezek a cselekedetek, annál precízebb és differenciáltabb időmérő rendszerre és eszközökre van szükség. Tehát az idő – mint ahogy eddig érveltem – nem más, mint egy külső kényszer, mely utólagosan válik belső pszichológiai kényszerre is, és tűnik fel úgy, mintha az ember sorsa, illetve az ember emberségéből fakadó élménye lenne. A számlapos óra és a naptár pedig ennek a kényszernek az objektív mutatói, melyek a 18. századtól már széles körben a gyermekek szocializációs környezetévé válnak, és az analízis korszaktól szubjektívalandó belső időkényszer külső mutatóiként funkcionálnak.

A szociális időintézmény külső kényszerének átalakulása az egyes egyén egész életét átfogó belső kényszermentává a szemléletes példa arra, milyen módon járul hozzá a civilizációs folyamat annak a társadalmi habitusnak a kidomborodásához, amely szerves része minden egyéni személyiségstruktúrának. S ha emlékeztetünk a szociális időintézmény külső kényszerének egyfajta egyéni időtudattá való civilizatorikus átalakulására (ami egyáltalán nem megy mindig könnyen, s például a pontatlanság kényszerében is kifejeződhet), egyúttal némi segítséget kapunk ama elképzelés magyarázatához is, mintha az általában vett emberi tudat egyik nem tanulás útján szerzett sajátossága kényszerítene mindenkit, hogy a történeteket az idő áramában bekövetkezőként élje meg (Elias 1992: 24).

A jövőbe látásnak, a fantáziának és a funkcionális racionalitásra való képességnek a társas elvárása, tehát a társadalmi *idő* differenciálódik, egyre differenciáltabb és szigorúbb kényszerként jelentkezik, hatására differenciálódnak a standardizált időegységek. A számlapos óra elterjedésének a munkaszervezésben, valamint a magánszférába való 18. századi behatolásának hátterében az arisztokrácia felettes énjét részben introjektáló burzsoázia van, aki a munka- és üzemszervezésben magas szintű racionalitással képes, tehát pszichológiai karaktere összhangban van az új munkaszervezési móddal.

A világrendszer történetét nézve láthatóvá válik, hogy valójában több történik, mint a kapitalista munkaszervezés kialakulása az ehhez szükséges társadalmi idő létrejöttével, tehát a *feladatra orientált munka* időkényszerének átmenete a *kötött idejű munka* időkényszerébe a *nemzetállamokon belül*. A 16. századtól kezdve kialakul a nemzetközi munkamegosztásnak egy olyan rendszere, amit kapitalista világrendszernek nevezhetünk. Először csak az európai és az amerikai kontinens bizonyos területein, majd az egész világon kialakul „a [nemzetközi – Cs. G.] munkamegosztásnak és ezáltal az alapvető javak cseréjének, valamint a tőke és a munkaerő áramlásának szignifikáns szintje” (Wallerstein 2010 [2004]: 57). És ez a rendszer „prioritást ad a vég nélküli felhalmozásnak” (Wallerstein 2010 [2004]: 58). Ezáltal pedig a 16. századtól elkezdődően olyan – hierarchikusan szerveződő – interdependencialáncok jönnek létre, melyek azelőtt sohasem. Internacionális interdependencialáncok, melyek ezáltal még nem látott hosszúságban és differenciáltsággal szerveződnek meg. A (hosszú) 16. században kialakuló kapitalista világrendszer első szakaszában addig sosem látott méretű földmonopólium jött létre. „Spanyolország az 1535 és 1540 közötti években a nyugati félteke népességének több mint fele fölött gyakorolt ellenőrzést [...]” (Wallerstein 1983 [1974]: 127). Ez az újfajta földmonopólium lehetővé tette az addig nem látott tőkealap-felhalmozást, ami szoros összefüggésben volt a mezőgazdasági termelés racionalizálásával, az ipar fejlődésével, a kereskedelem expanziójával és az állami bürokrácia megszervezésével. Mindezek az újonnan létrejövő roppant méretű interdependencialáncok, amelyek új tárgyi, mezőgazdasági, kereskedelmi, üzemszervezési és bürokratikus technikákhoz kapcsolódtak, szintén dialektikus összefüggésben vannak azzal a csoporttal, melynek tagjai olyan előretételeket (funkcionális racionalitásra való képességet, tehát időkényszer) sajátítottak el – máshogy: olyan pszichológiai karakterrel jellemezhetőek –, ami lehetővé tette ezeknek az innovációknak a létrehozását: az olcsó és távoli munkaerő kontrolálását és a kereskedelem megszervezését, az új típusú mezőgazdaságot, az ezekhez szükséges tárgyakat és praxisokat, és az állam bürokratikus apparátusát. Ettől a ponttól az időélmény differenciálódásával kapcsolatban három szempontot kell feltétlenül megemlítenünk:

1. Szó sincs arról, hogy a kapitalista világrendszer kialakulása előtt a norma- és intézményrendszer csak az arisztokrácia társadalmában differenciálódott volna, mindössze „[a]mit ebben az önmegjelenítésben látunk, az annak az udvari racionalitásnak egyik jellemző darabja, amely [...] nem kisebb, sőt eleinte nagyobb szerepet játszott annak kifejlődésében, amit »felvilágosodásnak« nevezünk, mint mondjuk a városi-kereskedői racionalitás [...]” (Elias 1987 [1939]: 743). Illetve: „[...] gyakran az az elképzelés rögzül, hogy a polgárság a racionálisabb gondolkodás »teremtője« vagy »feltalálója«. Itt a szembeállítás kedvéért a nemesség táborában végbement néhány racionalizációs folyamatot ábrázoltunk” (Elias 1987 [1939]: 752).

Viszont azt kell feltételeznünk, hogy az arisztokrácia lassú megszűntével és a kapitalista világgazdasági rendszer folyamatos kialakulásával az időélmény differenciálódásának legfőbb terepe az arisztokrácia interakcióinak interdependencialáncairól áttevődik a (lassan nemzetközivé váló) árutermelési interdependencialáncokra – így a tárgyi, technikai újítást, a munkaszervezést és a (nemzetközi) kereskedelmet magába foglaló értékláncokra és az ezekhez nemzetállami keretet biztosító bürokráciára. Jól mutatja ezt, hogy a standardizált időmérő szerkezetek először a munka világában terjednek le, majd onnan hatolnak be a magánélet szférájába, míg a tér és idő differenciálódásának elsődleges terepe a középkorban az illemszabályok voltak. Mindez azt jelenti, hogy azt, hogy a kisgyermek azonnali ösztönkielégítési vágyaival milyen norma- és intézményrendszer áll szemben az anális korszakban, leginkább az határozza meg, hogy azok, akiket keresztül ezeket szubjektiválja a büntetés és jutalmazás által – általában a szülei –, milyen helyiértéken integrálódnak a nemzetközi munkamegosztásba. Így pszichológiai karakterének társadalmi részét és időélményét is ez határozza meg leginkább.

2. A nemzetközi munkamegosztással az interdependencialáncok sosem látott mértékben absztrahálódnak. Az egyéni cselekvő olyan más cselekvőkkel kerül függőségbe, akikkel nemcsak hogy nem találkozott, de adott esetben a világ másik felén élnek. Az interdependencialáncok eme expanziójával az időkényszer pluralitása és hierarchikus jellege megnő. A városi kereskedő, a bürokrata, a politikus egészen más jellegű időkényszerrel kerül szemben, mint a gyarmatokon dolgozó rabszolga – és egészen más jellegű időkényszerrel adnak tovább a következő generációnak az anális korszaktól. Életterük és a rájuk vonatkozó normatív szabályok élesen elválnak egymástól, hiába köti össze őket adott esetben egy absztrakt interdependencialánc, ennél fogva egy interdependencialáncon belül a társadalmi (pszichés) karakterek is heterogenizálódnak, és az időélmények közötti különbség is extrém méretűre nő.
3. Az interdependencialáncok átívelnek kulturális és politikai egységeken. Ez azt jelenti, hogy nincs szükség többé az erőszak-monopóliumra az interdependencialáncok továbbdifferenciálódásához. A kapitalista világrendszerben – főként a gyarmatbirodalmak felbomlása után – anélkül is lehet valaki adott függőségi lánc felső részén, hogy bármilyen terület felett erőszak-monopóliuma lenne. Elég a megfelelő mennyiségű tőke birtokában lenni ahhoz, hogy a cselekvő egy adott függőségi láncolat felső pozíciójába tudjon kerülni. Transznacionális árutermelési interdependencialáncokról beszélhetünk.³

3 Mindemellett Arrighi felhívja a figyelmet, hogy ez korántsem jelent teljes pacifikációt. A kapitalista interdependencialáncok hierarchiája fenntartásának egyik fontos tartozéka az erőszak – a hadsereg – jelenléte a mai napig (Arrighi 2000). A kapitalista transznacionális interdependencialáncok környezete a szuverén nemzetállamok, melyek erőszak- és adómonopóliumra épülnek (Wallerstein 2010 [2004]). A háború (és a totális háború) pedig fontos stratégiai lehetőség a nemzetállamok számára a strukturális átrendeződések elősegítésére vagy megakadályozására (Arrighi 1996).

Időélmény és a kapitalista világrendszer működése

A kapitalista világrendszer tényleges kialakulása előtt az északolasz városállamok már monopolhelyzetet alakítottak ki a nemzetközi kereskedelemben azzal, hogy az Adriai-tengeren kereskedő vitorlások rendjét a saját érdekeik mentén szervezték meg. A tengeri kereskedelem Velence alá való betagozódása a mi szempontunkból nem más, mint hogy egy magas szintű funkcionális racionalitásra képes, tehát magasan differenciált időélményű csoport, *időelit* – aki elég differenciált felettes ént és időélményt introjektált – képes volt a saját érdekei szerint racionalizálni egy hatalmas interdependencialáncot (Braudel 1980 [1979]). A kapitalista világrendszer tényleges kialakulása – a spanyol hegemonia létrejötte – szoros összefüggésben van az erős bürokratikus központi államok *megszervezésével*, a haditechnika *fejlődésével* és a gyarmatbirodalmak *megszervezésével*. Azt, hogy „ezen túl aligha hozhattak olyan gazdaságpolitikai döntéseket, melyek előzőleg meg ne járták volna az államgépezet lépcsőfokait” (Wallerstein 1983 [1974]: 255), felfoghatjuk úgy, mint az előretervezés kényszerének növekedését egy bizonyos csoportban, mint felettes én és belső időkényszer differenciálódását. Tehát, hogy létrejön egy osztály, mely pszichológiailag képes ellátni azokat a funkciókat, melyek szükségesek a kapitalista berendezkedéshez.

A kapitalista világrendszer későbbi hegemonikusait (Arrighi 1996) szemügyre véve hasonló következtetésre juthatunk. A holland hegemoniát az állandó tőzsde megalapítása és a „nagy léptékű vegyes vállalatok létrehozása” alapozta meg, „amelyeknek a holland kormány kizárólagos fennhatósági és kereskedelmi jogokat adott a nagy tengerentúli terekben” (Arrighi 1996: 137–139); a brit hegemoniát a brit ipari forradalom és a brit politikai gazdaságtan felfutása (Polányi 2004 [1946]); az amerikaiét a vertikálisan integrált transz- és multinacionális vállalatok megszervezése (Silver és Arrighi 2008 [2003]). Láthatjuk, hogy a kapitalista világrendszer mind a négy ciklusát a technikai újítás, a munkaszervezés és a gazdasági rendszer differenciálódása és funkcionális racionalizálódása alapozta meg, és hogy ez mindig olyan csoportokhoz kapcsolódott, amelyek képesek voltak erre a funkcionális racionalizálódásra, tehát elég differenciált felettes ént és belső időkényszer introjektáltak kisgyermekkorától. Mondhatni pszichológiai karakterük képessé tette őket erre.

„A kapitalista világgazdaság tengelyszerű munkamegosztása a termelést a centrumra és a periferiára jellemző termelési folyamatokra bontja föl és ezeket térben elkülöníti” (Wallerstein 2010 [2004]: 65–66). A centrum és a periféria megkülönböztetése relációs fogalom, a különböző földrajzi egységeken a centrumjellegű, tehát kvázi monopoljellegű tevékenységek⁴ és a perifériajellegű, tehát kompetitív jellegű tevékenységek arányában alakul. Ennek függvényében – a világrendszer-elmélet részletes magyarázata nélkül – azt mondhatjuk, hogy mivel a kvázimonopol- (centrum-) jellegű tevékenységek idővel kompetitív jellegűvé válnak, ezeket kitepítik arról a földrajzi területről, ahol eredetileg létrejöttek, és a centrumban folyamatosan új kvázimonopol- (centrum-) jellegű tevékenységeket kell létrehozniuk, melynek eredménye az egyenlőtlen csere, a centrum felé tartó folyamatos jövedelemáramlás (Wallerstein 2010 [2004]).

A növekedési időszakok és válságok egymásutánjába egyre integráló és integrálódó kapitalista világrendszerben a centrumnak folyamatosan teljesen új, vagy folyamatosan fino-

4 Itt most nincs hely tárgyalni, hogy Chase és Dunn a centrumjellegű tevékenységeket „tőkeintenzív” tevékenységekként definiálja (Chase és Dunn 1990: 3), vagy hogy Arrighi az egyenlőtlen csere mellett a tőke- és munkakihe-lyezést is meghatározónak tartja a világrendszer struktúrájának fenntartásában (Arrighi 1990).

mított, továbbfejlesztett technológiákra vagy üzemszervezési módokra van szüksége a kapitalista világgazdaság *status quo*-jának fenntartásához, hogy az értéktöbblet-áramlás iránya stabil maradjon. Az új vagy újszerű technikák és üzemszervezési módok minden esetben bonyolultabbak, tehát funkcionálisan racionálisabbak az előzőekhez képest, vagyis a specializáció nagyobb fokát követelik meg, így növekszik az interdependencialáncolatok differenciáltsága, nő a funkcionális racionalitás képességére vonatkozó elvárás szintje is. Mindez folyamatos átrendezésre kényszeríti a világrendszer többi résztvevőjét is, részben azért, hogy ne csússzanak le a hierarchiában, illetve annak reményében, hogy egy sikeres váltással egyszer új centrummá válhatnak.

Azt mondhatjuk, hogy a kapitalista világrendszer egyik folyamatosan újratermelődő egyenlőtlensége az időélménybeli egyenlőtlenség. A kapitalista világrendszerben az idő differenciálódásának és az időkényszer foka növekedésének helyszíne jellemzően a centrum, mivel itt szerveződnek meg a bonyolultabb interdependencialáncok és itt nő a kényszer ezeknek az egyre bonyolultabb interdependencialáncoknak az átlátására és a hozzájuk való alkalmazkodásra. Illetve jellemzően a centrumban van meg a megfelelő mennyiségű tőke új technológiák és szervezési módok létrejöttéhez, tehát a funkcionális racionalitás növekedéséhez. Az idő differenciálódása és az időkényszer fokának növekedése folyamatosan új kvázimonopol jellegű tevékenységek, új technológiák és új üzemszervezési módok létrejöttéhez kötődik. Ez a gazdasági kényszer az, ami folyamatosan növeli a szükséges funkcionális racionalitás szintjét és ebből következően differenciálja és szigorítja az időélményt, amit a cselekvők introjektálnak az analízis korszaktól kezdve – folyamatosan újratermelve és konzerválva az egyenlőtlenségeket. Ezáltal kétféle időélménybeli egyenlőtlenségről beszélhetünk: egy nemzetköziről és egy nemzetállamon belülről. Mivel az új centrumjellegű tevékenységek legnagyobbbrészt a centrumban jönnek létre, ezért a centrumban van szükség a legnagyobb fokú funkcionális racionalitási szintre, és az előző funkcionális racionalitás szintű technikát telepítik ki a perifériára. Így ezek a területek az időélmény tekintetében folyamatos hátrányban vannak. Mindig alkalmazkodniuk kell – folyamatos lemaradásban – a centrumban differenciálódó és szigorodó társadalmi időhöz. De a nemzetállamokon belül is az időélték nagymértékben esnek egybe azokkal az osztályokkal, melyek a centrumjellegű tevékenységekben vesznek részt. Ebben az értelemben azok az osztályok, akik centrumjellegű tevékenységekben vesznek részt, nemcsak objektív előnyben vannak azokkal szemben, akik kompetitív tevékenységekben vesznek részt, hanem az analízis szakaszától elkezdődő szubjektíváció miatt pszichológiáiban is. Az egyenlőtlenség pedig konzervatív jellegű, mert az analízis korszaktól kezdve kevésbé differenciált és kevésbé szigorú időélménnyel rendelkező egyének nehezen tudnak olyan jellegű cselekvésláncba integrálódni (mobilizálódni), amely nagyobb fokú differenciáltságú és kényszerű időélményt (funkcionális racionalitásra való képességet) igényel. Tehát kevésbé differenciált belső időkényszerrel sem inter-, sem intragenerációs értelemben nem tudnak mobilizálódni magasabban differenciált külső időkényszerrel jellemezhető helyiértékeken. Ahogy pedig a kapitalista világrendszerben egyre differenciálódik a nemzetközi munkamegosztás, úgy heterogenizálódik maga a differenciálódás is, tehát egyre többféle – különböző differenciáltságú és szigorúságú – időélmény konstruálódik. Egy transznacionális világcég K+F osztályának vezető mérnöke, ugyanezen cég egyik félperifériás országban lévő összeszerelő üzemének középvezetője és egy ugyanebben az összeszerelő üzemben dolgozó karbantartó mind más és más differenciáltságú és szigorúságú előrettekintési kényszernek vannak kitéve, és esetlegesen más időélményt is adnak tovább a következő generációnak, az analízis korszaktól, részint tudat alatt.

A kapitalista világrendszerben fennálló területi időélménybeli egyenlőtlenségeket jól mutatja az a folyamat, ahogy a kapitalista világrendszerbe új terület integrálódik, amikor a feladatra orientált munkából konstruálódó időélményt habituált cselekvők úgy integrálódnak a kapitalista világrendszer interdependencialáncolataiba, hogy magukévá kell tenniük a pénz-gazdálkodáshoz szükséges jövőbetekintési kényszert. Ez történik az algériai parasztokkal Bourdieu (1990 [1976]) leírása szerint. Mindamellett, míg Bourdieu-t, mivel nézőpontja szociológiai vagy szociálintropológiai, az algériai parasztok kultúrájában végbemenő változás érdekli, addig számunkra inkább az a fontos, hogy az algériai parasztok társadalmá hogyan integrálódik a transznacionális árutermelési rendszerbe.

Az algériai paraszt hagyományosan, ha jó volt a termés, tartalékol. Ezzel biztonságot teremtet, de nem tartalékol azért, hogy versenyt teremtsen a jövőbeli termésnek. A gazdasági döntést nem tervszámítás alapján hozza meg – felhalmozott tapasztalat vagy hagyomány szolgál „jövőül”. Az előző idényhez igazít, nem a várható jövőbelihez, a megmaradt terményt inkább tovább tárolja, mit hogy elvesse, hogy a jövőben nagyobb legyen a termés. „Az előrelátás és az előzetes gondolkodás viselkedésformáit távolról sem a jövőbe vetített lehetőségeknek megfelelő cél szabja meg, ezek sokkal inkább azt az igyekezetet tükrözik, hogy megfeleljenek a hagyományozott mintáknak” (Bourdieu 1990 [1976]: 49). A készletek felhalmozása a hagyomány, és kevésbé az egyéni funkcionális racionalitásra való képesség, a jövő tervezésének kérdése. Az erkölcsi normák áthatják a gazdasági aktusokat.

Amikor az algériai parasztok kénytelenek betagozódni a kapitalista világrendszerbe, a feladatra orientált munka és az intim térre vonatkozó normák alapján differenciálódott időélményükkel kénytelenek közvetlenül kapcsolódni egy kötött idejű munkán és pénzen alapuló időélményű interdependencialáncba. Tehát ezek az emberek bizonyos időélményt habitualizálnak kisgyermekkortól, mely gyökeresen eltér attól az időélménytől, felettesénstruktúrától, habitustól, ami ahhoz szükséges, hogy egy cselekvő átlássa a kapitalista cselekvési láncokat, nevezetesen, hogy számításokat végezzen a pénzhasználatához – ahhoz, hogy képes legyen a kellő funkcionális racionalitásra.

A mezőgazdaságon alapuló gazdaságban, ahol a termelési ciklus úgymond egyetlen szempillantással átfogható (mivel a „termékek” általában egy év leforgása alatt megújulnak), a paraszt éppoly kevésbé választja külön munkáját a „jövőbeli” terméktől, munkája gyümölcsétől, ahogy a munkaidőt sem különböztetni meg a termésidőtől, tehát attól az időszaktól, amikor a „termékkel” kapcsolatos tevékenysége csaknem szünetel. A tőkés gazdálkodási módnak viszont, mivel termelési ciklusa többnyire jóval átfogóbb, előfeltétele egy közvetett és elvont jövő megalkotása, amelyben a racionális kalkuláció lép a folyamat együttállása helyébe (Bourdieu 1990 [1976]: 50).

Az integrációhoz meg kell bomlania és differenciálódnia kell annak a szerves egységnek, amely a munka jelenét a „jövőjével” kapcsolta össze, tehát a feloszthatatlan és feloldhatatlan újratermelési ciklusok és termékek egységének. Tehát az időnek, a jövőbe tekintésnek differenciálódnia kell ahhoz, hogy átmeihessen a késztermékeket előállító kézműves technika a feladatok specializálódásán és részekre bontásán alapuló ipari technikába (Bourdieu 1990 [1976]: 50–51). Mindemellett a változtatások azt követelik meg, hogy kézzelfogható érdekeiket tisztán elvont érdekekért áldozzák fel, melyek majd csak a jövőben válnak kézzelfoghatóvá. Mindez pedig a csoportra jellemző pszichológiai karakter változását,

pszichológiai alkalmazkodását is jelenti. „Tehát az algériai parasztok azért voltak olyannyira bizalmatlanok a pénzzel szemben, mert a pénzforgalomnak – az általa megszabott időstruktúrával egyetemben – a cserekereskedelemhez fűződő viszonyában a kapitalista felhalmozásnak a készletezéshez fűződő viszonya mutatkozik meg” (Bourdieu 1990 [1976]: 51).

Míg az elcserélt tárgy ránézésre elárulja az értékét, a pénz egy egészen távolira, bizonytalanra és képzeletbelire utal. A pénz felhasználása a felhasználás pillanatában kizárja az adott alternatív felhasználási módokat. Így határozható meg a vágyak hierarchikus struktúrája alapján egy racionális döntés, melyhez a piaci aktusok miatt ki kell tudni számítani más cselekvők várható cselekvéseit is. Ezzel szemben az algériai parasztok kultúrájában az agyagkorsókba fűrt lukak mutatták a fogyaszt, ily módon a kalkuláció automatikus volt. A pénzre való átálláshoz egy integrációs folyamatban differenciálódnia kell az időélménynek, a tapintható evidencia helyét át kell vennie a vak evidenciának, a konkrét helyét a szimbolikusnak és a jövőbelinek. De mindez a folyamat az árutermelési rendszer többi részéhez képest megkésve megy végbe, ez pedig konkrét hátránnyként jelentkezik az egyéni cselekvők életében:

[A] másfajta logika szerint gazdálkodó alanyoknak a saját költségükön kell megtanulniuk a pénznek mint a gazdasági viszonyok egyetemes közvetítőjének racionális használatát. Valóban nagy a kísértés, hogy az éppen megkapott bért igazi javakra, élelmiszerekre vagy ruházatra költse. Még ötven évvel ezelőtt sem volt ritka jelenség, hogy mezőgazdasági munkások egész havi bérüket néhány nap alatt elköltötték; nemrégiben is megfigyeltek hasonló viselkedési módokat déli nomádoknál, amikor az eddigi természetben fizetett pásztorok bért kezdtek el kapni (Bourdieu 1990 [1976]: 54).

A disszonanciát az okozza, hogy adott termelési módban strukturálódó belső időkényyszert (az analízis korszaktól tudattalanul) introjektált cselekvők szembekerülnek egy más termelési mód külső időkényyszerével. Máshogy: a funkcionálisan magasan differenciált cselekvési rendszer, melybe integrálódni kénytelenek, olyan előretekinthetési kényszerrel jár, melyet nem habituáltak kisgyermekkortól – *a nem kapitalista felettesén-struktúra* konkrét hátránnyként jelentkezik egy kapitalista cselekvési láncban. Ezek a cselekvők mindig (pszichológiai) hátrányban lesznek azokkal a cselekvőkkel szemben, akik belső időkényyszerüket az adott termelési módból származtatták. Teljes felzárkózás pedig sosem történik meg: a kapitalista világrendszer folyamatosan és kényszeredetten egyenlőtlenül továbbracionalizálódó jellege miatt az időélménybeli egyenlőtlenség folyamatosan újratermeli magát és konzerválja az egyenlőtlenségeket azáltal, hogy az alacsonyabban differenciált és kevésbé szigorú időélménnyel rendelkezőket kiszorítja az interdependencialáncok azon tevékenységeiből, melyekhez magasabban differenciált időélmény szükséges. Olyan egyenlőtlenségi dinamika és dimenzió jön így létre, mely tudattalanul hat az intra- és intergenerációs mobilitás ellen.

Összegzés

A fentiekben amellet érveltem, hogy az időélmény az ember külvilágra utaltságának kognitív eredője (orális szakasz), mely időélményt kisgyermekkortól (az analízis szakasztól) meghatározza a külső társadalmi normatív, interakciós és intézményi környezet procedurális differenciáltsága. Túllépve a *governmentality studies* és az ideológiakritikai tudásszociológia nemzetállami keretén, arra helyeztem a hangsúlyt, egyrészt, hogy a modern tő-

kés világrendszer különböző szakaszaiban hogyan differenciálódnak kényszeredetten az időkényszerek az árutermelési módok és munkaszervezések kényszeredett racionalizálódásával. Másrészt, hogy milyen különbségek vannak a különböző időkényszerek között a tőkés világrendszer különböző árutermelési pozícióin. Továbbá amellett érveltem, hogy ezek azok a körülmények (árutermelési szakasz és pozíció), melyek a modern világtársadalomban meghatározzák azt a normatív, interakciós és intézményi környezetet, ami pedig meghatározza az egyéni cselekvők időélményét kisgyermekkortól. Végül pedig, hogy ezek az időélmények, mivel szoros összefüggésben vannak a funkcionális racionalitásra való képességgel, bizonyos helyiértékekre konzerválják az adott cselekvőt a transznacionális árutermelési láncokban, így az inter- és intragenerációs mobilitás ellen hatnak.

A parasztra ugyanúgy (vagy legalábbis nagyon hasonlóan) hat a természet ciklikus körforgásának rendje, mint bármikor a történelem során, habár a mezőgazdasági munkák termelőeszközeinek és a piaci mechanizmusoknak a fejlődésével más típusú időkényszerek is hatnak rá. A természet ciklikus körforgásának rendje magas szigorúságú, de alacsony differenciáltságú időkényszerrel nehezedik a világ gazdasági rendszer szintjén hatalmas tömegekre, akiknek a munkájától a világrendszer fennmaradása függ. A munkásságra a különböző iparágakban, a monopoltevékenységeket kompetitív módon kiszolgáló összeszerelő üzemekben a közvetlenül és magasán szabályozott monoton munkával szintén magas szigorúságú, de alacsony differenciáltságú, sokszor nagyfokú monotonitással járó időkényszer hat. Ez az időkényszer a mai napig többé-kevésbé megegyezik a Thompson által leírt ipari kapitalizmus időfegyelmével (Thompson 1990 [1967]), így szigorú, de alacsony differenciáltságú időélményt introjektálnak és adnak tovább a következő generációnak az analízis korszaktól, részben tudat alatt. A politikai elitnek és a burzsoáziának át kell látnia a világrendszer ropant bonyolult értékláncolatait – tehát interdependencialáncolatait, hogy előnyöket tudjon kiharcolni a kapitalizmus ciklikus változásaiban. Megszervezik az értékláncokat, illetve az előnyök és hátrányok rendszerét az értékláncok nemzetállamon belüli környezeteként. Ezen osztályok egyre differenciálódó társas reflexiópotenciálja hasonlít a leginkább a hajdani arisztokrácia „pszichológiai” látásmódjához, bár jóval absztraktabb annál, egy ökonomiai és politikai nézőpont, ami a csoportra jellemző időélményt meghatározza. Nem áll ez a gondolat messze attól – ahogy arra Arrighi, Hopkins és Wallerstein is rámutatnak –, amit már Adam Smith is megírt *A nemzetek gazdagsága* című munkájában (ugyan nem az árutermelés, hanem a piac szempontjából), miszerint „[a] profitszerzésre törekvők [...] mivel egész életükben tervezéssel és esélylatolgatással foglalkoznak, sokkal világosabban átlátják saját érdekeiket, mint a társadalom más nagy egységeibe tartozók” (Smith 1961; interpretálja Arrighi, Hopkins és Wallerstein 2016 [1983]: 165–166). Ezek az osztályok pedig ezt a pszichológiai előnyt továbbörökítik a következő generációnak.

Az időélmény differenciálódásának egyik legfontosabb terepe viszont maga a vezérterméket létrehozó tevékenység, a kutatás-fejlesztés. Az értéktöbblet-áramlás fennmaradásához új termékeket kell létrehozni, melyek vezértermékekké válnak és monopóliumot biztosítanak. Az idő és a tér modern kori differenciálódását jól tetten érhetjük a számítástechnikában és a mikroelektronikában. A programozás aktusa nem más, mint egy extrém magas absztrakciós szintű, robusztus interdependencialáncban való cselekvés, ami ehhez mértén extrém méretű előrettekintési, funkcionális racionalitásra való képességet igényel. A mikroelektro-

nikában a mérnök tevékenysége szintén. Az egyre kisebb méretű és nagyobb teljesítményű mikrocsipekben láthatjuk a tér differenciálódásának és racionalizálódásának modern formáját. Az időelit az a technokrata elit, aki a folyton megújuló centrumjellegű tevékenységek – vezértermékek – kifejlesztésében vesz részt. A kapitalizmus új szellemében (Boltanski és Chiapello 2006) ezekre a technokratákra nem hat a közvetlen thompsoni munkafegyelem időkényszere, mégis ahhoz, hogy el tudják látni feladatukat, a tervezést és a programozást, extrém magas előrettekintési kényszer nehezedik rájuk, nem a közvetlen külső fegyelmezés, hanem a feladatukhoz kötődő teljesítménykényszer miatt. A rájuk nehezedő többlet-külsőidőkényszer nagyjából funkcionális és nem normatív. A sokszor kötetlen vagy alacsonyán kötött munkaidő a specializáció – a tudomány és a technika racionalitása fokának extrémén megnövekedett szintje miatt – olyan előrettekintési kényszer rejt, mely ezelőtt még soha nem volt jellemző társadalmi csoportra. Az alsóbb osztályokba született gyermekeknek ezekbe az osztályokba mobilizálódni közel lehetetlen, a más pszichológiai karakter, habitus, felettesén-struktúra és ezzel kiemelten a szülők más tevékenységből szubjektivált belső időkényszere miatt (is).

Csak remélni tudom, hogy az itt bemutatott elmélet nem tűnik sem kizárólagosnak, sem determinisztikusnak, sem monolineárisan evolucionistának. Ahhoz hasonlóan, ahogy Bourdieu (1978 [1970]: 71–128) nagy hatású tanulmányában bemutatta, hogy az otthonról hozott kulturális tőke milyen konzerváló szerepet játszik a tanulók előmenetelében a francia iskolarendszerben, azt igyekeztem bemutatni, hogy azok az interdependencialáncok, melyekben az időélmény differenciálódik a 16. századtól kezdve, leginkább nemzetközi értékláncokban manifesztálódnak. Továbbá azt, hogy az analízis korszaktól elsajátított időélmény és belső időkényszer milyen konzerváló szerepet játszik az egyén bejárható életpályájára nézve ezekben a transznacionális interdependencialáncokban. Mindemellett e dolgozat számtalan szempontja nem tér ki.

A fent említett négy példán kívül (a paraszt, a munkás, a politikus és az elit mérnök-informatikus) számtalan formájú időélmény létezik a kapitalista világrendszerben, itt csak pár példát akartam felvillantani, bemutatva a transznacionális interdependencialáncok magasán hierarchizált jellegét az időélmény szempontjából. Nem állítom, hogy csak az itt felsorolt tevékenységekben differenciálódik az idő, vagy hogy a fent példaszerűen leírt osztályokból az inter- és intragenerációs mobilitás csak az időélménybeli különbség miatt nehézkes. Ugyanakkor állítom, hogy az extrém magas előrelátási kényszerű technokrata elitbe alulról – intergenerációs értelemben is – mobilizálódni ezért is közel lehetetlen.

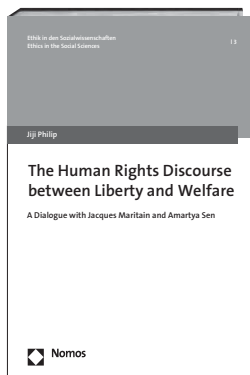
Nem tárgyaltam itt, hogy az iskolarendszer és az ahhoz kapcsolódó intézmények, mint például a sakkszakkör, mennyiben csökkentik és mennyire termelik újra ezeket a különbségeket, csak utalni tudtam Bourdieu tanulmányára (1978 [1970]: 71–128). Számtalan felvetődő kérdésről egyáltalán nem tettem említést, például, hogy mi a következménye annak, hogy a patriarchális rendszer a nőket az alacsony időélmény-differenciáltságot igénylő házimunkához köti, és hogy mi köze ennek ahhoz, hogy a kapitalizmus hajnalán a független nőt, a születésszabályozó bábát és a „kurvát” a boszorkány képével azonosították, aki varázsolni, tehát funkcionálisan magas racionalitású tevékenységet végezni képes nő (vö. Federici 2009; Mies 1986). Mindemellett remélem sikerült – ha csak vázlatosan is – bemutatni, hogy az időélménybeli egyenlőtlenség konzerváló szerepet játszik a transznacionális árutermelési rendszerben.

Hivatkozott irodalom

- Abraham, Karl (1991): *Pszichoanalitikus tanulmányok a karakterképzésről*. Budapest: Párbeszéd Kiadó.
- Arrighi, Giovanni (1990): The Developmentalist Illusion. A Reconceptualization of the Semiperiphery. In *Semiperipheral States in the World-Economy*. William G. Martin (szerk.). Westport: Greenwood Press, 11–42.
- Arrighi, Giovanni (1996): *The Long Twentieth Century. Money, Power and the Origins of Our Times*. London és New York: Verso.
- Arrighi, Giovanni, Terence K. Hopkins és Immanuel Wallerstein (2016 [1983]): Osztály és rend a vilárendszer-elemzés perspektívájából. *Eszmélet* 112: 283–304.
- Bálint Mihály (2012): *Az östörés. A regresszió terápiás vonatkozásai*. Budapest: Animula.
- Bergson, Henri (1923 [1922]): *Tartam és egyidejűség. Hozzászólás Einstein elméletéhez*. Budapest: Pantheon.
- Berne, Eric (2009 [1964]): *Emberi játzmák*. Budapest: Háttér Kiadó.
- Boltanski, Luc és Eve Chiapello (2006): *The New Spirit of Capitalism*. London és New York: Verso.
- Bourdieu, Pierre (1978 [1970]): Az iskolai kiválóság és a francia oktatási rendszer értékei. In uő *A társadalmi egyenlőtlenségek újratemlése*. Budapest: Gondolat, 71–128.
- Bourdieu, Pierre (1990 [1976]): Gazdasági gyakorlat és idő. Az algériai parasztok időkezelési attitűdjei. In *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok*. Gellériné Lázár Márta (szerk.). Budapest: Akadémiai, 48–59.
- Böröcz József (2017): *Hasított fa. A vilárendszer-elméletől a globális struktúraváltásokig*. Budapest: L'Harmattan, Eszmélet.
- Braudel, Fernand (1980 [1979]): A tér és az idő felosztása Európában. *Világtörténet* 4: 3–69.
- Chase-Dunn, Christopher (1990): Resistance to Imperialism. Semiperipheral Actors. *Review* vol. XIII. no.1, Winter, 1–32.
- Éber Márk Áron, Gagy Ágnes, Geröcs Tamás, Jelinek Csaba és Pinkasz András (2014): 1989 Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. *Fordulat* 21: 10–63.
- Elias, Norbert (1987 [1939]): *A civilizáció folyamata*. Budapest: Gondolat.
- Elias, Norbert (1990 [1984]): Az időről. In *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok*. Gellériné Lázár Márta (szerk.). Budapest: Akadémiai, 15–47.
- Elias, Norbert (1992): *Time. An Essay*. Oxford, Cambridge: Blackwell Publishers.
- Erikson, Erik H. (2002 [1950]): *Gyermekkor és társadalom*. Budapest: Osiris.
- Fairbairn, William E. (1994): *Psychoanalytic Studies of the Personality*. London és New York: Routledge.
- Federici, Silvia (2009): *Caliban and the Witch*. New York: Autonomedia.
- Foucault, Michel (1998 [1978]): A „kormányozhatóság”. Előadás a Collège de France-ban 1978. február 1. In *Fantasztikus könyvtár*. Romhányi Török Gábor (szerk.). Budapest: Pallas Stúdió, 106–123.
- Freud, Sigmund (1982 [1930]): Rossz közérzet a kultúrában. In uő *Esszék*. Budapest: Gondolat, 327–405.
- Freud, Sigmund (1985 [1899]): *Álomfejtés*. Békéscsaba: Helikon.
- Freud, Sigmund (1995a [1905]): Három értekezés a szexualitás elméletéről. In uő *A szexuális élet pszichológiája*. Budapest: Cserépfalvi, 31–120.
- Freud, Sigmund (1995b [1908]): Character and Anal Erotism. In uő *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*. Vol. 9. London, Institute of Psycho-analysis: Hogarth Press, 167–176.
- Fromm, Erich (1993 [1941]): *Menekülés a szabadság elől*. Budapest: Akadémiai.
- Hartmann, Heinz (1964): *Essays of Ego Psychology*. New York: International Universities Press.
- Husserl, Edmund (2002 [1928]): *Előadások az időről*. Budapest: Atlantisz.
- Kapoor, Ilan (2010 [2002]): Kapitalizmus, kultúra, cselekvés. Függőségi elmélet kontra posztkolonializmus. *Fordulat* 12: 102–124.
- Klein, Melanie (2000 [1984]): *Irigység és hála: tanulmány a tudattalan forrásokról*. Budapest: Animula.
- Mahler, Margaret (1993 [1975]): *Die psychische Geburt des Menschen: Symbiose und Individuation*. Frankfurt: Einmalige Sonderausg.
- Mannheim Károly (2000 [1931]): Tudásszociológia. In uő *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest: Osiris, 299–344.
- Marcuse, Herbert (1966 [1955]): *Eros and Civilization*. Boston: Beacon Press.
- Marx, Karl (1974 [1932]): *A német ideológia*. Budapest: Magyar Helikon.
- Mies, Maria (1986): *Patriarchy and Accumulation on a World Scale. Women in the International Division of Labour*. Trowbridge: Redwood Books.
- Polányi Károly (2004 [1946]): *A nagy átalakulás*. Budapest: Napvilág.
- Reich, Wilhelm (1983 [1933]): Karakteranalízis. *Medvetánc* 3(2–3): 201–206.

- Róheim Géza (1999 [1932]): A közép-ausztráliai kultúrkör pszichológiai struktúrája. In Róheim Géza. Tóth László (szerk.). Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 89–120.
- Silver, Beverly J. és Arrighi, Giovanni (2008 [2003]): A Polányi-féle „kettős mozgás”: a brit és az amerikai hegemonia Belle Époque-jainak összehasonlítása. *Fordulat* 1: 38–66.
- Smith, Adam (1961): *The Wealth of Nations*. Vol II. London: Edivin Canon.
- Spitz, René (1965): *The First Year of Life: a Psychoanalytic Study of Normal and Deviant Development of Object Relations*. New York: International Universities Press.
- Stern, Daniel N. (2002 [1985]): *A csecsemő személyközi világa a pszichoanalízis és a fejlődéslélektan tükrében*. Budapest: Animula.
- Szigeti Péter (2005): *Világrendszernézőben. Globális „szabad verseny” – a világkapitalizmus jelenlegi stádiuma*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Thompson, Edward P. (1990 [1967]): Az idő, a munkafegyelem és az ipari kapitalizmus. In *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok*. Gellériné Lázár Márta (szerk.). Budapest: Akadémiai, 60–116.
- Wallerstein, Immanuel (1983 [1974]): *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Budapest: Gondolat.
- Wallerstein, Immanuel (2010 [2004]): *Bevezetés a világrendszer-elméletbe*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, Eszmélet Alapítvány.
- Winnicott, Donald (2006 [1965]): *Az egyén fejlődése és a család*. Budapest: Animula.

Get in Touch with Our Programme

The Human Rights Discourse between Liberty and Welfare

A Dialogue with Jacques Maritain and Amartya Sen

By Dr. Jiji Philip

2017, approx. 495 pp., pb., approx. € 89.00

ISBN 978-3-8487-4141-0

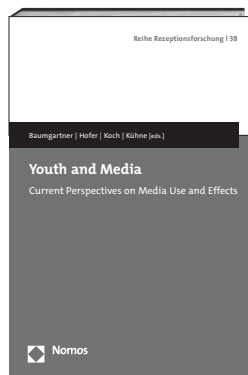
eISBN 978-3-8452-8449-1

(Ethics in the Social Sciences, Vol. 3)

To be released in December 2017

nomos-shop.de/29815

This book explores Amartya Sen's human rights discourse, comparing it with Jacques Maritain's pioneering political liberalism. The integration of human rights and human development into Sen's capability framework lays a solid foundation for a rights-based approach to human well-being.

Youth and Media

Current Perspectives on Media Use and Effects

Edited by Ass.-Prof. Susanne Baumgartner,
Dr. Matthias Hofer, Prof. Dr. Thomas Koch and
Ass.-Prof. Rinaldo Kühne

2017, approx. 217 pp., pb., approx. € 39.00

ISBN 978-3-8487-3732-1

eISBN 978-3-8452-8045-5

(Reihe Rezeptionsforschung, Vol. 38)

To be released in December 2017

nomos-shop.de/28783

Television, mobile phones or social networking sites – media technologies and applications form a substantial part of young people's lives. This volume includes a collection of studies that address two questions: How do young people use the media, and how are young people affected by the media?

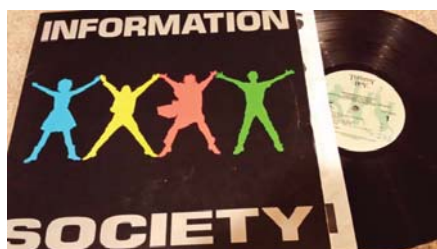
Nomos

Academic research and scholarly publications are also available on
our online platform: www.nomos-elibrary.de

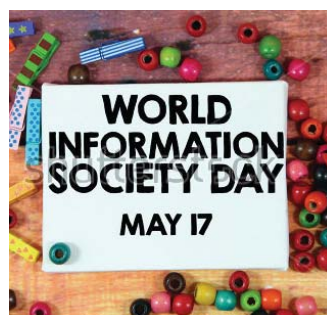
To order please visit www.nomos-shop.de,
fax (+49) 7221/2104-43 or contact your local bookstore.
All costs and risks of return are payable by the addressee.

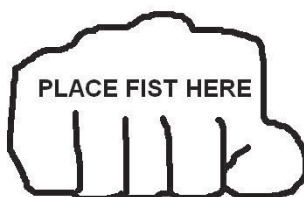
Nomos

Információs társadalom és számítógépes folklorisztika

INTERNET BRO FIST

Digitális szövegfolklor-adatbázisok és a számítógépes folklorisztika elméleti, módszertani és technikai kérdései¹

Digitális bölcsészettudomány, digitális textológia és a folklorisztika²

Az elmúlt húsz évben a mindennapi életet szinte észrevétlenül formálta át a digitális technológia, ami a tudománytörténészek és filozófusok szerint jelentősebb fordulópont az emberi kultúrában, mint a nyomtatás feltalálása volt a reneszánszban (Dávidházi 2014; McGann 2014). Az új technológia a tudományos kutatás kereteit és lehetőségeit is gyökeresen megváltoztatta. Habár gyakorlati alkalmazása evidens – azaz ma már szinte elképzelhetetlen olyan kutatás, amely valamilyen módon ne használná a számítógépet vagy a digitális világ nyújtotta egyéb lehetőségeket, a bölcsészek főként a digitalizált tartalmakat –, egyelőre vitatott, hogy mindez csak szemléletváltást, új módszertant, vagy esetleg egy új, önálló diszciplínát eredményez a bölcsészettudományokon belül (Kokas 2016: 405; Thomas 2016).³

1 Az ezekhez az eredményekhez vezető kutatás az Európai Kutatási Tanács részéről, az Európai Közösség hetedik keretprogramjából (2007–2013), az EKT 324214 sz. támogatási megállapodása alapján finanszírozásban részesült; a tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

2 A tanulmány korábbi előadás-vázlatai a Folklore Fellows' Summer School 2015-ös turkui „Doing Folkloristics in the Digital Age” elnevezésű nyári egyetemén, a SIEF Working Group on Archives 2015-ös zágrábi kongresszusán, valamint a Kriza János Néprajzi Társaság nemzetközi vándorkonferenciáján („Az archívumok használatának változó kontextusai” 2016. október 14–15-e, Ottomány [Otomani], Románia) hangzottak el. A fent említett találkozókon kapott számos hozzászólásért és építő jellegű kritikáért ezúton mondok köszönetet. Köszönettel tartozom továbbá az MTA BTK Néprajztudományi Intézet „Kelet–Nyugat” Vallásetnológiai Kutatócsoport valamennyi munkatársának, akik több alkalommal is véleményezték a szöveg korábbi változatait.

3 A digitális bölcsészettudomány (*digital humanities*) recens kézikönyvei, összefoglalásai: Schreibman, Siemens és Unsworth (2016); Berry (2012).

A szemünk előtt zajló folyamat tehát a tudományos forradalmak szerkezetének megfelelően történik, egymással versengő módszerek, elméletek és terminológiai zűrzavar jellemzi,⁴ végkimenetele pedig egyelőre bizonytalan és ismeretlen.⁵ Miközben a digitális technika a legtöbb humán tudományi diszciplínát alapvetően mozgította ki jól megalapozott pozíciójából (és éppen ezért a bölcsésztszadalom egyik fele gyanakvással és idegenkedve tekint rá), az angolszász nyelvterületen *Digital Humanities* néven felemelkedett új tudományág kiépítette saját intézményrendszerét (nemzetközi társaságok, tanszékek és szakok alapítása, évenként megrendezett kongresszusok stb.),⁶ nemzetközi historiográfusai pedig már a tudományszakon belüli harmadik hullámról/fordulatról beszélnek.⁷

A digitális fordulat(ok) elsődlegesen a bölcsészettudomány egyik legfontosabb területét, a filológiai-textológiai munkát, azaz a *szöveg-előállítás, szövegkiadás* alaptevékenységét érintették, ami jól érzékelhető a digitális bölcsészethez köthető kiadványok és konferenciák gyors áttekintésével is, azok túlnyomó része ugyanis a *digitális textológia* kérdéseit és problémáit járja körül (McGann 2014; Dávidházi 2014; Debreczeni 2014; Schreibman, Siemens és Unsworth 2016). Ezzel mintegy párhuzamosan a digitális fordulat kedvezett annak a már korábban megkezdődött folyamatnak is, amely által a textológia kilépett sokáig lenézett pozíciójából – miszerint csupán a bölcsészettudomány segédtudománya, „szolgálóleánya” lenne (McGann 2014: 19–20; Szilágyi 2014) –, hiszen a különféle posztmodern szövegelméleteknek a statikus, analóg kritikai kiadás nem tudott megfelelni, a digitális médium dinamikus és rugalmas lehetőségeivel azonban arra alkalmas(abb) eszköznek bizonyul (Debreczeni 2014: 27–28).

A fenti átalakulások a folklorisztikát is a tudományszak lényegi, alapvető problémáihoz és kérdéseihöz vezetik vissza. Az adatgyűjtési, archiválási, textológiai eljárásokból és technikákból fakadó módszertani és elméleti dilemmák a folklorikutasok kezdete óta jelen vannak, a róluk való élénk diskurzus pedig az elmúlt több mint százötven évben nem egy esetben éles tudománytörténeti fordulópontot hozott.⁸ Éppen ezért a digitális bölcsészettudomány alakuló paradigmájában is szükségszerű az alábbiakat újra vita tárgyává tenni: (1) Hogyan érdemes tárolni és kiadni a folkloristák által és a kutatás során felhalmozott hatalmas meny-

4 'Computing humanities' és 'digital humanities', illetve a különféle 'computational' és 'digital' előtaggal ellátott diszciplínák. A magyar szóhasználatban a *digitális bölcsészettudomány(ok)* kezd meghonosodni, az SZTE, a DTE és a PPKE is ezzel a névvel indított digitális bölcsészet szakot, amelyet időközben sajnos megszüntettek. Néhány tanulmányban előfordul a *digitális humán tudomány* is, illetve a *bölcsész informatika*, mely korábban külön programként (BIÖP) működött az ELTE BTK-n. Ugyanakkor számítógépes nyelvészetet több helyen is lehet tanulni jelenleg az országban (pl.: ELTE BTK, DTE, PPKE, SZTE stb.) A folklorisztikát érintően is két terminus van használatban, a 'digital folkloristics' és a 'computational folkloristics'. Ehhez vö. Vargha (2016).

5 A digitális bölcsészettudomány intézményesülését tudománytörténeti szempontból Claire Warwick az anglistika 19. századi harcához hasonlította tanulmányában (Warwick 2016).

6 A digitális bölcsészettudomány intézményrendszeréhez lásd Thomas (2016).

7 Az első hullámot az 1990-es évek végén és a 2000-es évek elején főként kvalitatív megközelítés jellemezte, azaz minél több anyag digitalizálása, valamint e nagy szövegtörzsek elemzésére alkalmas infrastruktúra kialakítása volt a cél. A kutatók úgy tekintettek a digitális technológiára, mint egy kiegészítő, gyorsító eszközre. A szóhasználatot tekintve erre a periódusra a 'computing in the humanities' és 'humanities computing' volt a jellemző. A második hullámnál a névváltással együtt (*digital humanities*) azonban már önálló diszciplináris igények lépnek fel, azaz sajátos és hibrid módszerek és eszközök alkalmazása, olyan publikációs modellek, melyek már nem a könyvkultúrából származnak, és kiemelten foglalkoznak az eredendően digitális anyagok problematikájával (Berry 2011: 2–4, 2012).

8 A folklorisztika textualizációs paradigmáihoz lásd: Fine (1984); Foley (1997 [1995]); Voigt (2004); Honko (2000a); Landgraf (2006); Seitel (2012); Niles (2013a, 2013b); Katajamäki és Lukin (2013). Magyar folklortextológiai útmutató: Voigt és Balogh (1974); Barna (2003).

nyiségű szöveganyagot? (2) Milyen eszközök és eljárások szükségesek ehhez? (3) Milyen új módszerekre van szükségünk az elemzésekhez? (4) Milyen elemzésekre alkalmasak és milyen elemzésekre nem alkalmasak a digitális folklórszövegtörzsek?

Tanulmányomban az európai néprajztudomány/folklorisztika intézményesülésekor, a 19. század végén, 20. század első felében létrejött nemzeti folklórarchívumok és gyűjtemények digitalizálási problémáit és lehetőségeit összegzem.¹⁰ Írásom elsődleges célja néhány már elkészült és elérhető, folklórszöveget tartalmazó és feldolgozó digitális adatbázis és az azokon számítógépes eljárásokkal végzett elemzések problémaorientált és kritikus áttekintése.¹¹ A kérdést a folklorisztikai archiválás és a digitális bölcsészettudományok tágabb kontextusában tárgyalom. Elsőként a folklóradatbázisok tartalmi koncepcióinak különféle tudománytörténeti okait, majd a digitális tartalom-előállítás gyakorlati, technikai és módszertani-elméleti oldalát mutatom be. Ezt követően a digitalizált folklórszövegek elemzéséhez használt új digitális eszközöket és eljárásokat veszem górcső alá, végezetül az adatbázisok és a számítógépes folklorisztika elméleti alapvetéseit összegzem. A fentiek megelőzően röviden kitérek az európai folklórarchívumokra, valamint a folklorisztika és az archiválás kapcsolatára, hiszen a legtöbb digitális folklóradatbázis egy korábban létrejött folklórarchívum vagy archívumi anyag egy részének vagy több archívum anyagának együttes digitalizálására vállalkozik.

Archívumok és archiválás a folklorisztikában

A különféle történeti levéltárak, kéziratárak és archívumok között az európai folklórarchívumok sajátos keverék képződmények.¹² Heterogenitásuk érzékeltetéséhez csak néhány fontos tényezőre szeretnék utalni röviden.¹³ Az első a folklór gyűjtésének eltérő motivációi,

9 A számítógépes folklorisztika feladatait és célkitűzéseit illetően lásd Timothy R. Tangherlini programadó tanulmányait: Abello, Broadwell és Tangherlini (2012); Tangherlini (2013a, 2016a).

10 Jelen szövegben egységesen folklórarchívumnak nevezem a nemzetenként és országonként változó megnevezésű (néprajzi, folklór, etnológiai, etnográfiai, tradicionális-hagyományos) folklóranyagot tartalmazó archívumokat, adattárakat. Lásd ehhez a SIEF Working Group on Archives állásfoglalását: <https://www.siefhome.org/wg/arch/> (letöltve: 2017. június 20.). Ezzel azt is hangsúlyozom, hogy írásom alapvetően folklorisztikai megközelítésű, azaz a korábban a szóbeliségből lejegyzett kéziratok, gépelt szövegek digitalizálásához kíván hozzájárulni.

11 Ebből kifolyólag nem térek ki egyéb fájlformátumok tárolásának elméleti, technikai és etikai kérdéseire (hangfájl, videó, fénykép stb.), valamint kisebb, veszélyeztetett kultúrák szóbeliségének megőrzési és örökségvédelmi problémájára – ahol nagyjából egy időben zajlik az adatgyűjtés és a gyűjtött anyag digitális archiválása. Ezenkívül csak olyan tudományos adatbázisokat veszek számba, melyek számítógépes programok által olvasható és ezáltal értelmezhető és elemezhető textualizációs eljárásokat követnek, ennél fogva tudományos kutatásra alkalmas eszközök.

12 A francia forradalomtól datálható modern kori különféle állami, kormányzati, történeti, intézeti publikus archívumok nemzetközi viszonyításban szintén nagyban eltérnek egymástól (Markoff 2015).

13 Az európai folklórarchívumok történetéről nem készült mind ez idáig áttekintő, összefoglaló munka, így csak néhány, a digitalizálás szempontjából fontosabb problémára térek ki. A felsoroltak nem általánosíthatók minden folklórarchívumra, nem azonos arányban, súllyal és időben jelentkeznek az egyes konkrét nemzeti esetekben. A Regina Bendix és Galit Hasan-Rokem által szerkesztett *A Companion to Folklore* című kézikönyv Bjarne Rogannak az európai folklorisztika intézményeiről írt fejezetével (északi, ír, holland, francia, német archívumok említésével) némiképp pótolja ezt a hiányt (Rogan 2012: 610–614). Andy Kolovos pedig az amerikai folklórarchívumokról készített disszertációt, melyben röviden utal azok európai hátterére, valamint az európai és amerikai folklórarchívumok főbb különbségeire (Kolovos 2010: 1–87). Az észak-európai folklórarchívumokról (Dánia, Feröer szigetek, Svédország, Norvégia, Izland, Finnország) fontos, katalógusszerű áttekintés készült 1978-ban (Herranen és Saressalo 1978).

valamint az azok mögött meghúzódó ideológiák változatossága (felvilágosodás, népnevelés, nemzetépítés, nacionalizmus, megörökítés, örökségésítés, hagyományörzés, tudományos kutatás).¹⁴ Leválasztva e különféle indítatásokról a szűkebb értelemben vett – önmagában is folyamatosan változó – tudományos érdeklődés által létrehozott folklórgyűjteményeket,¹⁵ még mindig sokféle és szerteágazó anyagot kapunk az egymás mellett párhuzamosan létező folklórdefiníciók és folklórgyűjtési technikák pluralitása miatt.¹⁶ A tudományosan elismert, nagy múltú intézmények esetében a diszciplína átalakuló – és általában táguló – folklórmeghatározásával és a folklórananyag megörökítésére használt különféle módszerekkel ugyanis jelentősen változott a folklórként azonosított, folklórchívumokba bekerülő anyag és annak jellege is.¹⁷ A folklórgyűjtemények tehát speciális képződmények abból a szempontból, hogy többségük meghatározott kutatási projekt mellékterméke, ennél fogva elsődlegesen befolyásolja az a tényező, hogy a kutatást végző személy/csoport kutatásának tárgyát és célját hogyan határozta meg, ennek elérésére pedig milyen módszer(ek)e)t választott (Wolf-Knuts 2001: 9–14). Ebből következik tehát az is, hogy a forrásdokumentumok típusai nem egyneműek. A gyűjtők vagy a kutatási programok hagyatékai sokféle anyagból állnak össze: cédulák, kérdőívek, jegyzetek, memoárok, terepnaplók, a terepmunka egyéb járulékos elemei, különféle magán- vagy hivatalos levelezések, piszkozatok, kiadásra előkészített tisztázatok stb. Érdemes arra is felhívni a figyelmet, hogy az európai folklórchívumok meglehetősen különböző intézményi háttérrel és rendszerben működnek, s ez jelentős mértékben

14 A különböző ideológiai indítatáshoz és folklórgyűjtési koncepciókhoz a nemzetközi szakirodalmat illetően lásd Anttonen (2005); Wolf-Knuts (2001, 2010); Valk (2005); Baycroft és Hopkin (2012); Kuutma (2015).

15 Bár az *amatőr-professzionális* gyűjtő szétválasztása a folklórchívumok anyagát tekintve valójában a legtöbb esetben nem túl üdvöztető és nem is lehetséges, mivel azok anyagának döntő többsége a 19. századtól kezdve lelkes önkéntes vagy fizetett amatőr gyűjtők szorgos munkájának eredménye. Forrai Ibolya kimutatása (1998-ig) szerint például a budapesti Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumának legnagyobb részét (több mint 12 000 tétel) a társadalmi gyűjtőhálózaton keresztül benyújtott pályamunkák alkotják (Forrai 2000: 33). Az önkéntes gyűjtőhálózatokat viszont nem feltétlenül követte mindig szigorú felső irányítás, egységes gyűjtési koncepció, vagy ha igen, akkor azok tényleges megvalósulásakor a gyakorlatban nagy eltérések voltak. Éppen ezért már a kezdetektől a szakma professzionalista művelői jogosan féltek a dilettantizmustól és próbálták a szakszerűség irányába terelni a gyűjtéseket. Erre hívta fel a figyelmet többek között a 19. század legvégén Katona Lajos, aki jelentős szerepet játszott a magyar folklorisztika tudománnyá válásában (Landgraf 2016: 509–510). Az ír teljes állású és részmunkaidős gyűjtők kontrolljához vö. Briody (2007: 415–429). Vagy ugyancsak ehhez vö. Kati Mikkola tanulmányát a finn folklórchívum önkéntes gyűjtőiről és konfliktusaikról a hivatásos folkloristákkal. Ez utóbbi ugyanakkor lehetőséget biztosít annak kutatására, hogy az önkéntes, autodidakta gyűjtők milyen indítatásból és milyen folklórfelfogás mentén gyűjtöttek (Mikkola 2013). A 19. századi laikus, önkéntes észt folklórgyűjtők tevékenységének vernakuláris írásbeliségként való értelmezéséhez vö. Kikas (2014).

16 Az egymás mellett élő pluralitásra számtalan példa hozható. A 19. század végi, 20. század eleji, éppen átalakuló textológiai paradigmában a magyar folklorisztika szaktekintélyei például sokféleképpen nyilatkoztak az emlékezetből gyűjtés, a diktáltatás, a gyorsírásos gyűjtés vagy a fonográf után történő lejegyzés különböző előnyeiről és hátrányairól, ki az egyiket, ki a másikat tartva hitelesebbnek (Gulyás 2015; Landgraf 2016: 511–513). Domokos Mariann arra hívja fel a figyelmet, hogy a gyűjtő fogalma is megváltozott a századforduló magyar folkloristikájában, amikor is szerzőből pusztán dokumentáló személyekké váltak a gyűjtők (Domokos 2015). Ugyancsak vö. ehhez Fredrik Skott svéd tudománytörténeti kutatásait. Skott többek között arra mutatott rá, hogy a tudományos hatalomért és legitimációért az 1930-as évek Svédországában a svéd néprajzi atlasz előmunkálatai során a göteborgi Västsvenska Folkminnesarkivet (melynek akkori vezetője Carl-Martin Bergstrand) és az uppsalai, lundi és stockholmi folklórchívumok közötti parázs vitákból két teljesen ellentétes gyűjtési és archiválási módszertan és elképzelés bontható ki (Skott 2001, 2008).

17 A finn folklórchívum az 1960-as évektől kezdve inkább élettörténeteket, oral historyt gyűjtött kampányszerűen, különböző foglalkozásokra fókuszálva (pl.: kórházi dolgozók, útépítő munkások stb.) (Harvilahti 2012: 402–404). Romániai magyar vonatkozásban vö. a 20. század második felétől meginduló először paraszti élettörténetek kutatását, később tanítók, mérnökök élettörténetének dokumentálását (Keszeg 2011: 165–194).

befolyásolja a gyűjtemények archiválási struktúráját és – ami a dolgozat szempontjából lényegesebb – ily módon annak digitalizálási lehetőségeit és kereteit is.¹⁸ A folklórarchívumok hol egyetemi tanszékek részei, hol különféle kulturális, irodalmi, néprajzi és folklórtársaságok, szervezetek, kéziratárak alá tartoznak, máshol múzeumi (irodalmi, kulturális vagy kimondottan néprajzi) keretben működnek, ugyanakkor teljesen önálló intézményként is előfordulhatnak (Rogan 2012: 610). Végezetül fontos megemlíteni az archívumokat fenntartó intézmények aktuálpolitikai helyzetét is, azaz a gyűjtemény viszonyát a mindenkori állami vezetéshez, hiszen mindez szintén nagymértékben alakította és alakítja azok sorsát – a hatalomtól teljesen független tudomány képe illúzió.¹⁹

A fentiekben körvonalazott különbségek ellenére az európai folklórarchívumok mégis sok szállal kötődnek egymáshoz, legfőképpen azért, mert a néprajztudomány összehasonlító perspektívájából adódóan a kezdetektől fogva nemzetközi együttműködésben képzelte el önmagát, a komparatív törekvések fontos bázisát pedig az egyes nemzeti archívumok alkották, kiegészülve egy lehetséges európai folklórarchívummal, ami azonban soha nem valósult meg (Nic Craith 2008; Rogan 2012: 604–606, 2014: 174). A nemzetközi folklorisztika legnagyobb közös metszetét a diszciplínát sokáig meghatározó földrajztörténeti irányzatok és módszerek jelentették, amelyhez az európai néprajztudomány/folklorisztika nagy közös projektjei, mint például az *Enzyklopädie des Märchens*, a nemzetközi típuskatalógusok, a nemzeti és nemzetközi néprajzi és dialektológiai/nyelvi atlaszok köthetők (Schmitt 2005; Rogan 2014: 176–177). A többnyire ezek megvalósítására kiépített önkéntes gyűjtőhálózatok, a gyűjtési kérdőívek, útmutatók, az észak-európai, skandináv mintára kialakított katalógusrendszer miatt az európai archívumok törzsállományának jellege és azok struktúrája nagyfokú hasonlóságot mutat, amely a különbségek ellenére indokoltá teszi az archívumok digitalizálása során felmerülő elméleti, módszertani és technikai problémák együttes tárgyalását.²⁰

Az archívumok a folklorisztika – és a tágan értelmezett néprajz – tudománnyá válásában kulcsfontosságú szerepet töltek be és meghatározó intézményei voltak a 20. század közepéig (Gulyás 2015: 18). Az 1960-as, 1970-es években bekövetkezett episztemológiai fordulatok azonban jelentősen átalakították a folklórarchívumok szerepét és értékét, főként az észak- és nyugat-európai, valamint az amerikai folklorisztikában, aminek következtében néhol teljes generációk tagadták meg e gyűjtemények használatát (Wolf-Knuts 2001:12; Kolovos 2010: 23; Gunnell et al. 2013: 173; Rogan 2012: 613–614; Anttonen 2013; Harvilahti 2012: 402–403).²¹ Ahogy a posztmodern szövegelméleteknek nem felelt meg az

18 A fenntarthatóság szempontjából nagyon fontos, hogy az adatbázisok is valamilyen intézményi struktúra részei legyenek (Debreczeni 2014: 29), amihez állandó anyagi fedezet szükséges (Järv és Sarv 2014: 59). Ugyanakkor az adatbázis-építés jellegét és lehetőségét meghatározza, hogy az adott intézménynek milyen digitalizálási elképzelései és prioritásai vannak.

19 Például az *Irish Folklore Commission* archívumának megalapítása a független Írország megszületésekor (Briody 2007: 33–69). Szerencsére egyre többen kutatják a szovjet korszak és a folklórarchívumok viszonyát is (Västrik 2007; Kulasalu 2013).

20 A skandináv mintából indultak ki például a budapesti Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárának létrehozói az 1930-as években (Forrai 2000: 614), az 1935-ben alapított *Irish Folklore Commission* archívuma pedig kimondottan az uppsalai rendszert vette át (Briody 2007: 325–331).

21 Persze e folyamatok megint eltérő erősséggel és ütemben jelentkeztek a különböző országok folklorisztikájában, de a nemzetközi kongresszusok és publikációk tematikájából Terry Gunnell szerint egyértelműen kirajzolódik egy ilyen tendencia (Gunnell et al. 2013: 172–173). Pontosan ezért érezte szükségét, hogy egy nemzetközi fórumon revideálják az archívumellenességet. A vilniusi ISFRN kongresszuson 2013-ban kerekasztal-beszélgetést szerveztek a témának, melynek teljes anyaga nyomtatásban is megjelent (Gunnell et al. 2013).

analóg könyv, ugyanúgy a folklorisztika antropológiai, pragmatikai fordulata után az archívum és annak merev struktúrája nem elégítette ki a diszciplína megváltozott igényeit.²² A folklorisztika figyelme a múlttól a jelenre, a szövegről a performanszra és a használatra, a struktúráról és formáról a kontextusra és az interakcióra, a közösségről az egyénre, a falusíró a városira, a szóbeliről az írásbelire (is) fordult, és ennek következtében az *archívumról* a *terepré*.²³ Ebből a perspektívából nézve az elődök által gyűjtött anyag vizsgálatát mellőzték azzal a – bizonyos szempontból helytálló, ám némiképp eltúlzott, sokak által viszont máig hangoztatott (Beyer 2011: 3) – gondolattal is megtámogatva, miszerint az archívumban lévő szöveganyag csupán annak kutatására alkalmas, hogy a folklorisztika egy adott periódusban mit tartott folklórnak (Gunnell et al. 2013: 171).

Bár a földrajztörténeti irányzat és a pozitivista, kontextus nélküli adathalmaz elutasítása egyfelől a diszciplína termékeny megújulását eredményezte, módszereinek és elméleteinek teljes negligálása együtt járt az elődök által gyűjtött folklóranyag és a gyűjtési módszertan demonizálásával, ami az archívumokat több szempontból is válságos helyzetbe hozta. Új archiválási rendszert és struktúrát kellett (volna) kidolgozniuk, hiszen az új igényeknek az előző nem felelt meg; az időközben eltűnőben lévő hagyományos népi kultúra miatt pedig át kellett gondolniuk a folklórarchívumok gyűjtési körét és társadalmi szerepvállalását is. Míg az utóbbi két feladat viszonylag egyszerűbben kivitelezhető volt sok helyen, addig az intézményi rendszert nem lehet (és lehetett) egyik napról a másikra átalakítani, az archívumot pedig nem szabhatják a kutató(k) és a kutatás folyamatosan változó kérdéseihez. Az északi, skandináv országokban már az 1970-es évektől problémaként merült fel az is, hogy mi legyen a sorsa a korábbi rendszernek: szüntessék meg és kezdjenek egy újat, ezáltal párhuzamosan legyen kettő?²⁴ Nehezítette a kérdésekre adható válaszokat az is, hogy a legtöbb archívumban – főleg azokban az országokban, ahol csak a 20. század első harmadában jöttek létre e gyűjtemények – napi szinten az előző paradigma által felhalmozott gyűjtemények rendszerezésének és katalogizálásának beláthatatlanságával kellett szembenézniük a kutatóknak.²⁵ Mindemellett érthető, hogy a társadalmi kontextus, a használat és a performansz felől értelmezett folklór (és azon belül is a szóbeliség) vizsgálatához az adatok részletesebb, a terepmunka kvalitatív tulajdonságait sokkal inkább megőrző, új dokumentálási eljárásra

22 Fredrik Skott a svéd folklórarchívumok kapcsán a vilniusi kerekasztal-beszélgetésen arra hívta fel a figyelmet, hogy az archívumi struktúra egyáltalán nem tudta követni a megváltozott folklórkoncepciókat, az archívumoktól való elfordulás legfőbb oka tulajdonképpen ebben rejlett (Gunnell et al. 2013: 199–200).

23 E folyamatokban természetesen közrejátszott további két tényező is. Az egyik, hogy a tudomány vizsgálati tárgya, az európai népi kultúra lassan mindenhol teljesen átalakult. A másik, hogy a paradigmatis fordulatokat segítették a 20. század eleji technikai innovációk. A 20. században megjelent adatrögzítési technikák (videófelvétel, magnófelvétel) általánossá válása a folklorisztikában nagy szerepet játszott az egyéniségkutatás, a performatív és kontextualista irányzatok felívelésében (Voigt 1997; Kolovos 2004: 24). A folklorisztika pragmatikai fordulatához – azon belül is a performanszkutatásokról – összefoglalóan lásd Bauman (2012).

24 A felmerült kérdéseket lásd *NIF Newsletter* 1978 6(1); 1982 10(4); 1989 17(4).

25 A budapesti Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárának történetében tulajdonképpen csak a működés harmadik évtizedében, az 1960-as években tudtak nekilátni a felhalmozódott anyagok módszeres rendezésének. Az ehhez elengedhetetlenül szükséges véglegesített szakrend is csak 1967-ben jelent meg (Forrai 2000: 618–619). Seán Ó Súilleabháin, az ír folklór társaság archívumának akkori vezetője 1970-ben kissé szkeptikusan számol be a katalogizálómunka állásáról. Jelentésében arról ad hírt, hogy míg a gyűjtő, gyűjtési helyszín, adatközlő szerinti mutatók naprakészek, a beérkezett kéziratok tematikus mutatóinak elkészítéséhez nagyjából hat, teljes állásban csak katalogizáló munkatársra lenne szüksége az archívumnak, akik ezt a feladatot nagyjából 20 évnyi munkával tudnák elvégezni. Az írek esetében a katalogizálást nehezítette az a tényező is, hogy csak kevesen tudtak olyan szinten írul, hogy az ír nyelvű kéziratokat feldolgozzák. A katalogizálás menetéről és küzdelmeiről lásd részletesen Briody (2007: 325–331).

volt igénye a folkloristáknak. Az észak-európai és amerikai folklorisztikában pontosan azokat a kutatókat foglalkoztatták e kérdések, akik a legkritikusabban szólaltak fel az elődök ellen.²⁶ Lauri Honko írásaiban a folklórarchívumok korábbi anyagát kontextusa vesztett, „halott leletnek” minősítette,²⁷ ugyanakkor ezzel szinte egy időben a turkui egyetem munkatársaival olyan terepmunka-módszertan kidolgozását célozták meg, mely során az adatokat már eleve a későbbi archiválási rendszernek megfelelően rögzítik, a rögzítés módja pedig tartalmaz minden olyan információt a folklóranyagról, amely szerintük egy későbbi felhasználó számára elengedhetetlenül szükséges az értelmezéshez.²⁸

A folklorisztikai adatrögzítés tudománytörténete szereti magát evolucionista fejlődésnarratívába ágyazni, mely szerint a technológia révén a gyűjtések egyre jobbak, az adatok egyre pontosabbak, a tudományos eredmények pedig ezáltal egyre hitelesebbek (Gulyás 2015: 24), azonban a szóbeliség megörökítésére bevezetett új technikák (magnófelvétel, videófelvétel), vagy az aprólékos, minden kis részletre kiterjedő dokumentáció valójában nem oldották meg a médiumváltás összes problémáját, az oralitás akadémiai kutatása pedig továbbra is olvasható szövegeket várt el és vár el a mai napig a kutatóktól (Honko 2000a: 30). Ugyan sokféle újító kísérlet született, mint például Charles Briggs könyve a mexikói szóbeliségről, ahol a szövegek két nyelven, már-már zenei partitúrához hasonlatosan kerültek lejegyzésre a különféle paralingvisztikai elemek mellékjeles rögzítésével (gesztusok, intonáció, hangerő, mimika, kontextus, vö. Briggs [1988]), ám mindezek a kiadási gyakorlatot lényegesen nem formálták át. A performatív fordulat tehát csak megerősítette a kutatókat két fontos felismerésben. Egyrészt abban, hogy lehetetlen a torzítás nélküli médiumváltás, akármennyire tökéletes technikával és részleteséggel rögzítjük is a szóbeli előadást; másrészt abban, hogy az archiválási és textológiai gyakorlatban nem lehet általános elveket lefektetni és nem lehet azokat teljes mértékben egységesíteni, mert mindig a kutatási célnak/kérdésnek leginkább megfelelő módszert kell alkalmazni (Honko 2000a: 29–36; Fine 1984; Finnegan 1992: 174–199).²⁹

Az archívumok és a folklorisztikai textológia posztmodern kritikái ugyanakkor egy ponton szerencsésen lendítették fel a folklórarchívumi anyagok kutatását. Az elődök munkásságának kritikus vizsgálatával a megújult tudománytörténeti kutatások a különböző folklorisztikai korszakok metadiszkurzív gyakorlatainak feltárását végezték el.³⁰ A magyarországi folklorisztika esetében is az utóbbi évtizedek folklórarchívumi kutatásai – egy-két főként

26 Ehhez vö. a *NIF (Nordic Institute of Folklore) Newsletter* füzetait. A NIF 1974-től az 1990-es évekig szervezett a folklorisztikai archiválásról szóló konferenciákat (vö. Honko 2001). Ugyanakkor máshol a kritikák és a gyűjtési módszertan mentén újrastrukturált diszciplínák nem új archiválási technikákhoz, hanem a gondolatától való teljes elhatárolódáshoz vezettek. Az antropológusok, folkloristák és vallásantológusok különböző archiválási attitűdjéről lásd Mahlamäki (2001: 2–3).

27 Lauri Honko kifejezése (*dead artifacts*), vö. ehhez Anttonen (2013: 159–161) és Gunnell et al. (2013: 173).

28 Az eljárást CollCardnak (*collection card*) nevezték és az 1980-as évek végén kezdték alkalmazni a turkui egyetemen. A nagyszabású indiai Siri eposz rögzítésekor már ezt alkalmazták, melyből később háromkötetes publikáció született (Honko 1998, 2001; Mahlamäki 2001). A CollCard technikával a terepmunka során az adatok rögzítésekor kitértek például az adatközlő émius klasszifikációjára, a kontextus árnyalt rögzítésére (interjú: hallgatóság nélkül/hallgatósággal/csoportos/autentikus performansz, indukált kontextus, rejtett dokumentáció, aktív közönség, passzív közönség stb.) (Rajamäki 1989). A dokumentálás új eszményeként a sűrű korpuszok (*thick corpus*) készítését szorgalmazták (Honko 2000b: 21–22); máshol az általuk alkalmazott aprólékos dokumentálást szövegetnográfának (*textual ethnography*) is nevezték.

29 Többen ezért azt javasolták, hogy kutató inkább készítsen egy egyszerű, olvasható szöveget, amihez azonban csatolja az előadás/esemény sűrű leírását (Honko 2000a: 36).

30 Például Charles L. Briggs tanulmánya a Grimm testvérek textualizációs eljárásairól (Briggs 1993).

összehasonlító kutatástól eltekintve – gyakorlatilag a 19. századi folklorisztika tudománytörténeti és társadalomtörténeti kontextusainak megértésére fókuszáltak.³¹ A folklórarchívumi anyagtól való elfordulás még a történeti folklorisztikát művelőkre is jellemző lett. Annak ellenére, hogy korábbi korszakok folklórjának új típusú vizsgálatához (a történeti antropológiával és a mikrotörténeti kutatásokkal karöltve) bizonyos országokban a folklorisztika gyümölcsözően használta fel a legkülönbözőbb levéltári és archívumi anyagokat (boszorkányperek, egyházi vizitációs jegyzőkönyvek, szentszéki iratok stb.),³² a történeti anyagok iránt fogékony folkloristák szintén mellőzték a szigorú értelemben vett folklórarchívumokat.³³

Ahhoz, hogy a 19. század végi, 20. század eleji folklórgyűjtemények a maguk teljes valójában újra kutatásra érdemesek legyenek, a digitális technológiára volt szükség.³⁴ Az adatbázis mint a számítógépes kultúra sajátos kifejezőeszköze (Manovich 2009 [2001]) új impulzust adott a sok helyen mellőzött és ódivatúnak vélt folklórarchívumi kutatásoknak és folklorisztikai textológiának, s ezáltal az archívumok ismét a kutatások középpontjába kerülhettek. A folyamat jól érzékelhető a vezető folklorisztikai társaságok törekvéseit nézve, ahol egyre markánsabban jelenik meg a folklórarchívumok, gyűjtemények örökségének problematikája.³⁵ A néprajztudomány mindkét rangos nemzetközi szervezetén belül (ISFNR: International Society for Folk Narrative Research; SIEF: Société Internationale d’Ethnologie et de Folklore) külön munkacsoportok és bizottságok foglalkoznak a kérdéskörrel,³⁶ a finn Folklore Fellows által szervezett 2009-es nyári egyetem témája a terepmunka és archiválás kapcsolata,³⁷ a 2015 júniusában megrendezetté pedig a digitális folklorisztika volt, mely utóbbiban két külön szekciót is szerveztek a digitális folklóradatbázisok és digitális folklór-szövegkiadások kérdésének megvitatására.³⁸

A konferenciákon és kongresszusokon kívül számos folyóiratszám és tanulmánygyűjtemény látott napvilágot a témában,³⁹ a 2010-es évek elején Timothy R. Tangherlini több tanul-

31 Főként 19. századi vagy századfordulós kéziratban maradt gyűjtések és azokhoz kapcsolódó járulékos anyagok (például levelezések) kiadása és feldolgozása Domokos Mariann, Gulyás Judit, Olosz Katalin, Szakál Anna, vagy a 17–18. és 19. század eleji közköltészetet feltáró Küllös Imola és Csörsz Rumen István munkássága által (Bárth 2012: 13–15).

32 A magyarországi történeti folklorisztikai kutatásokról röviden lásd Bárth (2012: 15–17).

33 Persze kivételek mindig akadnak, például Lauri Honko korai munkássága vagy Anna-Lena Siikala kutatásai stb.; lásd Harvilahti (2012: 405).

34 Bár folklórszövegek elemzésére számítógépes eljárásokat az 1960-es évektől alkalmaztak (lásd Voigt 1981), és az archívumok katalógusainak digitalizációjával számos országban az 1970-es évektől foglalkoznak – vö. *NIF Newsletter* 1982 10(4); a számítógép okozta technológiai fejlődés paradigmaváltó szerepe és jelentősége csak az elmúlt 10–15 évben vált egyértelművé a világháló megjelenésével és az online adatbázisok tömeges elterjedésével.

35 ISFNR Vilnius 2013, SIEF Zagreb 2015, a SIEF Working Group on Archives és a lett folklórarchívum, valamint a Network of Nordic and Baltic Tradition Archives szervezésében 2016-ban Rigában tartott „Towards Digital Folkloristics” című konferencia, SIEF Göttingen 2017.

36 Az ISFNR 2005-ben Tartuban megrendezett kongresszusán merült fel először, hogy a népmesék digitális-adatbázis-alapú feldolgozásának, illetve a mesei szöveghagyomány világhálón történő terjedésének vizsgálatára egy új albizottságot hozzanak létre, amely végül *Committee for »Folktales and the Internet«* névvel 2009-ben, az Athénban megrendezett kongresszuson állt fel. Lásd erről bővebben: <http://www.isfnr.org/index2.html>. 2013-ban a szintén tartui rendezésű SIEF kongresszuson megalakult a SIEF Working Group on Archives munkacsoport is, ahol kiemelten foglalkoznak a folklórarchívumok digitalizációjával. Lásd <http://www.siefhome.org/wg/arch/index.shtml> (letöltve: 2017. június 6.).

37 Lásd <http://www.folklorefellows.fi/principles-of-fieldwork-and-archiving/> (letöltve: 2017. június 6.).

38 Lásd http://www.folklorefellows.fi/?page_id=2648 (letöltve: 2017. június 20.).

39 Vö. ehhez például az *Oral Tradition* című folyóirat *Archives, Databases and Special Collections* (2013) különszámát, <http://journal.oraltradition.org/> (letöltve: 2017. január 10.); valamint Holger, Schmitt, Janssen és Schering munkáját (2014).

mányában körvonalazta az általa *számítógépes folklorisztikaként* (*computational folkloristics*) megnevezett új kutatási irányzat feladatait és kihívásait (Abello, Broadwell és Tangherlini 2012; Tangherlini 2014, 2016a). Az utóbbi egy-két évben pedig a korábbi, a digitalizálási projekteket pusztán leíró, azok technikai részleteiről informáló, főként bemutató jellegű tanulmányok helyett egyre többet olvashatunk folklorisztikai adatbázisokon végzett számítógépes elemzésekről is (Abello, Broadwell és Tangherlini 2012; Tangherlini 2013a, 2014, 2016a, 2016b; Kenna, MacCarron és MacCarron 2017).

Digitális folkloradatbázisok – nemzetközi megközelítési irányok

Írásom célja e fent nevezett új irányzat jegyében az elmúlt 15–20 évben létrejött nemzetközi törekvések összefoglaló bemutatása, kimondottan arra fókuszálva, hogy a digitális folkloradatbázisok a 20. század eleji folklorarchívumi anyaggal és a hozzá kapcsolódó elméleti és módszertani problémákkal hogyan küzdenek meg az új mediális térben, azaz hogyan teszik közzé az anyagokat a digitális szférában, milyen elképzelések és módszerek mentén kívánják megszólaltatni a korábbi gyűjtések *halott leleteit*. Az összefoglalás nem teljes körű, inkább kísérlet arra, hogy néhány fontosabb projekt kapcsán a jellemző irányokat megragadják és rávilágítsanak a digitalizálásban rejlő lehetőségekre és buktatókra.

A folklorisztikai adatbázisokat szemügyre véve rövest két, egymástól lényegesen eltérő megoldás körvonalazódik, melyek tudománytörténeti előzményekre és az archívumok és gyűjtemények eredeti struktúráira vezethetők vissza. Az egyik a folklórműfajok szerinti digitális adatbázisok gyakorlata, a másik az egy gyűjtő vagy gyűjtési hálózat teljes anyagát digitalizáló projektek.

Középpontban a műfaj

A műfajadatbázisokkal a legelső folklorisztikai textológiai eljárás folytatódik. A *népmesék*, *balladák*, *népdalok*, *népmondák* publikálása a 19. századi műköltészet műfajhierarchiájának mintájára létrehozott szövegkiadásokkal vette kezdetét, majd a 20. század első felében a földrajztörténeti irányzatok katalógusaival tetőzött, hiszen az archívumi folkloranyag rendszerésének egyik legfontosabb eleme a műfaj volt.⁴⁰ A folklórműfajokat és a műfajiságot ért többirányú kritikák ellenére mindez máig jellemző eljárása maradt a folklorisztikai textológiának.⁴¹ Az egy-egy folklórműfajt középpontba állító adatbázis népszerűségét mutatja, hogy az interneten böngészve nagyobb erőfeszítés nélkül bukkanhatunk rá például a finn és észti *runo*,⁴² az észti *mondóka*, *hiedelemszöveg*, *találós kérdés*,⁴³ az izlandi *hiedelemszöveg*,⁴⁴

40 A természettudományok mintájára kialakított hierarchikus osztályok gondolatához vö. Tangherlini (2013b: 39–40).

41 A folklórműfajok problematikájához lásd az 1980-as évekig Ben-Amos kritikus összefoglalóját (Ben-Amos 1981), később pedig Finnegan írását (Finnegan 1992: 127–147), továbbá a műfajiság énikus-étikus kategóriájának kérdéséről Ben-Amos (1969), a műfajok instabilitásáról Shuman és Hasan-Rokem (2012: 61–62) írásait. A folklórműfajok recens elméleteihez összefoglalóan legutóbb Shuman és Hasan-Rokem (2012) munkáját.

42 <http://skvr.fi/> és <http://www.folklore.ee/regilaul/andmebaas/> (letöltve: 2017. június 6.), bővebben az adatbázisokról: Saarinen (2001) és Harvilahti (2013).

43 Az alábbi linken érhető el az összes észti folkloradatbázis: <http://en.folklore.ee/dbases/> (letöltve: 2017. január 10.), továbbá vö. Järvi (2013: 295–296).

44 <http://sagnagrunnur.com/en/> (letöltve: 2017. június 6.), az adatbázis bemutatását lásd Gunnell (2010).

a pánhiszán *ballada*,⁴⁵ a szefárd zsidó *népköltészet*,⁴⁶ az izraeli *proverbium*,⁴⁷ az angol *ponyvaballada*⁴⁸ vagy a román *szerelmi ráolvasás*⁴⁹ adatbázisokra. E műfajspecifikus megközelítésben egyértelműen a *mese* vezet, létezik holland, flamand, portugál, katalán, örmény, dán, izlandi, német és francia online meseadatbázis is.⁵⁰

A folklórműfajok alapulvételével e műfajadatbázisok a földrajztörténeti irányzatok, s ezzel együtt a komparatív megközelítések célkitűzéseit is megörökítették. A rajtuk végzett elemzések egyik elsődleges célja ugyanis, hogy az összehasonlító szövegfolklorisztika számos kérdését újragondolva a digitális technológia segítségével azokra innovatív módon válaszoljon.⁵¹ Mi az, amire eddig nem volt megoldás, de most, a digitális médium által lehetővé válik? Vitathatatlan előnye az adatbázisoknak, hogy sokkal nagyobb számú szöveg közreadására alkalmasak, mint korábban bármilyen nyomtatott szöveggyűjtemény-sorozat. Ugyan sokan megkérdőjelezik e mennyiségi tényező jelentőségét (mit érünk el azzal, ha 1000 mese helyett 1 millió mesét elemzünk?), a nagy léptékű adatelemzések vagy a számítógépes irodalomtudomány szerint azonban a nagy mennyiségű digitalizált tartalom a kánon, azaz a vizsgált szövegtörzshöz jelentős átalakulást eredményezi majd (Moretti 2000; Jockers 2013).⁵² A folklorisztikában mindez azzal is jár, hogy az adatbázisok révén a kevésbé reprezentatív, csonka szövegek, a töredékek és a variánsok is bekerül(het)nek a kutatás körforgásába. Így nem csak a korábbi nemzedékek által előválogatott, a saját kornak és kutatási célnak megfelelő textualizációs eljárás szerint kiadott szövegeket lehet használni, hanem az eddigiekhez képest egy teljesebb s talán kevésbé terhelte korpuszt is (Jockers 2013; Tangherlini és Leonard 2013).

A digitális adatbázis másik nagy előnye, hogy a szövegek többféle rendezését teszi egyszerűen lehetővé, melyben ötvözni lehet korábbi kiadási gyakorlatokat. Nem kell ugyanis eldönteni, hogy régió, település, etnikum, típus, gyűjtő vagy adatközlő szerint közöljük az anyagot, az adatbázisban könnyedén és gyorsan fókuszot válthatunk a folklorisztikai anyag azon alapadatai mentén, amelyek rögzítésre kerültek az adatbázisban. Például az izlandi hiedelemszöveg, a holland mese vagy a finn és északi runo adatbázisok mindegyikében lehet keresni gyűjtő, adatközlő és helyszín szerint is. A leginkább felszabadító újdonsága az adatbázisoknak a folklorisztika számára azonban az, hogy végre nem kell a szövegeket csupán egyetlenegy kategóriába besorolni. Azokat egyszerűen többféle kategóriához is hozzá

45 <http://depts.washington.edu/hisprom/> (letöltve: 2017. január 10.).

46 <http://sephardfolklor.illinois.edu/> (letöltve: 2017. április 21.), az adatbázis bemutatását lásd Rosenstock és Bistué (2013).

47 *Az Israeli Proverb Index Project* (IPIP) jelenleg online formában nem elérhető, az adatbázis bemutatását lásd Belinko és Kats (2014).

48 <http://ebba.english.ucsb.edu/> (letöltve: 2017. január 18.), az adatbázis bemutatását lásd: Fumerton és Nebeker (2013). Illetve az oxfordi Bodleian Library vállalkozásában a *Broadside Ballads Online* elnevezésű projekt, melyben a kora újkortól a 20. századig gyűjtöttek össze angol ponyvaballadákat; <http://ballads.bodleian.ox.ac.uk/> (letöltve: 2017. január 18.).

49 <http://cds.library.brown.edu/projects/romanianCharms/> (letöltve: 2017. január 18.), az adatbázis bemutatását lásd Golopenția (1997).

50 Theo Meder összefoglalása az általa ismert online elérhető meseadatbázisokról (Meder 2014b: 2), <http://www.isfnr.org/files/CommitteeInternet.pdf> (letöltve: 2017. június 6.).

51 Az összehasonlító módszer és a földrajztörténeti irányzat(ok) digitális adatbázisoktól független folklorisztikai revitalizációjához lásd Dégh Linda bevezető tanulmányát (Dégh 1986) és a *Journal of Folklore Research* „The Comparative Method in Folklore” című különszámának tanulmányait (1986), valamint Virtanen (1993) és Wolf-Knuts (2000) írásait. Legutóbb Frog mutatta be tanulmányában, hogy a földrajztörténeti módszerek miként alkalmazhatók termékenyen a kurrens folklorisztikai kutatásban (Frog 2013: 23–30).

52 A probléma elméleti alapfeltevéseiről lásd bővebben a tanulmány „Elméleti keretek” című alfejezetét.

lehet rendelni, s így a közöttük lévő multidimenzionális kapcsolati háló végre megragadható (Meder 2014a; Abello, Broadwell és Tangherlini 2012; Tangherlini 2014; Schmitt 2014). Sőt megfelelő digitális textualizációt követően nemcsak a teljes szövegben történő keresés biztosított, hanem különféle szövegbányászati eszközökkel az is elérhető, hogy az összehasonlítást segítő multidimenzionális kategóriarendszert ne csupán a kutató/kutatók állítsák elő és határozzák meg, hanem magából a szöveganyagból algoritmusok segítségével a programok mutassák fel azt, hogy milyen tulajdonságok alapján lehetnek egyáltalán hasonlóak bizonyos szövegek.⁵³

A digitális technológiával az adatok térképre vetítésének egyik sokat kritizált pontja is megoldódik. Korábban ugyanis az analóg néprajzi atlaszok megoldhatatlan nehézsége volt a diakrón adatok szinkrón térképen való kimerevített ábrázolása, a legtöbb kritika éppen emiatt érte a kartográfiai módszert (Munk és Jensen 2014: 40–41). A digitális térképek az idő és a tér dimenzióját azonban képesek egyszerre ábrázolni. A holland mese- és az izlandi hiedelemszöveg-adatbázisokban is kiválaszthatjuk, hogy épp melyik periódus szövegeit szeretnénk a térképen látni.

Az új médium sokféleképpen segíti és reformálja meg tehát a szövegfolklorisztikai kutatásokat, amiktől számos eredményt remélhetünk. Ugyanakkor a műfaji megközelítésben előállított adatbázis koncepciója több elméleti és módszertani kérdést is felvet. A műfajadatbázisok számára, úgy tűnik, gyakorlatilag előre adottak a korpuszok, legalábbis az archívumok műfaji cédulakatalógusai, illetve a műfajalapú folklórszöveg-kiadások ezt sugallják. Néhány adatbázis valójában csupán egy korábbi, lezárt korpusz digitalizált változata. Ilyen például a finn runoadatbázis, amely a *Suomen Kansan Vanhat Runot* (The Ancient Poems of the Finnish People) 34 kötetes (1908–1948, 1998) könyvsorozatát tette elérhetővé és ezáltal több mint 89 000 szöveget digitálisan kutathatóvá.⁵⁴

Komplikáltabb esetről van szó azonban akkor, ha a készítő az adott műfajt reprezentáló fontosabb kötetekből válogatva állítanak össze egy adatbázist. Jó példa erre az izlandi hiedelemszöveg-adatbázis, a *Sagrgrunnur*. Korábban semmiféle mutatója, gyűjteménye vagy katalógusa nem volt az izlandi hiedelemszövegeknek, a kiadások pedig egyáltalán nem hivatalosak, hanem nemzetközi párhuzamokat, típusokat. Tery Gunnell diákjaival 2010-ben egy kb. 10 000 szövegre mutató digitális adatbázist publikált izlandi hiedelemszöveg-gyűjteményekből. Fontos azonban, hogy az előzőekben példaként említett adatbázisokhoz képest itt nem közölnek szövegeket, hanem valójában csak a szövegek izlandi (és néhány esetben angol nyelvű) tartalmi kivonatát kapjuk meg egy angol nyelvű keresőfelülettel, kulcsszavas keresési lehetőséggel, amivel tulajdonképpen egy sohasem létezett izlandi hiedelemszöveg-katalógus innovatív pótlását végezték el, teljesen kikerülve ezáltal a különféle kiadványokból is fakadó textualizációs problémákat (Gunnell 2010).

Bár a korábbi könyvkiadások és katalógusok segítségével viszonylag problémamentesen ki lehet választani azokat a szövegeket, amelyek egy adott műfajadatbázis gyűjtőkörébe tartoz(hat)nak, sok esetben merülhetnek fel dilemmák a korpuszépítés körül, hiszen a

53 A szövegbányászati módszerekről lásd bővebben a tanulmány „Szövegbányászat (*text-mining*) és hálózati elméleti módszerek (*network theory methods*)” című fejezetét.

54 Az adatbázis *Eesti regilaulude andmebaas* (The Database of Estonian Oral Poetry) elnevezésű észt párjában – amely tulajdonképpen a finn mintájára jött létre és jelenleg kb. 80 000 szöveget tartalmaz – azonban már kéziratos és kiadott szövegeket is publikálnak, sőt amennyiben egy szöveg két filológiai változatban ismert (kézirat és publikáció), válthatunk a két átirás között.

különböző kultúrák és korszakok (és folklorisztikai gyakorlatok) eltérő műfajrepertoárt működtetnek, az adatbázisok pedig általában egy a 19. század végén, 20. század elején megkonstruált és kimerevített műfajkonceptiót alkalmazva szelektálnak a szövegek között, annak ellenére, hogy időben tág periódust ölelnek fel. Ki dönti el, hogy egy 17. századi vallásos-mágikus szöveg ima vagy ráolvasás?

Nehezítő körülmény, hogy a műfajadatbázisok annak érdekében, hogy minél több szöveget tartalmazzanak az adott műfajból, általában túllépnek a fizikálisan létező szöveggyűjtemény(ek) vagy archívum(ok) keretein⁵⁵ – így az adatbázisoknak meglehetősen heterogén forráscsoportot kell megjeleníteniük és kezelniük. A holland meseadatbázisban például szerepelnek szövegek 16. századi kéziratokból, 20. századi folklorisztikai gyűjtések-ből, újságokból, ugyanakkor az internetről is (Meder 2014a).

További kritikaként hozható fel, hogy a mesterséges műfajok alapján elképzelt adatbázisok az orális kultúrát szétdarabolják, ezért nem alkalmasak a szóbeliség komplex megértésére, egy-egy lokalitás szöveganyagának vizsgálatára, sőt valójában az újragondolt összehasonlító szövegfolklorisztikai kutatásokat is gátolják, hiszen a külön-külön működő adatbázisok nem engedik láttatni a motívumok és témák műfajokon átívelő sokszínű viszonyrendszerét. Jó példa erre az észt folkloristák esete, akik az internet nyújtotta lehetőségeket a kezdetektől jól kiaknázva mára már több mint húszféle digitális műfajadatbázissal büszkélkedhetnek. Jelen pillanatban azonban az egyik legnagyobb kihívás számukra az, hogy e műfajadatbázisokat hogyan integrálják egy közös digitális repozitóriumba, biztosítva ezzel a különféle virtuális archívumokban történő együttes keresést és kutatást (Köiva 2003; Järv és Sarv 2014: 55–56; Järv 2013: 295–296).

Felismerve a problémát, jelenleg egyre több, inkább átfogó műfaji kategóriákban gondolkozó, tematikus folkloradatbázis készül. A holland meseadatbázis például lassan már csak az elnevezésében őrzi „mese” jellegét. Theo Meder és munkatársai kiterjesztett célja ugyanis a teljes holland népi próza dokumentálása, ezért ma már az anekdotától és mondától kezdve a hiedelemszövegen át a személyes történetig sokféle anyagot rögzítenek a *Nederlandse VolksverhalenBank*-ban (Meder 2010, 2014a). Az oslói egyetem norvég mágia-adatbázisát háromféle forrástípus feldolgozásából állították össze: kora újkori grimoárokat (mágiatan-könyveket) és boszorkánypereket, valamint 19. századi és 20. század elején gyűjtött hiedelemszövegeket tesznek közzé egy közös felületen;⁵⁶ a portugál legenda-adatbázis pedig egyszerre tartalmaz szakrális, történeti és városi legendákat, eredetmondákat és a természetfeletről szóló történeteket.⁵⁷

Ilyen fókú heterogenitásnál kérdéses, hogy az adatbázisok e sokféle forrás kontextusát hogyan tudják rögzíteni és megjeleníteni, hogyan tudják a különböző típusú szövegek által felvetett textualizációs problémát megoldani.⁵⁸

55 A korpuszépítés dilemmái a digitális bölcsészettudomány egészére jellemzőek, magyar irodalomtudományi példa Labádi Gergely tanulmánya a 19. századi „magyar regény” korpuszának összeállítására vonatkozóan (Labádi 2014).

56 *Trolldomsarkivet*, Norsk Folkeminnesamling; <http://www.hf.uio.no/ikos/english/services/norwegian-folklore/magic-in-norway/>. Keresni és használni az adatbázist csak norvég nyelven lehet: <http://www.edd.uio.no/ikos/trolldom.html> (letöltve: 2017. szeptember 28.).

57 <http://www.lendarium.org/> (letöltve: 2017. június 20.).

58 A problémához vö. a tanulmány „Technika. Platformfüggetlenség, átjárhatóság, fenntarthatóság” című alfejezetét.

A folklóradatbázisok másik fő megközelítési iránya, amikor egy prominens gyűjtő teljes gyűjteményének, hagyatékának digitalizálása a cél, ami – az európai archívumok esetében – sokszor egybeesik az intézmény fontos, alapító vagy meghatározó törzsállományával,⁵⁹ ennél fogva prioritást élvez régisége miatt is.⁶⁰ Ez a megközelítési mód azonban nemcsak a fizikai objektumok digitális megmentése miatt lehet indokolt, hanem már csak abból kiindulva is, amit a tanulmány elején jeleztem, hogy tulajdonképpen kutatási kérdésekhez kapcsolható járulékos anyagok alkotják a folklórarchívumok nagy részét, s ezekben az esetekben a komplex anyag digitalizálása a cél. Ezek közül két fontosabb példát szeretnék kiemelni: az Evald Tang Kristensen (1843–1929) dán folklorista hagyatékát feldolgozó *Danish Folklore Nexus* és *ETKSpace* címet viselő vállalkozások elsősorban Timothy R. Tangherlini nevéhez köthetők, a *WossidDiA*, azaz a *Digital Wossidlo Archive* pedig Christoph Schmitt vezetésével Richard Wossidlo (1859–1939) mecklenburgi folklorista örökségét tette digitálisan elérhetővé.⁶¹ A nagyjából ugyanabban a periódusban létrejött két gyűjtemény közötti legszembevetőbb hasonlóság azok szinte beláthatatlan mérete. Kristensen közel ötven év leforgása alatt kb. 4000 adatközlőtől több mint negyedmillió szöveget (vegyesen: balladákat, népdalokat, népmeséket, hiedelemszövegeket, proverbiumokat, ráolvasásokat, mondókákat/rigmusokat, népi játékokat, vicceket, népi gyógyászathoz kapcsolódó, és a mindennapi élet egyéb területeit érintő leírásokat) rögzített. Összességében 12 000 helynév, 60 000 gyűjtési adat, több mint 24 000 oldalnyi kézirat alkotja a gyűjteményt (Abello, Broadwell és Tangherlini 2012: 63–65; Tangherlini 2013b). Wossidlo etnográfiai és dialektológiai gyűjtései során szintén rengeteg témára (például népszokások és hiedelmek, tenger menti vidéki munkák és mindennapi élet, etnobotanika, szexualitás stb.) és műfajra (mese, vicc, anekdota, mondóka, proverbium) figyelt, a rostocki egyetem néprajzi intézetében található archívum Wossidlo részlege nagyjából 2 millió adatból és több ezer kéziratból tevődik össze (Holger, Schering és Schmitt 2014: 64–65).

A két gyűjtemény természete és a digitalizálás célkitűzései azonban más-más megvalósítást eredményeztek. Kristensen a 19. századból ismert folkloristák közül hihetetlen mennyiségű gyűjtésén túl nagyfokú precizitásával emelkedik ki (variánsok, adatközlők életkörülményei, élettörténetei, mindennapi élet dokumentálása stb.). Hagyatéka a sokféle forrástípus tekintetében is páratlan, hiszen egyszerre maradtak fent saját kéziratai, piszkozatai, több ezer oldalas terepnaplója, memoárja, a hozzá íródott levelek csatolmányaiakkal, azaz a beküldött kéziratok lokális folklórgyűjtemények sokaságával. Mindehhez hozzááté az általa sajtó alá rendezett és kiadott műveket, valamint tematikus mutatókat, kibontható a 19. század végi, 20. századi eleji gyűjtési és kiadási módszertan, a szövegek textualizációjának gyakorlata. A *Danish Folklore Nexus* csak egy, mondhatni kis korpuszba enged bepillantást, öt adatközlő kb. 500 szövegét dolgozza fel, viszont azt teljes komplexitásában. Legnagyobb érde-

59 Ugyanakkor online adatbázisok szétszóródott hagyatékokat is összekapcsolhatnak a virtuális térben, lásd például Adolf Spamer vagy az Opie házaspár hagyatékát feldolgozó projekteket. (Seifert és Keller 2014; Bishop 2013). <http://www.opieproject.group.shef.ac.uk/> (letöltve: 2017. január 18.), <http://www.opieproject.group.shef.ac.uk/about-collection.html> (letöltve: 2017. január 18.).

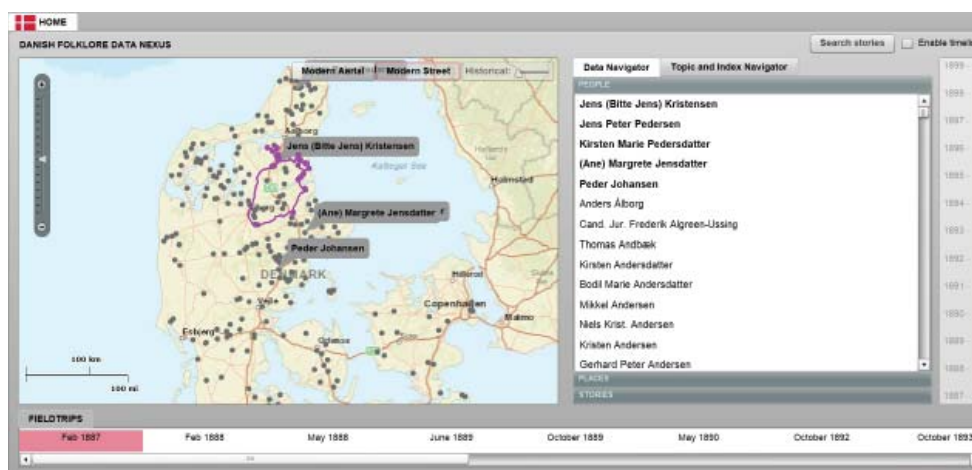
60 Vö. pl. a magyar Kálmány Lajos-hagyaték digitalizálását (Granasztói 2008).

61 <http://etk-space.scandinavian.ucla.edu/macroscope.html>; <https://apps.wossidia.de:8443/webapp/run> (letöltve: 2017. június 27.).

me, hogy a gyűjtőutat, a gyűjtést és az ezekből létrehozott különböző szövegeket szimultán szemlélhetjük. Praktikus ablakrendszerben egymás mellé helyezhető a kézirat szkennelt képe, annak átírt változata és angol fordítása, de ezek mellé akár a Kristensen által sajtó alá rendezett verziót is megjeleníthetjük. Mindezt a gyűjtési terepmunka kontextusában is elhelyezték, ugyanis digitális térképre vetítve nyomon követhetjük Kristensen egyes gyűjtőútjait és állomásait, amihez ráadásul korabeli, 19. századi térképeket használtak. A digitális felület ekképpen lehetővé teszi azt, hogy a kutató ugyanazt az anyagot különböző perspektívából szemlélje (pl. mikro és makro szint), vizsgálata közben pedig bármikor könnyedén váltson azok között (Tangherlini és Broadwell 2014).

Mivel Kristensen hagyatéka nemcsak komplexitása miatt fontos, hanem óriási anyagmennyisége miatt is, a másik felületet, az *ETKSpace*-t ennek kezelésére hozták létre. Itt a teljes, kiadott anyag digitalizált változatában biztosított a keresés és a szövegelérés, ugyanakkor kevesebb metaadat közül választhatunk. A több mint 30 000 szöveget tartalmazó korpuszban Kristensen saját mutatói, valamint egy ezt kiegészítő, Tangherlini korábbi kutatásainak eredményét összegző kategóriarendszer, kulcsszavak és helyszínek alapján kereshetünk.

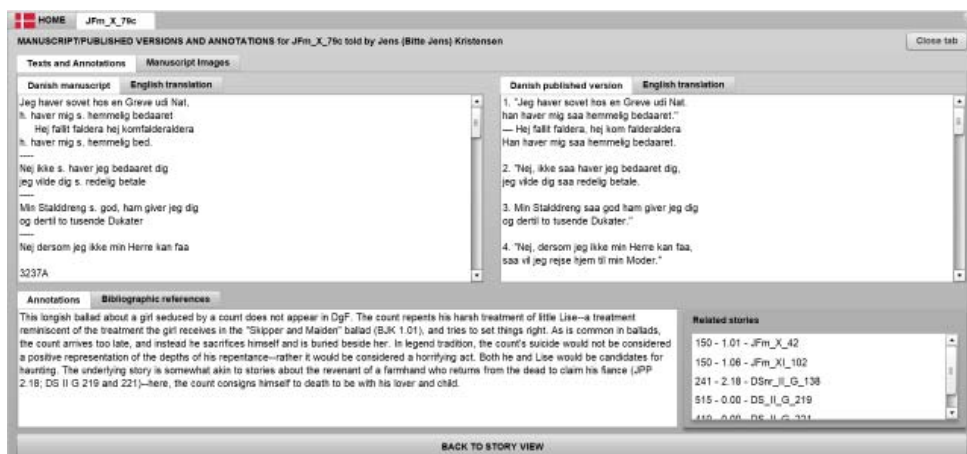
1. ábra. A *Danish Folklore Nexus* online felülete,
Evald Tang Kristensen 1887-es gyűjtőútja térképen ábrázolva

Forrás: etkspace.scandinavian.ucla.edu⁶²

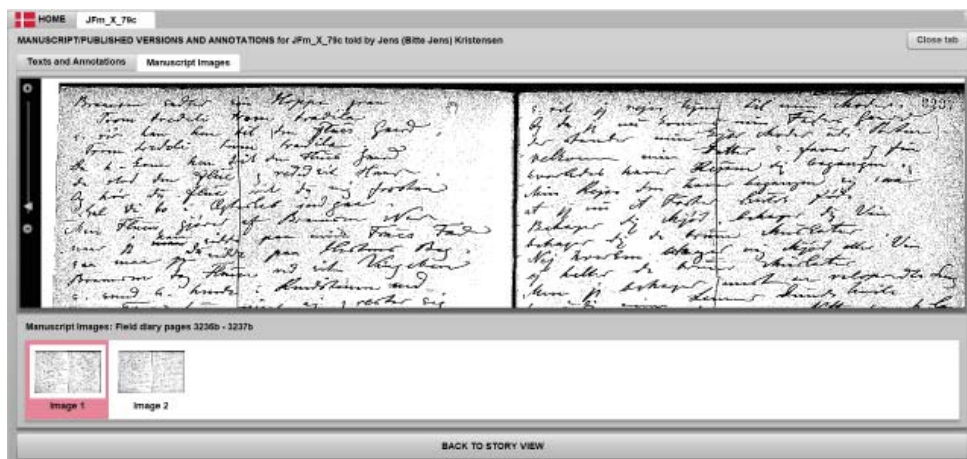
62 <http://etkspace.scandinavian.ucla.edu/danishfolklore/#> (letöltve: 2017. szeptember 28.).

2. ábra. A Danish Folklore Nexus online felülete,
a különféle szövegváltozatok párhuzamos olvasását biztosító ablakrendszer

Forrás: etkpace.scandinavian.ucla.edu⁶³

3. ábra. A Danish Folklore Nexus online felülete, az eredeti dokumentum szkennelt képe

Forrás: etkpace.scandinavian.ucla.edu⁶⁴

A Tangherlini-féle koncepció tehát egyrészt a gyűjtés kontextusára, a gyűjtésben részt vevő emberek és szövegek közötti különböző viszonyok és a korszak folklorisztikai-textológiai gyakorlatának feltárására alkalmas felületet hozott létre, másrészt Kristensen nyomtatásban is megjelent hatalmas mennyiségű szöveganyagának automatizált digitalizációjával (OCR) a teljes korpuszt tette kereshetően elérhetővé. Az alkotók által megvalósított felületek ekképpen jól illeszkednek a tanulmány elején említett megújult folklorisztikai tudománytörténeti

63 <http://etkpace.scandinavian.ucla.edu/danishfolklore/#> (letöltve: 2017. szeptember 28.).

64 <http://etkpace.scandinavian.ucla.edu/danishfolklore/#> (letöltve: 2017. szeptember 28.).

irányba, ugyanakkor a szövegek mennyisége és koherenciája – sok műfajadatbázissal ellentétben – egyaránt alkalmas összehasonlító szövegfolklorisztikai kutatásokra, s ebből következően a 19. századi vidéki Dánia történeteinek mélyebb megértésére is. A *Danish Nexus* és az *ETKSpace* ellen az eddig említett pozitívumok mellett kritikaként hozható fel, hogy a gyűjtemény forrásadottságait a digitális felület nem láttatja kellőképpen. A honlap nem nyújt semmiféle bevezetést, tájékoztatást arról, hogy tulajdonképpen milyen forrásokat dolgoz fel, a korpusz mekkora részét és hogyan tették elérhetővé az alkotók. Az oldalra fellépő felhasználók Tangherlini nyomtatásban megjelent könyvéből tudják a honlapon is használt rövidítéseket feloldani és némiképp értelmezni (Tangherlini 2013b: xviii–xx).

Az előzőhöz képest a *WossiDiA* Richard Wossidlo anyagát az archívum kontextusában, az archívum rendszerének komplexitásában akarja megmutatni. A *WossiDiA* legnagyobb részét Richard Wossidlo kézzel írt cédulái alkotják, amelyeken főként saját vagy gyűjtőitől kapott mecklenburgi gyűjtéseit adatolta. Wossidlo nemcsak gyűjtési adatokat cédulázott ki, hanem különböző publikált forrásból (folyóiratok, könyvek, újságok) is gyűjtötte a mecklenburgi adatokat és azok német néprajzi, kisebb mértékben szláv és skandináv párhuzamait. Az archívum második legfontosabb egysége a gyűjtői levelezéskorpusz. A gyűjtemény igazi jelentőségét azonban maga az archívumi rendszer adja, mely a különféle kereszthivatkozásokkal egy gazdag és sokrétű kulturális rendszer szemiotikájának dokumentálását kísérelte meg. A digitalizáció első fázisaként a teljes hagyatékat beszkennelték (az összes cédulát és az összes levelet), majd olyan összetett irányított hipergráf modellt és keresési felületet hoztak létre hozzá, mely a különböző dokumentumok közötti lehetséges kapcsolódási pontokat egyszerre képes tárolni és megmutatni. Az alkotók célja az volt, hogy egy „intelligens digitális archívumban rekontextualizálják az elveszett kapcsolatot a kutatók, illetőleg a gyűjtők és hálózatuk között” (Holger, Schering és Schmitt 2014: 84).

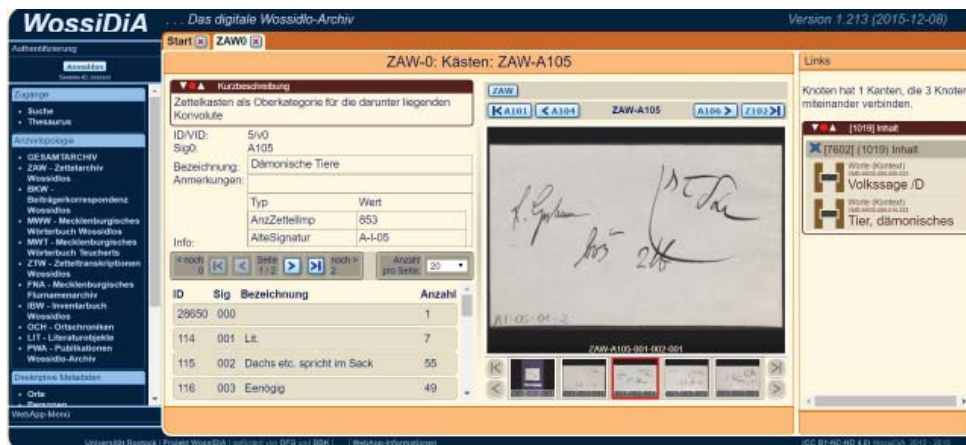
4. ábra. A *WossiDiA* online felülete az eredeti cédulakatalógussal

Forrás: apps.wossidia.de⁶⁵

65 <https://apps.wossidia.de:8443/webapp/run> (letöltve: 2017. szeptember 28.).

5. ábra. A WossiDiA online felülete, egy digitalizált cédula megjelenítése az adatbázisban

Forrás: apps.wossidia.de⁶⁶

Az adatbázis létrehozói szerint ugyan a WossiDiA-t kifejezetten a Wossidlo-archívumra tervezték, ugyanakkor az általuk kidolgozott modell általában is alkalmas lehet komplex etnográfiai gyűjtemények digitális feldolgozására és megjelenítésére. Hozzá kell azonban tenni, hogy a WossiDiA esetében azért tudták mindezt megvalósítani, mert már készen kapták Wossidlo gazdag kategóriarendszerét és kereszthivatkozásait. Egy elméleti és gyakorlati szempontból is befejezett és lezárt archívumi rendszert emeltek át a digitális szférába, az új technológia pedig azt teszi lehetővé, hogy a rendszer elemei között további kapcsolódási pontok is felszínre kerüljenek. Ugyanakkor a digitális közreadás ebben a megközelítésben nem „írja felül” a már létező kategóriarendszert, az indexeket és a mutatókat, így a Wossidlo által lefektetett alap egyben végérvényesen meghatározza az adatbázist is, annak esetleges hibáival együtt. A legtöbb folklórarchívum ráadásul nem ilyen szerencsés. Ahogy korábban utaltam rá, analóg mivoltukban az archívumok sohasem értek az anyag rendezésének a végére, a WossiDiA-féle megoldás előfeltétele viszont egy jól strukturált, rendezett folklóranyag.

A digitális archívumok és elektronikus szövegkiadások egyik legfőbb célja, hogy az adatokat és szövegeket azok *kontextusaiba visszahelyezve* közölje (McGann 2010). Mit jelent azonban mindez a folklórisztika nézőpontjából? A folklórszövegeket nyilvánvalóan soha nem tudjuk visszahelyezni azok eredeti, elsődleges elhangzási kontextusába, azonban e szövegeknek még számtalan egyéb kontextusa is van (Anttonen 2013), az izgalmas és komplex feladat pedig elsődlegesen éppen ez, hogy a sokféle kontextus közül melyikbe vagy melyekbe próbálják az adatbázis megálmodói visszahelyezni az adatokat. A műfajadatbázisok a tér és idő, valamint sok millió hasonló szöveg; a *Danish Nexus* a gyűjtés, a gyűjtő, az adatközlő és a 19. századi Dánia történelmi és földrajzi viszonyrendszerének; a WossiDiA pedig az archívumi struktúra, a gyűjtemény kontextusába helyezte a szövegeket. Digitális létmódjukkal ugyanakkor egy újabb kontextusba, a digitális adatbázisok világába is bekerülnek, ahol az átjárhatóság és hosszú távú fenntarthatóság van a hangsúly.

⁶⁶ <https://apps.wossidia.de:8443/webapp/run> (letöltve: 2017. szeptember 28.).

A fentiekből kiindulva tulajdonképpen egy harmadik vonatkozó kérdésről is szót kell ejteni, mégpedig arról, hogy a műfaj- és a gyűjteményközpontú adatbázisok hogyan integrálhatók teljes folklórarchívumok digitalizálási elképzeléseibe.⁶⁷ Hogyan és hol érnek össze, egyáltalán hogyan lehet őket összekötni? Tanulmányom nem tud részletesen kitérni a folklórarchívumok általános digitalizációjának kérdésére, hiszen fókuszában a folklóradatbázisok állnak, néhány dolgot azonban szükséges érinteni, legfőképpen azért, mert jellemző módon a folklorisztikai adatbázisok egy-egy folklórarchívum részei, és fenttarthatóságukat is ezen intézmények tudják biztosítani.

Az elsősorban 19. századi angol irodalommal foglalkozó Jerome McGann szerint az archiválás egyik nagy tudománytörténeti tanulsága, hogy az emberiség mindig elbukik annak eldöntésében, mi érdemes a megőrzésre. A lassan teljes egészében digitalizálódó kultúra pedig sokakban azt az illúziót kelti, hogy a virtuális archívum teljes mértékben leképezi a fizikai valójában létező archívumot, ahova éppen ezért már felesleges is elmenni (McGann 2014: 42–45). Bár a teljes anyag digitalizálása és közzététele sok szempontból nem is célja a folklórarchívumoknak – etikai és jogi kérdésekből, valamint erőforrás hiányából fakadóan –, McGann gondolatait érdemes megfontolni. Mit szükséges digitalizálni? A legkorábbi? A legteljesebbet? A jellemzőt, az egyedit vagy a foszladozót? Sok esetben megfigyelhető az is, hogy a bizonytalan megmaradású digitális prezerváció miatt az eredeti objektumok állagmegóvása elmarad, holott a digitális kép pusztán numerikus kód, ami ezerszer sérülékenyebb, mint a 19. századi papír vagy az ókori pergamen. A WossiDiA kétmilliónyi szkennelt cédulája láttán jogosan merülhet fel kérdésként, hogy mi egy archívum, egy gyűjtemény digitalizációjának elsődleges feladata. Érdemes a sokszor téves, pusztán pársoros hivatkozást tartalmazó cédulákat digitalizálni csupán azért, hogy valaki otthonról is elérje? Vagy koncentráljon egy folklórarchívum arra, hogy anyagának tartalmát minél pontosabban feltárja, digitális segédletekkel és mutatókkal pedig biztosítsa a felhasználók számára a minél részletesebb adatkinyerést (Granasztói 2008: 126–127)? Ugyanakkor mindez sok esetben a folklórarchívumok korábban bemutatott rendezetlensége miatt valójában csak a tartalom teljes digitalizációjával érhető el, ahogy a következőkben is látni fogjuk.

A digitális tartalom előállítása

A folklorisztikai archiválás rövid tudománytörténeti áttekintése, valamint a digitális folklóradatbázisok tömör összefoglalója után lássuk tehát, hogy a gyakorlatban hogyan valósíthatók meg az elképzelések, a digitális bölcsészettudomány milyen megoldásokat kínál, milyen új problémákat vet fel, és hogyan kiviteleztek az elképzeléseket a folkloristák mind ez idáig.

⁶⁷ Az észt és az ír folklórarchívumok digitalizálásához lásd Järv és Sarv (2014); Ógáin (2013). Magyar vonatkozásban az Etnológiai Archívum fejlesztéséről Granasztói (2013).

A digitalizációs törekvések egyik legfontosabb mozzanata a számítógépes programok által olvasható (szöveg)adat előállítás. Hogyan teremtünk erre forrást? Hogyan tudjuk megszólaltani az archívumban fekvő többmilliónyi szöveget, amelyek katalogizálása sem fejeződött még be? A kézíratok digitális átírása drága és időigényes, amit általában a néhány szakemberrel működő folklórarchívumok önerőből feltehetően sohasem lesznek képesek véghez vinni. Megoldásként erre egyre divatosabbak a *citizen science* vagy másképpen *crowd science*, *crowdsourcing*, *civic science* módszerek (önkéntes adatszolgáltatáson alapuló tudomány, közösségi együttműködés).⁶⁸ A *közösségi tudomány* az adat előállításába vagy akár magába az adatgyűjtés folyamatának bizonyos fázisába önkéntes civileket von be. Az önkéntes munka a társadalmi gyűjtőhálózatok révén már ismerősen cseng a folklórisztikában, s úgy tűnik, e megújult változata is hatékonyan működtethető. A folklórszövegek rögzítésekor önkéntesekre a legnagyobb szükség ott van, ahol az automatikus optikai karakterfelismerő programok (OCR) nem használhatók (pl. mert kézírást dokumentumokról van szó), vagy használhatók ugyan, de folyamatos manuális ellenőrzésre szorulnak (pl. mert a tipográfia, illetve a nyelvi sajátosságok miatt folyamatosan hibázik a program).

Az ír National Folklore Collection *The Schools' Collection* projektje jó példa a közösségi tudomány gyümölcsöző alkalmazására. A *The Schools' Collection* több mint 5000 ír általános iskola nagyjából 50 000 tanulójának gyűjtése az 1937 és 1939 közötti időszakból, ami kb. 740 000 oldalnyi kézíratot jelent (Briody 2007: 260–270).⁶⁹ A dublini egyetem keretein belül működő folklórarchívum *Meitheal Dúchas.ie: Community Transcription* elnevezésű, 2013-ban indított kezdeményezése során szűk négy év alatt több mint 17 000 oldalnyi ír és 64 000 oldalnyi angol nyelvű folklórgyűjtést írtak át önkéntesek (ami a teljes kézíratos anyag ír részének 18%-a, míg az angol nyelvűnek 19%-a).⁷⁰ Hasonló kampányt alkalmazott a lett folklórarchívum is (Latviešu folkloras krātuve) *Simtgades burtnieki* (A centenáriumi várázslói/tudósai)⁷¹ című programjával, amikor csatlakozott az ország százéves fennállásának önkéntes civil mozgalmi előkészítéséhez.⁷² Az archívum 2016 júniusában indította el kézíratoknak átírási lehetőségét, hat hónap alatt pedig majdnem 30 000 oldalnyi szöveget írtak át

68 <http://www.oszk.hu/civic> (letöltve: 2017. január 9.). A *crowdsourcing* módszerek általános összefoglalását és történeti bemutatását lásd Riesch (2015), a módszerek digitális bölcsészettudományi lehetőségeiről összefoglalóan Terras (2016), a digitális szövegkiadásokban betöltött szerepükről kritikusan Shillingsburg írását (2016).

69 <http://www.duchas.ie/en/info/cbe> (letöltve: 2017. január 18.).

70 Lásd <https://www.duchas.ie/en/meitheal/> (letöltve: 2017. október 4.). A laikus résztvevők motivációit, gyorsaságukat és eredményességüket vizsgáló tudományos összefoglalás is készült már: *Crowdsourcing Motivations in a GLAM Context: A Research Survey of Transcriber Motivations of the Meitheal Dúchas.ie Crowdsourcing Project*, <http://digitalirishheritage.com/dissertation/uncategorized/data-visualizations-of-qualitative-data/> (letöltve: 2017. január 9.). A digitális disszertáció bő bibliográfiát és hivatkozást kínál a crowdsourcing-ot használó portálokról és a jelenséget vizsgáló tudományos írásokról.

71 <http://lv100.garamantas.lv/en> (letöltve: 2017. január 9.).

72 Lettország 2018-as centenáriumi tervezetéhez lásd: <http://www.latvia.eu/latvias-centenary> (letöltve: 2017. január 9.).

civilek. A regisztrált felhasználók a gyűjtemény anyagának megfelelően 11 nyelv (lett, latgál, livóniai, litván, észt, orosz, belorusz, jiddis, roma, lengyel, német) közül választhatnak. Az önkéntesség a lett folklórarchívum digitális felületén ettől függetlenül is működik, itt akár hanganyagról is lejegyezhetnek a közösségi tudomány elkötelezett hívei.⁷³

Nyilvánvalóan nem minden esetben alkalmazhatóak a fentiek, hiszen a 19. századi vagy korábbi korszakok kézírásának átírásához bizonyos filológiai előképzettség szükséges. Az európai folklórarchívumok 20. században keletkezett hatalmas korpuszainak nagy részét azonban többnyire iskolás gyerekek, tanulók, tanárok vagy falusi értelmiségiek jól olvasható kézírásos vagy gépírással szövegei képezik.⁷⁴

A szövegátírásokat a folklorisztikai textológiában jártas folkloristáknak vagy filológusoknak ellenőrizniük kell (és ellenőrizik is az ír és a lett esetben is), de még így is hatalmas potenciál rejlik a közösségi tudományban, mely természetesen nem csak szövegátírásra használható (hanem többek között adatgyűjtésre, adatellenőrzésre, fényképfelismerésre, adatok lokalizálására stb.). A lett kampányban például az átíráson túl engedélyezik az önkénteseknek azt is, hogy bármilyen általuk létrehozott kulcsszót adjanak az átírt szöveghez. Emellett a közösségi tudomány nem pusztán ingyenmunkaerőt jelent az adatfeldolgozással küszködő közintézmények számára. A civilek bevonásával a múzeumok, kéziratárak növelik társadalmi szerepüket és hasznosságukat, a tudomány elefántcsonttornyából kilépve interaktív módon teszik a civileket a tudástermelés részesévé. A nemzeti, népi, lokális és különféle kulturális örökségek iránti megnövekedett civil érdeklődés, a korábbi társadalmi gyűjtőhálózati tőke a folklórarchívumok esetében különösen működőképesessé teheti a participatorikus civiltudományi kezdeményezéseket, melyek a – sokszor parttalaná vált – hagyományos, önkéntes néprajzi gyűjtőmunka megújulását hozhatják.⁷⁵

Technika. Platformfüggetlenség, átjárhatóság, fenntarthatóság

Az adat előállítása tehát időigényes, fárasztó folyamat, ráadásul még mindig az egyik legdrágább művelete a digitalizációnak – még ha bizonyos esetekben civiltudományi kezdeményezésekkel lehet is csökkenteni e műveletek költségeit. Ebből kifolyólag a hosszú távú megőrzés és a széles körű felhasználhatóság az egyik elsődleges kíváncsi, a digitális bölcsészettudomány formálódó paradigmájában azonban itt érzékelhető a legtöbb bizonytalanság. Vajon mi az a formátum, ami tíz év múlva sem évül el? Mire kell egyáltalán előkészíteni az adatot? Hogyan és hol találják meg a különböző bölcsészettudományi diszciplínák a közös nevezőt a digitális textológiában, a digitális adat-előkészítésben, biztosítva ezáltal az átjárhatóságot?

⁷³ <http://garamantas.lv/en> (letöltve: 2017. január 9.).

⁷⁴ A fentiek példáján felbuzdulva önkéntelenül is eszünkbe juthat, hogy ugyanezt a metódust kiválóan lehetne alkalmazni a budapesti Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumában található több mint 10 000 oldalnyi, 1912 és 1921 között keletkezett Folklore Fellows kéziratos anyagának feldolgozásakor, hiszen a szövegeket iskolások gyöngybetűkkel, a legtöbb esetben jól olvashatóan jegyezték le.

⁷⁵ A dánokat például már az 1970-es években sem érdekelte a hagyományos folklóranyag, számolt be Carsten Bregenhøj a dán folklórarchívum rövid történeti ismertetésében, és felvetette azt a kérdést, hogy vajon hogyan lehet az embereket érdekeltté tenni az intézmények fenntartásában, és hol lehet megtalálni a közönséggel az új kapcsolatot – *NIF Newsletter* 1978: 6(1). Magyarországon ugyan a társadalmi gyűjtőhálózat aktivitása éppen az 1960–70-es években érte el a csúcspontját (kb. 1200 pályázóval), ugyanakkor már abban az időben is parttalanak érezték a szakmabeliek, hiszen az aktuális tudományos célokhoz nem lehetett felhasználni azokat (Forrai 2000: 632).

A digitális textológia célja, hogy a számítógépes feldolgozás számára azonosítható módon jelölje a szöveghez tartozó minden olyan belső és külső információt, amely az elemzés szempontjából a későbbiek során releváns lehet. A digitális (szöveg)adat-előkészítés legnagyobb elméleti és módszertani paradoxona éppen ebben rejlik. Az adatot sokoldalúan kell előkészíteni, hogy minél többféle elemzésre alkalmas és minél több kontextusba visszahelyezhető legyen, az adatbázisok virtuális világában pedig minél több adathoz tudjon majd kapcsolódni, azokkal hálózatot alkotni. Ugyanakkor mégsem lehet egységesíteni az adat-előkészítést, mert az mindig attól függ, hogy mi az adott kutatás célja, amit ráadásul sokszor nehéz előre látni a digitális bölcsészettudományok esetében (Jockers és Underwood 2016: 299–300; McGann 2016).

A kiválasztott jelölőnyelvnek egyszerre kell tehát egységesnek, ugyanakkor mégis rugalmasan alakíthatónak és bővíthetőnek lennie. Ehhez jelenleg úgy tűnik, az egyik legjobb választás a szövegeket XML (Extensible Markup Language – kiterjeszhető jelölőnyelv) jelölőnyelvben kódolni, mely platformfüggetlen, és viszonylag ellenáll a technikai változásoknak. Maga a TEI (Text Encoding Initiative – szövegkódolási kezdeményezés) – mely a digitális tudományos szövegkiadások számára fogalmaz meg szövegkódolási javaslatokat – is az XML jelölőnyelvet ajánlja, ugyanis az nem véges elemkészletet határoz meg, hanem csupán rögzíti azokat a szabályokat, amelyek segítségével elkészíthető egy jól formázott jelölőnyelv.⁷⁶ A megfelelően kiválasztott jelölőnyelv azonban csak az érem egyik oldala – a következő problematikus kérdés, hogy mit és hogyan jelöljünk (McGann 2016).

A folklorisztikában a korábban már említett finn és észti runoadatbázisok, a román szerelmi ráolvasás-adatbázis az elsők között használták az XML jelölőnyelvet (Saarinen 2001), de az *ETKSpace* és a nemrég elindult ír *The Schools' Collection* projekt is ezt alkalmazza, ugyanakkor szövegkódolási eljárásaik a különböző célok miatt nem egységesek. Amennyiben használják is a TEI-t a folklorisztikai adatbázisok, azok elemkészletéből nem feltétlenül ugyanazokat az elemeket tartják jelölésre érdemesnek. Az *ETKSpace* egy hiedelem-szövegének XML kódolásából kiderül, hogy a készítőik valójában mit kódoltak. Láthatjuk a metaadatként szöveghez rendelt kulcsszavakat („Keywords”), a szövegben szereplő helyneveket („Places Mentioned”), az egyes történetek Kristensen-féle tipológiai besorolását („ETK Index”), a szövegek azonosítóját („Story”), majd végül a szöveget („Story Text”):

6. ábra. Az *ETKSpace* egy hiedelemszövegének XML jelölőnyelvben kódolt átirata

This XML file does not appear to have any style information associated with it. The document tree is shown below:

```
<?xml>
  <metadata type="Keywords"><wette/></metadata>
  <metadata type="Keywords"><ruesteren/></metadata>
  <metadata type="Places Mentioned"><Oddeurp/></metadata>
  <metadata type="Story">10_80_8_00011/</metadata>
  <metadata type="ETK Index">Hound dwellers (Hidden Folk)</metadata>
  <metadata type="Story Text">
    11. På en gård i Oddeurp er der sådan en ruesteren på ofsted med alle ting på et bestemt sted og en bestemt tid ; men kun hove der er født på højtidsefteren kan se, hvad det er; og de siger, at det er nogle gamle små wetter. F. L. Grundtvig.
  </metadata>
</xml>
```

Forrás: etkspace.scandinavian.ucla.edu⁷⁷

⁷⁶ <http://www.tei-c.org/index.xml> (letöltve: 2017. október 4.). A TEI-ről lásd részletesen legutóbb Pierazzo (2016).

⁷⁷ <http://etkpace.scandinavian.ucla.edu/etkSpace/export/export.php?col=Story&ID=1&stylesheet=XML> (letöltve: 2017. szeptember 28.).

Ehhez képest az észtrunoadatbázis egy szövegének esetében jelölték a gyűjtés helyét, a gyűjtőről és adatközlőről tudott információkat (pl. hány éves), valamint a tényleges szöveget tartalmazó részben a sortöréseket is.

7. ábra. *Eesti regilaulude andmebaas* (The Database of Estonian Oral Poetry)
egy runo szövegének XML jelölőnyelvben kódolt átírata

```
<?xml version="1.0" encoding="ISO-8859-1"?>
<?xml-stYLESHEET href="http://www.folklore.ee/regilaul/regifont.css?
20141027" type="text/css"?>
<!--?xml-stYLESHEET type="text/xml" href="andm.xml"?-->
<KOGUM xmlns:xsi="http://www.w3.org/2001/XMLSchema-instance"
xsi:noNamespaceSchemaLocation="XSDregilaul.xsd">
<ITEM nro="e0000000X0078">

<META>
<ID>E X 17 (78)</ID> &lt; <LOC>Elva al.</LOC> - <COL>M. J. Eisen</COL>
&lt; <INF><NIMI>Marie Kivi</NIMI>, <ELUL>65 a</ELUL></INF>
<TYP_KONT>tüübinimed kontrollimata</TYP_KONT>
<TYP_YHT>Sirbiviskamise laul</TYP_YHT>
<LLIIK_YHT>Tõõlaulud </LLIIK_YHT>

</META>
<TEXT>
<V>Sirise, sirise, sirpi,</V>
<V>Kõrise, kõrise rauda,</V>
<V>Kelle sirpi ette jõuab,</V>
<V>Selle juurde peigu jõuab,</V>
<V>Selle peigu põlle ostab,</V>
<V>Ja tasuks tanugi ostab,</V>
<V>Passib päha naise mütsi,</V>
<V>Naise mütsi, pruudi paelad.</V>
</TEXT></ITEM>

</KOGUM>
```

Forrás: folklore.ee⁷⁸

A *The Schools' Collection* felületén minden egyes átírt szöveg esetében akár három XML fájl is letölthetünk. Egy vonatkozik az iskolára, egy az adott kézirati oldalra, egy pedig magára a szövegre. A három példa jól szemlélteti, hogy a textualizációs eljárások között azonos jelölőnyelvet választva is eltérő mélységű és részletességű szövegkiadások születnek. Még nagyobb lehet az eltérés, ha egy a folklorisztikában is fontos műfajt más diszciplína képviselői tesznek közzé. Az inkább irodalom- és könyvtörténeti megközelítésű *EBBA* (*English Broadside Ballad Archive*) is a TEI-jelöléseket alkalmazta. A ponyvaballadák kódolása azonban itt tartalmazza a kora újkori nyomtatvány precíz leírását (szerző, publikálás dátuma, kiadó stb.), az egyes balladák poétikai jellemzőit (stanzák, sorok, refrének), sőt a kiadás tipográfiai sajátosságait (kurzív, kapitális stb.) – ez utóbbi elvileg az objektum megsemmisülése esetén is pontosan visszaadná a nyomtatványt, hiszen minden létező materiális tulajdonságát kódolták benne.⁷⁹

⁷⁸ <http://www.folklore.ee/regilaul/andmebaas/?op=1&oid=4> (letöltve: 2017. szeptember 28.).

⁷⁹ <http://ebba.english.ucsb.edu/page/tei-xml> (letöltve: 2017. szeptember 28.).

8a. ábra. Az EBBA (*English Broadside Ballad Archive*)
egy ponyvaballadájának XML jelölőnyelvben kódolt átirata

```

</teiHeader>
<text>
<body>
<div type="ballad">
<div type="part" n="1">
<head>
<title>
<seg n="1" rend="left">
<hi rend="italic">Witchcraft discovered and punished.</hi>
</seg>
<seg n="2" rend="left">
<hi rend="italic">
Or, the Tryals and Condemnation of three Notorious Witches, who were Tried
</hi>
</seg>
<seg n="3" rend="left">
<hi rend="italic">
the last Assizes, holden at the Castle of
<hi rend="bold">Exeter,</hi>
in the County of
<hi rend="bold">Devon:</hi>
where they received Sentence
</hi>
</seg>
<seg n="4" rend="left">
<hi rend="italic">
for Death, for bewitching several Persons, destroying Ships at Sea, and Cattel by Land, etc.
</hi>
</seg>
<seg n="5" rend="left">
<hi rend="italic">
To the Tune of,
<hi rend="bold">D</hi>
octon
<hi rend="bold">Faustus:</hi>
or,
<hi rend="bold">Fortune my Foe.</hi>

```

Forrás: ebba.english.ucsb.edu⁸⁰

8b. ábra. Az EBBA (*English Broadside Ballad Archive*)
egy ponyvaballadájának XML jelölőnyelvben kódolt átirata

```

To be sent packing to one
<hi rend="italic">Stigian</hi>
shore:
</l>
<l n="55" rend="left">For the great mischiefs she so oft had done,</l>
<l n="56" rend="left">And wondered that her Life so long had run.</l>
</lg>
<lg>
<l n="57" rend="left">She said the Devil came with her along,</l>
<l n="58" rend="left">Through Crouds of People, and bid her be strong:</l>
<l n="59" rend="left">And she no hand should have, but like a Lier,</l>
<l n="60" rend="left">At the Prison Door he fled, and nere came nigh her.
</l>
</lg>
<lg>
<l n="61" rend="left">The rest aloud, cravd Mercy for their Sins,</l>
<l n="62" rend="left">Or else the great deceiver her Soul gains;</l>
<l n="63" rend="left">For they had been lewd Livers many a day,</l>
<l n="64" rend="left">And therefore did desire that all would Pray</l>
</lg>
<lg>
<l n="65" rend="left">To God, to Pardon them, while thus they lie</l>
<l n="66" rend="left">Condemned for their Wicked Deeds to Die:</l>
<l n="67" rend="left">Which may each Christian do, that they may find:</l>
<l n="68" rend="left">Rest for their Souls, though wicked once inclin.</l>
</lg>
</div>
</div>
<div>
<seg n="1" rend="left">
<hi rend="italic">FINIS.</hi>
</seg>
</div>
</body>
</text>
</TEI.2>

```

Forrás: ebba.english.ucsb.edu⁸¹

80 <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31034/ebba-xml-31034> (letöltve: 2017. szeptember 28.).

81 <https://ebba.english.ucsb.edu/ballad/31034/ebba-xml-31034> (letöltve: 2017. szeptember 28.).

A digitális textológia tudományközi egységesítése nyilvánvalóan utópisztikus (rém)álom, az uniformizáció gyakorlatilag a szövegek és a különféle textualizációs eljárások következtében létrejött plurális olvasat lehetőségét semmisítené meg. A kiadásoknak elsődlegesen mindig az anyag természetéből kell kiindulniuk és bizonyos kérdésekre választ adniuk – még ha ezek a kérdések a digitális világban megsokszorozódnak is. Ugyanakkor olyan vélemény is van, hogy ha mindenki mást és mást annotál, a korpuszok elhatárolódnak egymástól. Martin Wynne, az oxfordi egyetem digitális bölcsészettudományi szakembere szerint a hossz- és aprólékos adat-előkészítéssel a tulajdonképpeni adat értelmezése helyett a későbbi interpretációs lehetőségekre fókuszálunk, ezt pedig csak úgy küszöbölhetjük ki, ha az automatikus annotációhoz szükséges jobb és gyorsabb eszközök fejlesztésén dolgozunk inkább. Ebben az esetben a programok különböző digitális eljárások által saját maguk indexálják a korpuszokat (Wynne 2012).⁸²

A fenti bizonytalanságok ellenére fontos, hogy a folklorisztika is kialakítsa a tudományának megfelelő metaadatrendszerét és annotálási technikákat, mert ha nem teszi ezt meg, elveszítheti a számára igazán fontos tulajdonságokat. A TEI például elsődlegesen irodalomtudományi-nyelvészeti indíttatású, így filológiai megközelítésű. Egy folklorisztikai kiadás esetében a bekezdések, paragrafusok jelölése azonban nem annyira mérvadó (hacsak nem tudománytörténeti vagy textológiai kutatást kívánunk készíteni), annak jelölése viszont, hogy az adott folklórszöveg címe vagy műfaji meghatározása émius vagy étikus; az adott lejegyzés emlékezetből, gyorsírással vagy hangrögzítésből történt; a gyűjtés szabad interjú, kérdőív vagy résztvevő megfigyelés eredménye, már annál indokoltabb lenne, még akkor is, ha sok esetben mindez egyáltalán nem tudható. Ráadásul a digitális szövegkiadások világában a korábbi *főszöveg* előállítását felváltotta a *szövegforrás* textualizációja.⁸³ A földrajztörténeti módszer(ek) katalógusrendszerei, a folklórarchívumok cédulái ennek még megfelelnek, azonban a későbbi, oral history jellegű folklóranyag, a terepjegyzetek és egyéb járulékos feljegyzések már nem objektivizálhatók és szegmentálhatók ilyen egyszerűen, a deskriptív, a fizikai objektumokat leíró metaadatsablonok nem kedveznek a szellemi örökség és az oralitás digitális archiválásának.

Az annotáció körül sok a vita, azonban az egyértelmű, hogy a különböző adatbázisok és korpuszok között a valódi átjárás akkor valósul(hat) meg, ha az adatbázis készítői és tervezői a szövegeknek ugyanazokat a tulajdonságait annotálják, és ezeket lehetőleg ugyanolyan rendszerben, vagy legalábbis egymással kompatibilis rendszerekben rögzítik.⁸⁴ Az összehangolhatóság és átjárhatóság az adatbázisok között kulcsfontosságú, amire igazán jó

82 A különböző állásfoglalásokról a kérdést illetően továbbá lásd Pierazzo írását (2016: 316–318).

83 Debreczeni Attila szerint a szövegforrás fizikai léttel bír, kéziratos vagy nyomtatott dokumentum. A főszöveg-szövegforrás váltásról lásd bővebben Debreczeni írását (2014: 32).

84 A digitális humán tudományokon belül számtalan kezdeményezés (pl.: Dublin Core Metadata Initiative; DCMI; Open Archives Initiative Protocol for Metadata Harvesting; OAI-PMH; CLARIN) van arra nézvést, hogy standardizálják ezeket a metaadatokat a csere reményében (Meder 2014a: 125). A különböző nemzeti ráolvasás-adatbázisok digitális textualizációs eljárásait egységesítő javaslatához vö. Ilyefalvi tanulmányát (2017).

folklorisztikai példát egyelőre nem lehet hozni.⁸⁵ A nemzetközi sztemderdek kifejlesztése a folklorisztikában még várat magára, habár ennek szükségességére az utóbbi időben többen is felhívták a figyelmet.⁸⁶

Módszertani és elméleti kérdések. Megbízhatóság, hitelesség.

A jelölőnyelv és a jelölések kiválasztása azért ennyire kritikus és vitatott pontja a digitalizálási folyamatnak, mert nem pusztán technikai kérdés. Gyakorlatilag a fontos, a kiadást lényegesen meghatározó dolgok itt dőlnek el, hiszen a textualizáció határozza meg, hogy később mire lesz használható a digitális adat, utólagosan pedig nehéz korrigálni (McGann 2016; Pierazzo 2016; Debreczeni 2014: 28). Az adatbázis létrehozóinak tehát a megtervezés fázisában már tisztában kell lenniük azzal, hogy mire akarják alkalmazni azt, ugyanakkor a digitális adatbázisok az állandó bővíthetőség és kiegészíthetőség jegyében is készülnek. A folytonos megújíthatóság és instabilitás a korábbi tudományos gyakorlatokhoz képest bizonytalanságot szül. A könyvalapú szövegkritikai kiadások sem voltak soha tökéletesek, azonban létrejöttük pillanatában elméleti, módszertani és gyakorlati szempontból is lezárt alkotások voltak, s így kerültek be a tudományos kutatások világába (McGann 2014: 26). A digitális adatbázisok természetükből fakadóan mindezt soha nem fogják elérni. A megbízhatóság és hitelesség szempontjából azonban még ennél is sokkal zavaróbb, hogy a legtöbb esetben a digitális szövegkiadások nem ismertetik azokat a textualizációs eljárásokat, melyeken szövegeik átestek, azaz nem fedik fel a szövegek „történetét” és nem teszik elérhetővé azokat nyers formájukban. Nem láttatják a teljes korpuszt, nem derülnek ki a szövegválogatás pontos szempontjai, nem derül ki, hogy mi az, ami például nincs benne az adatbázisban. Ellen-

85 Az első ilyen projekt lehet az ISEBEL: *Intelligent Search Engine for Belief Legends*, mely keresőmotorja a holland, dán s a mecklenburgi folklóradatbázisok szövegein egyszerre végez majd elemzéseket. Theo Meder a göttingeni SIEF (2017) kongresszus egyik archívumokról szóló paneljében adott arról hírt, hogy pályázati forrásból lehetőségük lesz Timothy R. Tangherlinivel és Christoph Schmitt-tel együttműködni a három adatbázis összehangolására és egy keresőmotor kifejlesztésére. Lásd továbbá <https://www.researchgate.net/project/Trans-Atlantic-Digging-into-Data> (letöltve: 2017. június 20.). Az integrálhatóság szempontjából a folklórarchívumok esetében lényeges az is, hogyan tudnak más nemzeti/nemzetközi intézmények digitális archiválási standardjához csatlakozni és ennek milyen következményei, előnyei és hátrányai vannak. A jól átgondolt közös projektek nagymértékben segíthetik és egyszerűsíthetik a digitalizációt. Az észt irodalmi múzeumban található észt folklórarchívum fontos kéziratainak szkennelése (például az alapító Jakob Hurt hagyatéka), a múzeum digitalizálási projektjében történik. A korábban bemutatott észt runoadatbázisban tehát nem szükséges közölniük a kéziratok verziókat képfarmátumban, hiszen a múzeum adatbázisában nagyon hamar meg lehet jeleníteni azokat, s nyilvánvalóan csak idő kérdése, hogy mikor sikerül ezt egyenesen beépített linkekkel elérni, külön manuális keresés nélkül. Jó példa továbbá az intézmények és projektek közötti együttműködésre az izlandi hiedelemszöveg-adatbázis is. Bár a teljes szövegeket a *Sagragrunnur*-ban nem tudjuk elolvasni, viszont azoknál az eseteknél, ahol az adott kötetet a National and University Library of Iceland már digitalizálta, beépített linkkel azonnal a kötet hivatkozott oldalára navigálhatunk, s így a szöveget egészében elolvashatjuk; www.Bækur.is (letöltve: 2017. június 21.).

86 Emellett a SIEF Working Group on Archives munkacsoportjának 2015-ös zágrábi munkaülésén felmerült a folklorisztikai adatbázisok metaadatainak rögzítését vezérfonal terve is (Meder 2014a: 124; Katajamäki és Lukin 2013: 13). A SIEF Working Group on Archives célkitűzéseit lásd: <http://www.siefhome.org/wg/arch/> (letöltve: 2017. szeptember 29.).

példaként hozható fel szinte egyedüli, üdítő kivételként a holland meseadatbázis, amely a több mint 40 000 szöveget tartalmazó korpuszát a felhasználók számára is jól látható módon többféle szempont szerint számszerűsíti. A felület jobb oldali sávjában például a teljes (és egyébként folyamatosan bővülő) állományra vonatkozóan kapunk kimutatásokat, gyakorlatilag az összes fontosabb, az adatbázisban jelölt metaadatról. Ilyenek például a forrástípus, műfaj, téma, gyűjtő, gyűjtési idő/hely, nevek a szövegekben stb., amelyekre kattintva azonnal a kívánt szövegekhez navigálhatunk. A rendezés a leggyakoribbtól kezdve halad lefelé csökkenő sorrendben. Például a forrástípus tekintetében láthatjuk, hogy a „mondeling”, azaz a szóbeli gyűjtésből származó szövegből van a legtöbb, 26 115 adattal, a szövegekben szereplő nevek közül pedig Isten (God) vezet összesen 933 találattal. A holland meseadatbázisban a korpusz áttekintését a felhasználó által működtethető dinamikus idődiagramok is segítik.

9a. ábra. Részletek a Nederlandse VolksverhalenBank bal oldali sávjából: a forrástípusok számszerűsítése

Gronings (1396)
Vlaams (1020)
Noord-Brabants (927)
[+] Toon resterende 44
Type bron
mondeling (26115)
boek (8360)
internet (3473)
e-mail (1581)
vragenlijst (1010)
brief (908)
[+] Toon resterende 17
Subgenre
sage (25724)
mop (10460)
broodjeaapverhaal (3024)
raadsel (2125)
sprookje (1921)
personal narrative (1040)
[+] Toon resterende 7

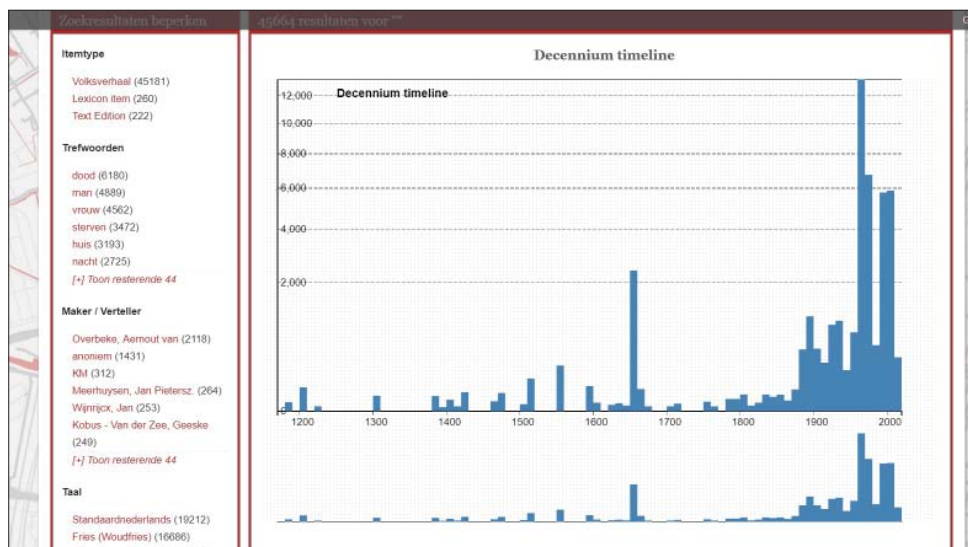
9b. ábra. Részletek a Nederlandse VolksverhalenBank bal oldali sávjából: a szövegekben előforduló szavak számszerűsítése

Plaats van Handelen
Helmond (Noord-Brabant) (60)
Broek in Waterland (Noord-Holland) (50)
Schiedam (Zuid-Holland) (48)
Oostermeer (46)
Wittenberg (45)
Amsterdam (Noord-Holland) (41)
[+] Toon resterende 44
Naam Overig in Tekst
God (933)
Sterke Hearke (623)
Jan (417)
Belg (403)
Hearke (251)
Nederlandler (250)
[+] Toon resterende 44

Forrás: verhalenbank.nl⁸⁷

87 <http://www.verhalenbank.nl/visuals/timeline?q=&facet=&free=> (letöltve: 2017. szeptember 28.).

9c. ábra. Részletek a *Nederlandse VolksverhalenBank* bal oldali sávjából: a meseadatbázis dinamikus időszávja

Forrás: verhalenbank.nl⁸⁸

A fentiekkel ellentétben a *Sagnagrunnur* számszerűsített, áttekintő megjelenítést egyedül a kulcsszavaknál nyújt.

10. ábra. A *Sagnagrunnur* kulcsszókészletének számszerűsített áttekintése

Sagnagrunnur

Interactive mapLegendsPersonsPlacesTopic wordsUsers ManualLogin

EditCombine

id	Topic word	Legends
207	orðtoir (sayings)	107
19	prestir (priests)	1550
1024	pálsmeisa (St Paul's Day)	1
85	páskar (easters)	56
288	púkar (demons)	48
527	refa- og minkaveiðir (fox and mink hunting)	52
615	refsing (punishments)	34
165	reimleikar (hauntings)	609
344	reki (driftwood)	20
488	reykjavík	56

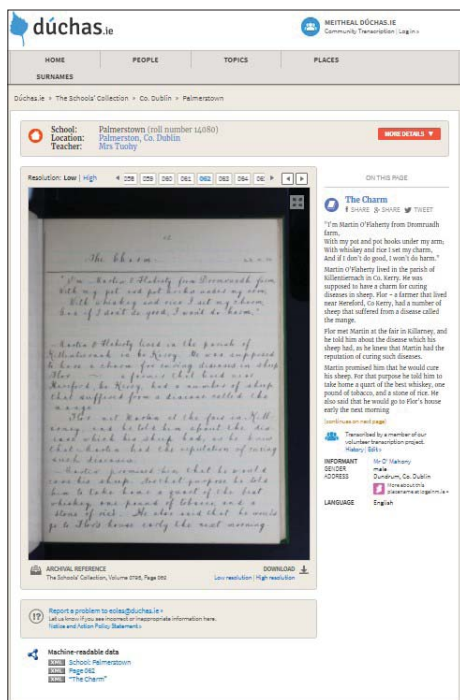
Forrás: sagnagrunnur.com⁸⁹

88 <http://www.verhalenbank.nl/visuals/timeline?q=&facet=&free=> (letöltve: 2017. szeptember 28.).

89 <http://sagnagrunnur.com/grunnur/tags.php?lang=en> (letöltve: 2017. szeptember 28.).

Nem közli a szövegátírási elveket a *Danish Folklore Nexus* vagy a portugál legenda-adatbázis, és a példákat lehetne még sorolni. Sok esetben, ahogy fentebb már utaltam rá, az sem derül ki, hogy a monitoron látott szöveg pontosan honnan származik. Ennek persze pozitív ellenpéldái is ismertek, az ír *The Schools' Collection* projektben a kéziratosokat oldalanként látjuk beszkenneelve, és az önkéntesek is oldalanként írhatják át azokat, valamint minden egyes oldal alján megtaláljuk azt is, hogyan kell az adott oldalra pontosan hivatkozni. Az önkéntes átírók számára átírási segédletet és bemutató videót is készítettek.⁹⁰

11. ábra. A *The Schools' Collection* megjelenítési felülete

Forrás: dúchas.ie⁹¹

Néhány folklóradatbázisban, pl. a román szerelmi ráolvasások, a finn és észti runo, az *ETKSpace*, az ír *The School' Collection* hozzáférhetővé teszik az általuk használt és kódolt szöveg XML letöltését, ugyanakkor mások – a holland meseadatbázis, a pánhiszán ballada, a portugál legenda-adatbázis vagy a lett folklórarchívum adatbázisai – nem. Pedig a későbbi felhasználhatóság szempontjából ez rendkívül fontos lenne. A digitális bölcsészettudomány képviselői szerint a *nyers adatok* (raw data) közzététele és az adatbázisok önreflexív dokumentációja elengedhetetlen lesz a jövőben, a digitális szöveg folyton változó jellege miatt

⁹⁰ <https://www.duchas.ie/en/info/meitheal> (letöltve: 2017. augusztus 16.).

⁹¹ <https://www.duchas.ie/en/cbes/4428221/4386886/4456663> (letöltve: 2017. szeptember 28.).

pedig az elemzéseket is időről időre le kell futtatni, és nem szabad azokat statikusan, egy állapotot tükröző végleges eredményként publikálni (Rieder és Röhle 2012: 81).

A tudományos digitális adatbázisok tartalmának előállítása nehéz, komplex feladat, ami új kihívások elé állítja a bölcsészeket. Ugyanakkor párhuzamosan az akkurátus és lelkiismeretes tudományos textológiai munka mellett a világban tömeges, főként kereskedelmi (pl. GoogleBooks) és könyvtártudományi indíttatású digitalizáció folyik, melyről szintén fontos szólni néhány szót, a világhálón elérhető digitális tartalmak nagy részét ugyanis pontosan e törekvéseknek köszönhetjük. A virtuális térben keringő *big data* tűnékeny, filológiai értelemben megbízhatatlan és állandóan változó korpusza teljesen szemben áll a korábbi bölcsészettudományi gyakorlattal, ahol a kutatás első lépése a lehető legpontosabb és leg-hitelesebb szöveg előállítása volt. Kell-e foglalkozni ezekkel a szövegekkel, és ha igen, mire lehet őket használni? A vélemények megoszlanak ezzel kapcsolatosan is. Jerome McGann a kereskedelmi digitalizálás hátrányaira és a terület monopolizálásának (GoogleBooks) veszélyére hívja fel a figyelmet, kiemelve a megbízható digitális adat előállításának fontosságát (McGann 2014: 20–40). Jockers és Underwood szerint azonban a digitális paradigmában sok esetben csak az „elég jó” (*good enough*) szöveg szintjére lehet és kell törekedni, viszont bizonyos új típusú kutatások eleve nem igénylik a precíz szövegkiadást, tehát a „piszkos”, „zajos” szöveggel is lehet dolgozni (Jockers és Underwood 2016: 299–301). Leonard és Tangherlini a GoogleBookson megtalálható 19. századi dán regények korpuszán végzett elemzéséhez például teljesen elegendő volt ez a fajta szövegminőség is. Az *ETKSpace* szövegein egy szubkorpusz-témamodelláló algoritmussal meghatározták a fontosabb témákat, majd ezeket használva próbálták leszűrni további algoritmusokkal azt, hogy a GoogleBooksos korpusz mely 19. századi regényei szólnak a „vidékiességről”, a „rurális” életéről. Ezzel lehetőségük nyílt megalkotni a további kutatás számára egy relevánsan előválogatott alkorpuszt (Tangherlini és Leonard 2013).

Digitális módszerek és elemzések

A digitalizáció okozta anyagbőségben új módszerekre van szükség ahhoz, hogy az adatokat elemezni tudjuk, a közöttük lévő kapcsolatokat és dinamikát meglássuk. A digitális bölcsészettudományok sokféle módszert és eszközt használnak, köztük számos olyat is, mely csupán egy korábbi gyakorlat számítógépes változata (ilyenek például a statisztikai módszerek).⁹² Bernhard Rieder és Theo Röhle digitális módszerekről írt kritikus összefoglalója szerint a számítógéphez mint új médiumhoz köthető módszerek közé tulajdonképpen csupán a *stimuláció*, az *adat felfedezése/felderítése* és az *automatikus vizualizáció* (*stimulation, data exploration, automated visualization*) tartozik (Rieder és Röhle 2012: 69–70). E módszerek közül a digitális bölcsészettudományban, így a számítógépes folklorisztikai kutatásokban is leginkább a különféle szövegbányászati, hálózatalméleti és vizualizációs módszerek és eszközök hoztak eddig sok újdonságot, ezért a következőkben ezeket mutatom be néhány példával.

⁹² A digitális bölcsészettudományi módszerekről és azok fejlesztéséről lásd összefoglalóan legutóbb Hughes, Constantopoulos és Dalla (2016).

A számítógépes elemzések alapvető eszköztárához tartoznak a szövegbányászat (*text mining*) különböző módszerei. Amennyiben programok által *dekódolható szöveget* (*machine/computer-readable text*) állítunk elő, számtalan lehetőség áll az elemzések rendelkezésére az egyszerű szógyakoriság-statisztikáktól kezdve a kulcsszavazáson át a bonyolultabb témamodellálásig és látens szemantikai indexelésig.⁹³ A digitális adatbőség miatt a legtöbb esetben a legegyszerűbb, pusztán statisztikai elemzések is alkalmasak arra, hogy új megvilágításba helyezzenek szövegeket, korpuszokat. Ennél azonban sokkal többre képesek a szövegbányászati módszerek, amire jó példa a folklorisztika tekintetében a holland Meertens Institute keretén belül elkészített MOMFER (Meertens Online Motif FindER), azaz a Stith Thompson-féle *Motif-Index of Folk Literature* digitalizált verziója.⁹⁴ A motívumindexnek ugyan már létezett korábban is több online változata, viszont a MOMFER használta ki először a digitális módszerek nyújtotta többletlehetőséget. A többféle keresési opción és a gyorsaságán kívül (például nemcsak szavakra, hanem szókapcsolatokra is rá lehet keresni) a MOMFER újdonságát az adja, hogy a mutatót kibővítették egy szemantikus keresési alternatívával. A Thompson-féle index lemmatizált motívumaihoz hozzárendeltek egy angol szemantikus szótárt, a WordNetet, amely a szavak közötti többféle szintaktikai viszonyt is jelzi, szinonimakészlettel. A bővítés így lehetőséget ad általánosabb kategóriák feltárására és az egyes motívumok közötti összefüggések meglátására. A fejlesztők saját példái szerint, ha a színes állatok után keres bárki, akkor a zöld lovat is megtalálja, pedig se a zöldet, se a lovat nem adta meg keresési kulcsszóként, vagy a mérgezett gyümölcsökre rákeresve listázza a keresőmotor a mérgezett almát is. Ismerve a motívumindex tudományos értékelését a folklorisztika részéről (Dundes 1997), maguk a készítőik is megkérdőjelezik a MOMFER valódi hasznosságát, ugyanakkor egyszerű és gyorsan létrehozható mintapéldányát nyújtja egy korábbi folklorisztikai mű innovatív, digitális feldolgozásának (Karsdorp et al. 2015).

A szövegbányászati módszerek igazán nagy előrelépést jelenthetnek a folklórarchívumok és korpuszok soha véget nem érőnek tűnő katalogizálásában és rendszerezésében is. A manuális annotálás ugyanis rengeteg hibalehetőséget rejt magában, amelyek a különféle *vezérelt* (*supervised*) és *nem vezérelt* (*unsupervised*) automatizált technikákkal kiküszöbölhetők, ráadásul az anyagok mennyisége miatt is szükség van a tartalmak programok által végzett indexálására (Muiser, Theune és Meder 2012; Broadwell, Mimno és Tangherlini 2014). A lett folklórarchívum kampányában, ahogy fentebb említettem, engedélyezik a kulcsszó hozzáadását a begépelte szövegekhez, ami ugyan egy érdekes „folksonomy” kísérlet – tulajdonképpen arra, hogy a közreműködő laikus önkénteseknek mi jut eszükbe egy-egy 20. század elején gyűjtött folklórszövegről –, de az igencsak megkérdőjelezhető, hogy a lett folklórarchívum ezáltal valóban rendezettebb lesz-e. A szubjektív egyéni kulcsszavazás archívumi munkatársak esetében is aggodalomra adhat okot (Granasztói 2008), viszont a kulcsszógenerálás újfajta lehetőségeivel igen gyümölcsöző kezdeményeket is láthatunk ma már. A Repository of Ireland (DRI) és a National Library of Ireland (NLI) közös vállalkozásaként hozták létre az ír folklóranyag kísérleti digitális tezauruszt (*MoTIF Pilot Thesaurus of Irish Folklore*), amit azóta a korábban említett *The Schools’ Collection* anyagának tematikus rendszerezéséhez el

93 A szövegbányászati módszerekről lásd legutóbb Jockers és Underwood tanulmányát (2016).

94 <http://www.momfer.ml/>. (letöltve: 2017. április 10.).

is kezdtek használni a University College Dublin munkatársai. A digitális teaurusz megalkotásához az ír etnográfia és folklorisztika fontos kézikönyveit, folyóiratait és a nemzetközi folklorisztika egyes műveit használták fel, melyekből irányítottan nyerték ki és alkották meg a fogalomlistát (Ryan 2014a, 2014b). Amennyiben a tartalom teljes egészében olvasható számítógépek által (az ír esetben olvasható), akkor a programok automatikusan társítani tudják a szövegeket a különféle kategóriákhoz.

A szövegbányászat bonyolultabb eljárásainak segítségével további újszerű eredményt lehet elérni. A korábban említett, a 19. századi dán regények GoogleBooksos korpuszán végzett elemzés Tangherlini és Leonard szerint azért nagyon előremutató, mert az *ETKSpace* szövegeinek témamodellálásakor nem az volt a program feladata, hogy azonos vagy hasonló szövegeket találjon a korpuszon belül, hanem hogy „együttes szöelőforduláson alapuló szemantikus hasonlóságokat” mutasson fel. Éppen ezért szerintük a témamodellálás alkalmas arra, hogy felfedezzünk „témákat, amelyek azonos szemantikus »érzést« keltenek” (Tangherli és Leonard 2013: 741). A szövegbányászati eszközök – kiegészítve a különféle gráfelméleti és hálózatzelméleti módszerekkel – jól alkalmazhatók ott, ahol a kulcsszavas módszerrel nem lennének megtalálhatók az azonos szövegek. Kristensen saját maga idioszinkretikus tipológiájában például a fej nélküli lovasról szóló kísértettörténeteket az „anonim földesurak” (*unnamed manor lords*) kategóriába sorolta, Tangherlini és munkatársainak számítógépes elemzésével azonban sikerült a szöveget a kísértettörténetekhez sorolni, holott az nem tartalmazta a kísértet szót és annak szinonimáit sem (Abello, Broadwell és Tangherlini 2012). Egy másik elemzésükben a *Danske Sagn* szövegein a *látens témafelderítés* módszerét alkalmazták (LDA = *Latent Dirichlet Allocation*), melynek segítségével olyan témák emelkedtek ki a korpuszból, melyek előtte a Kristensen- vagy Tangherlini-féle klasszifikációban egyáltalán nem szerepeltek. Tangherlini szerint a további kutatás feladata azt megnézni, hogy ezek a szövegek vajon miért és hogyan tartoznak össze (2013a: 17–19).

A szövegbányászat több ponton is összeér a komplex hálózatkutatás módszereivel és eszközeivel. Jamshid J. Tehrani, a Durham University antropológusa a biológiában használt filogenetikus rendszertan (törzsfajlódás során kialakult rokonsági kapcsolatok) és a kladisztika (leszármazási mintázatokat feltáró módszertan) elméletét és módszertanát felhasználva végző számítógépes elemzéseket többek között népmeséken (Tehrani 2013a). Első tanulmánya, melyet rendkívüli érdeklődés kísért a természettudományok képviselői részéről, megjelenése évében a száz legolvasottabb cikk között volt és több mint 73 000-en töltötték le – a *Piroska és a farkas* (ATU 333) és a *Farkas és a hét kecskegida* (ATU 123) mesetípusok közötti kapcsolatot sokat vitatott folklorisztikai problémáját kívánta megoldani algoritmusokkal. Eredményeit éles kritika érte a CNRS francia folkloristái részről, főként a vizsgált szöveganyagot (58 mese, ráadásul angol fordításban, a típusok gazdag német és francia adatait teljesen mellőzve), a fogalomhasználatot (mi a motívum) és a használt módszert (NeighborNet szoftver) illetően (Lajoye, d’Huy és Le Quellec 2013).⁹⁵ Azóta Tehrani sokféleképpen árnyalta az elemzés módszerét és a vizsgálati anyagot is, informatikusokkal együttműködve egy másik sokat vitatott folklorisztikai problémát kívánt újratárgyalni. A *Piroska és a farkas* vajon a szóbeliségből származik, azaz onnan adaptálta-e Perrault (majd ezt követően a Grimm fivérek) vagy az írásbeliségből? Tehrani és munkatársai az előbbi próbálják bizonyítani, s ezzel az utóbbi évek mesekutatásának állítását cáfolni (Tehrani, Nguyen és Roos 2015; Tehrani és

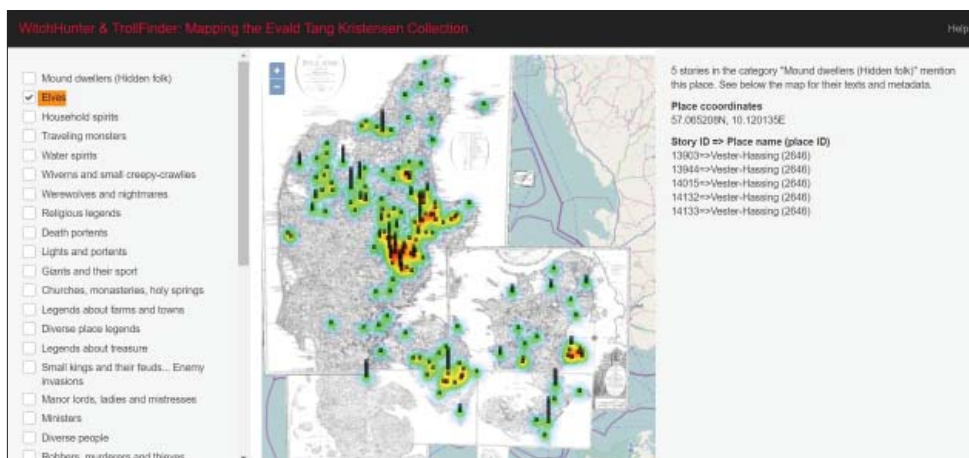
⁹⁵ Tehrani válaszat a kritikára lásd Tehrani (2013b).

d'Huy 2017). Ugyancsak nagy médiaszenzációnak minősült Tehraninak a lisszaboni egyetem Institute for the Study of Literature and Tradition posztdoktorával, Sara Graça da Silvával írt közös cikke is, melyben számos jól ismert nemzetközi varázsmese korát határozták meg. *A kovács és az ördög* (ATU 330) meséről például azt állítják, hogy hatezer éves, azaz a szöveg gyökerei a bronzkorig vezethetők vissza (Graça da Silva és Tehrani 2016).

Vizualizálás

A szövegbányászati módszerek mellett a legnépszerűbbek a különféle *vizualizációs eljárások*,⁹⁶ olyannyira, hogy egyesek szerint a digitális paradigmában egyenesen geográfiai és vizuális fordulatról kell beszelnünk (Presner és Shepard 2016). A vizualizációs eszközök közül az adatok digitális térképre vetítése emelendő ki elsődlegesen, ami a földrajzi információs rendszer (GIS = *geographic information system*) megjelenése óta terjedt el jelentősen. Dinamikus, a Googlemapsszel összekötött térképeket használ az izlandi hiedelem-szövegadatbázis vagy a holland meseadatbázis is. A digitális térképészet az adatok vizualizálásának módjait és lehetőségeit széleskörűen növeli. Az *ETKSpace*-ben Kristensen anyagát 19. századi, tehát a gyűjtés időpontjával nagyjából azonos történeti térképhez rendelték, illetve egy-egy téma sűrűségét ún. *forró térképek* (*heat maps*) segítségével jelenítik meg (Tangherlini 2013a: 22–23, 2016b; Tangherlini és Broadwell 2017).

12. ábra. *WitchHunter & TrollFinder: Mapping the Evald Tang Kristensen Collection*, az adatbázis *elf* adatainak forró térképes megjelenítése

Forrás: etkspace.scandinavian.ucla.edu⁹⁷

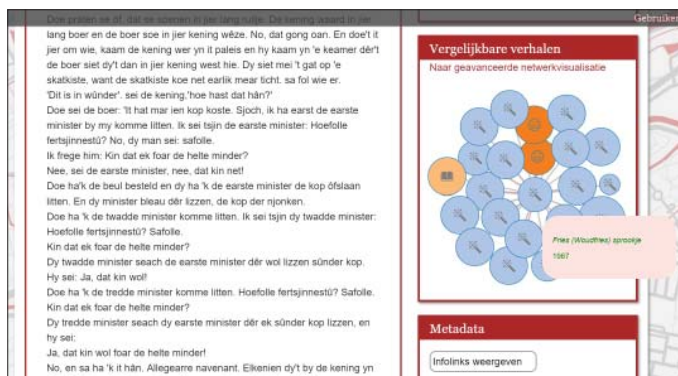
A forró térképekre ránagyíthatunk, az egyes függőleges oszlopok az adott településen gyűjtött szövegek számát jelzik (minél több, annál magasabbak). A digitális vizualizáció természetesen nem merül ki a térképekben. Jellemzően az adatok közötti multimodális és multidimenzionális kapcsolódási pontok, gráfok és hálózatok ábrázolására alkalmazzák még. Például a holland

⁹⁶ Összefoglalóan lásd legutóbb Sinclair és Rockwell (2016).

⁹⁷ <http://etkspace.scandinavian.ucla.edu/maps/witchhunter.html> (letöltve: 2017. szeptember 28.).

meseadatbázisban egy konkrét szöveg megjelenítésekor azonnal látjuk a jobb oldali sávban a szöveg lehetséges kapcsolódási pontjait, melyeket kattintással rögtön meg is nyithatunk.

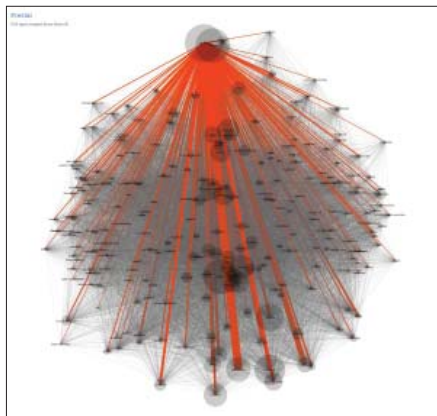
13. ábra. A *Nederlandse VolksverhalenBank* egy szövegének kapcsolódási pontjainak dinamikus vizualizációja a felület jobb oldali sávjában

Forrás: verhalenbank.nl⁹⁸

Az adatvizualizációba ebben az esetben is belenagyíthat a felhasználó, melynek során a kapcsolódás pontok elhelyezkedése (minél távolabbi, annál kevesebb közös tulajdonsága van a két adatnak) és az összekötő vonalak vastagsága mentén (minél vastagabb, annál több metaadatuk egyezik) további értelmezésre nyílik lehetősége. Hasonló vizualizálási megoldást ajánl fel az izlandi *Sagrgrunnur* is a hiedelemszövegek kulcsszókészletét illetően.

14a. ábra. A *Sagrgrunnur* kulcsszavak közötti multidimenzionális kapcsolódási pontjainak vizualizációja

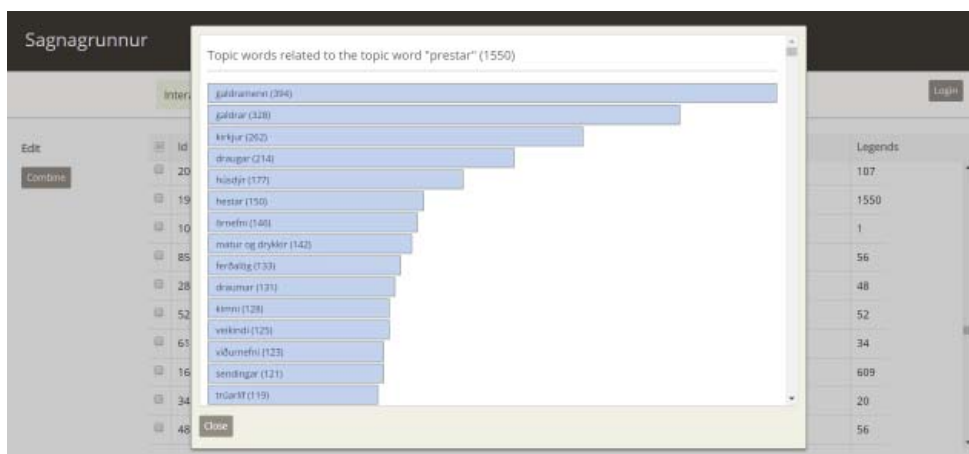

Forrás: sagnagrunnur.com⁹⁹

98 <http://www.verhalenbank.nl/items/show/14643> (letöltve: 2017. szeptember 28.).

99 <http://sagnagrunnur.com/grunnur/tags.php?lang=en> (letöltve: 2017. szeptember 28.).

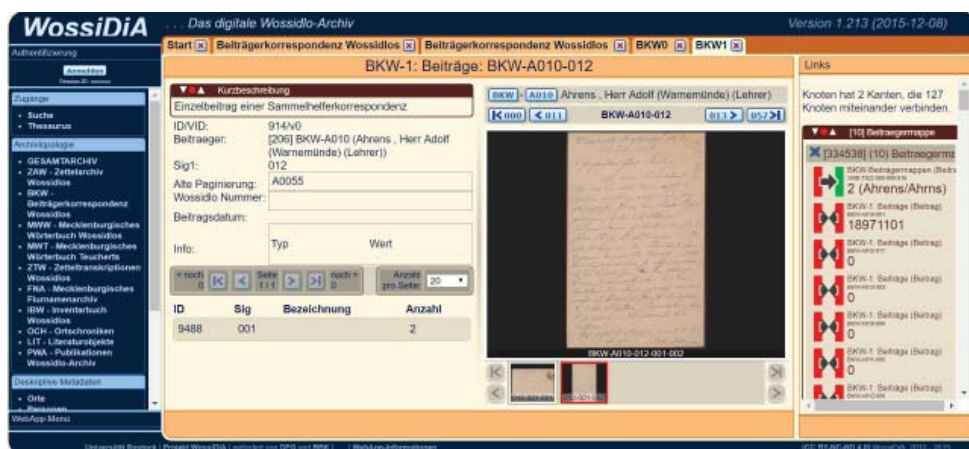
14b. ábra. A Sagnagrunnur kulcsszavak közötti multidimenzionális kapcsolódási pontjainak vizualizációja

Forrás: sagnagrunnur.com¹⁰⁰

A WossiDiA is számszerűsítve, valamint a fizikális archívumi fiókrendszert imitáló megjelenítéssel teszi láthatóvá a felület jobb oldalán az egyes adatokhoz köthető kapcsolódási pontokat.

15. ábra. A WossiDiA egy adatának kapcsolódási pontjai

Forrás: apps.wossidia.de¹⁰¹

100 <http://sagnagrunnur.com/grunnur/tags.php?lang=en> (letöltve: 2017. szeptember 28.).

101 <https://apps.wossidia.de:8443/webapp/run> (letöltve: 2017. szeptember 28.).

Az adatvizualizáció természetéből fakadóan a leglátványosabb eleme a digitális bölcsészettudományi újításoknak. Ugyanakkor többen felhívják a figyelmet arra, hogy a színes, szemgyönyörködtető képeket kellő kritikával kell felhasználni, mert félrevezetők lehetnek, és – szemben egy argumentációval – nehezen cáfolhatók (tkp. egy új vizualizációra van szükség, mely mögött esetleg egy másik algoritmus áll; vö. Rieder és Röhle [2012: 73–75]). Nem csak azért idegen és gyanús tehát a bölcsészek egy részének a digitális bölcsészettudomány, mert ezernyi buktatót és kiszámíthatatlan problémát rejt az új szövegkiadási gyakorlat, hanem mert az elemzési folyamatokhoz gyakorlatilag nincs hozzáférésük. Az algoritmusok és gráfok bonyolult matematikai számításait a bölcsészek csak a legritkább esetben képesek megérteni, hiszen nem erre képezték ki őket. Egy elemzésnél csak a bemenetet és kimenetet látják, a tulajdonképpeni, a program által véghezvitt elemzési műveleteket nem. Mivel a módszert, az elemzést magát nem tudják kritizálni, általában a kutatások egyéb elemeit (például a vizsgált korpusz minőségét és a kutatás elméleti alapvetéseit) kénytelenek. Tehrani és munkatársai fentebb említett állításait például nem lehet megcáfolni egy hagyományos bölcsészettudományi argumentációval, azokat csak egy másik vagy egy bővített korpuszon, vagy ugyanazon a korpuszon, de más algoritmusokkal és más szoftveres programmal végzett elemzés tudná igazolni vagy megdönteni. Ennek hiányában valójában csak arra mutathatunk rá, hogy a motívummeghatározás, amivel él, túlságosan szubjektív, vagy hogy az elemzés nem veszi számításba a különféle nyelvekből fordított szövegek fordításelméleti problémáit, stb. A *fekete doboznak* (*black-boxing*) is nevezett jelenség általános probléma a digitális bölcsészettudományon belül, megoldására a diszciplína teoretikusai az eddigieknél sokkal együttműködőbb, inter- és multidiszciplináris kutatásokat javasolnak, ahol a bölcsészek és az informatikusok folyamatos diskurzusban, valódi párbeszédben dolgoznak együtt (Rieder és Röhle 2012: 75–76; Lin 2012).¹⁰²

Elméleti keretek

Messze túlmutat e tanulmány keretein annak tárgyalása, hogy a digitális tartalmak és módszerek milyen nagyobb elméleti keretekbe és tudományos hipotézisekbe illeszkednek, mégis szükséges befejezésül röviden érinteni a témát, hiszen a digitális adatok és adatbázisok, valamint az elemzésükre használt digitális módszerek ugyanúgy súlyosan – ha nem súlyosabban – elméletekhez kötöttek, mint analóg társaik. Ezt azért fontos leszögezni, mert a technológiai innováció sokakat (s főként a tudományos eredmények populárisabb olvasóközönségét) egy olyan heurisztikus tévképzetbe lök(het), miszerint a számítógépes eljárások révén „végre” a bölcsészettudományi kutatások is objektívebbé, „mérhetővé”, e „kemény adatok” által pedig a természettudományokhoz hasonlóbakká válnak, az adatvezérelt kutatások pedig végleg leszámolnak majd az elméletek és hipotézisek világával (Rieder és Röhle 2012; Schäfer és

102 A jelenséggel kapcsolatosan legutóbb Paßmann és Boersma arról értekeztek, hogy a kutatások során mindig is voltak és lesznek olyan „fekete dobozok”, melyeket nem lehet és nem is kell feltétlenül felnyitni. A fekete dobozok megszüntetése helyette fontosabb az, hogy egy kutató olyan kompetenciát fejlesszen ki, hogy bár nem érti az algoritmus működését teljesen, ennek ellenére azonban el tudja dönteni, mikor bízhat meg egy eredményben, és mikor kell esetleg megkérdőjeleznie azt (Paßmann és Boersma 2017: 141–142).

van Es 2017: 15).¹⁰³ Kevesen reflektálnak (a folklóradatbázisok készítői közül is alig néhányan) arra, hogy a digitális tartalmak, módszerek elméletileg már önmagukban mennyire terheltek. Csupán az önreflexív, második és harmadik hullámú digitális bölcsészettudományokban jelenik meg hangsúlyosabban a digitális tartalmak és módszerek episztemológiai sajátosságainak tudatosítása. Lássuk tehát, milyen elméleti keretekbe illeszkednek, milyen alapfeltevésekből indulnak ki a digitális bölcsészettudományi kutatások, mennyiben paradigmaváltók ezek, és a számítógépes folklorisztika hogyan viszonyul hozzájuk?

Az egyik legfontosabb elméleti és módszertani kiindulópont kétségkívül a *léptékváltás*, melynek megragadására sokféle kifejezéssel élnek a szerzők. Az általánosságban megfogalmazott *nagy léptékű* (*large scale*) adatelemzések, vagy a főként irodalmárok által használt terminus, a *távoli olvasat* (*distant reading*, vö. Moretti 2007), az irodalom *makroelemzése* (*macroanalyses*, vö. Jockers 2013) vagy a *folklorisztika makroszkópja* (*folklore macroscope*, vö. Tangherlini 2013a) megnevezések mind ugyanazt a (főként mennyiségi) perspektívaváltást próbálják érzékeltetni, azt a *madártávlati* (*bird's-eye view*) vagy megint mások szerint *isten*i nézőpontot (*God's eye*) megragadni, ahonnan végre „láthatjuk a fától az erdőt” (Abello, Broadwell és Tangherlini 2012: 70). A szemlélet előfeltevése, hogy a korábbi egyes szövegek/jelenségek/adatok *közeli olvasatával* (*close reading*) ellentétben az adatok összessége által az egyes szövegek kontextusát, ebből kifolyólag pedig magukat az egyes szövegeket is jobban megérthetjük (Jockers 2013: 27). Többen megfogalmazták már, hogy e léptékváltás valójában nem a digitális bölcsészettudomány hozadéka, a kvantitatív bölcsészettudományoknak hosszú története van, gondolhatunk akár a 19. századi pozitivistádatgyűjtésre, az enciklopédikus szemléletre, vagy az adatokból kirajzolódó makrostruktúrák Annales-iskolához

103 Jó példa erre Tehrani eredményeinek magyar online médiareprezentációja. Bár a legtöbb esetben a folklorisztikai eredmények nem kimondottan címlaptörténetek, Tehrani kutatásairól már első komolyabb, a mesekutatást érintő publikációja előtt (Tehrani 2013b) a *The Daily Telegraph* közvetítésével hírt adott a *múlt-kor* elnevezésű tudománynépszerűsítő portál 2009 szeptemberében, a *Piros és farkas* népmesetípus orális eredetére vonatkozóan: http://mult-kor.hu/20090911_tobb_ezer_evnyi_eroszakrol_szol_a_piroska_es_a_farkas (letöltve: 2017. szeptember 28.). A hír ugyanabban a hónapban megjelent az alábbi portálokon is: <http://www.kultura.hu/tobb-ezer-evnyi>; <http://www.urbanlegends.hu/2009/09/piroska-es-a-farkas/> (letöltve: 2017. szeptember 28.). Tehrani négy évvel később, 2013. november 13-án publikálta hipotéziseit a *PLOS One* tudományos online folyóiratban, lásd <http://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0078871> (letöltve: 2017. szeptember 28.). Egy nappal a megjelenést követően, 2013. november 14-én már MTI-hírként került az online hírek körforgásába, a magyar hírportálok közül számosan átvették és kisebb-nagyobb változtatással közölték azt. Például a *múlt-kor* portál: http://mult-kor.hu/20131114_megfejtettek_a_piroska_es_a_farkas eredetenek_titkat?fb_comment_id=319486061526857_1462200#f3e5958d011ed6c; a *vs.hu*: <https://vs.hu/kozelet/osszes/kiszamolnak-honnan-ered-a-piroska-es-a-farkas-1114>; az *Index* tudomány rovata: http://index.hu/tudomany/2013/11/14/kiderult_honnan_ered_a_piroska_es_a_farkas/; a *Magyar Nemzet Online* felülete: <https://mno.hu/grund/megvan-a-piroska-es-a-farkas-eredetenek-titka-1195307>; a *csaladhalo.hu*: <http://csaladhalo.hu/szinek/megvan-a-piroska-es-a-farkas-eredetenek-titka/>; a *twice.hu* bulvár rovata: [http://twice.hu/bulvar/megfejtettek-a-piroska-es-a-farkas-eredetet; sot az informatikai eszközöket árusító m.ipon.hu is: https://m.ipon.hu/hir/piroska-evolucioja/27724, vagy a szeretlekmagyarorszag.hu/honnan-ered-a-piroska-es-a-farkas-tortenete/](http://twice.hu/bulvar/megfejtettek-a-piroska-es-a-farkas-eredetet; sot az informatikai eszközöket árusító m.ipon.hu is: https://m.ipon.hu/hir/piroska-evolucioja/27724, vagy a szeretlekmagyarorszag.hu: http://www.szeretlekmagyarorszag.hu/honnan-ered-a-piroska-es-a-farkas-tortenete/) (letöltve: 2017. szeptember 28.). Ugyancsak futótűzként terjedt Graça da Silvával 2016. január 20-án közösen publikált cikke (Graça da Silva és Tehrani 2016). Szintén a publikáció másnapján MTI-hírként, 2016. január 21-én négy, a januári-februári hónapban pedig további négy magyar hírportál hozta le a cikket. A hírekben az alábbi kifejezések dominálnak: „megfejtették”, „kiszámolták”, „megvan a titok”, „sikerült megfejteni” stb. A kutatási eredményeket értékelve egyedül a *National Geographic Magyarország* szolgáltattott meg népmesekutató szakértőt. Bordás Veronika 2016. április 27-én megjelent „Mesekincsünk eredete” című írásában Gulyás Judit véleményét kérte (MTA Néprajztudományi Intézet, tudományos főmunkatárs), aki kritikai észrevételeinek adott hangot. Lásd <http://www.ng.hu/Civilizacio/2016/04/27/Mesekincsunk-eredete> (letöltve: 2017. szeptember 28.).

köthető *longue duree* koncepciójára is (Jockers 2013: 19; Jockers és Underwood 2016: 292; Kokas 2016: 407). Kicsit távolabbról a folklorisztika hagyományos földrajztörténeti irányzata is hasonló alapokról indult, hiszen a minél több variáns, a minél több szöveg összegyűjtése alapfeltétele volt annak, hogy egy-egy motívum, forma terjedési ívét és történetét megláthassák és felfejthessék, hogy végül ezekből a szöveg eredetét is meghatározzák. Timothy R. Tangherlini szerint éppen ezért a digitális folkloradatbázisokkal és számítógépes elemzésekkel egy „új földrajztörténeti irányzat” kialakulását láthatjuk, ahol azonban nem az eredet, az *Urform* megtalálása a végcél, hanem sokkal inkább a szövegek látens geoszemantikus viszonyainak megértése (Tangherlini 2013a: 21).

Miért lehet fontos a folklorisztikában mindez? Milyen többletjelentése lehet 30 000 hiedelemszövegnek madártávlatból, amit a korábbi, közeli olvasattal nem lehetett elérni? Az *ETKSpace* kutatói a *WitchHunter* & *TrollFinder* fantázianevet viselő platform segítségével (melyben többféle digitális eszközt és módszert integráltak) a szövegek és azok földrajzi elhelyezkedése között például azt állapították meg, hogy az óriásokról szóló történeteket kizárólagosan a valamikori nagy gleccservonulatok nyomvonalán mesélték, vagy hogy a főbb kereskedő útvonalak mentén jelentős mennyiségű történet maradt fenn a *buckalakókról* (*hidden folk/mound dwellers*), akik a dán folklór szerint jellemző módon kirabolhatják az úton lévőket, illetve hogy az *elfeket* következetesen több száz kilométer távolságba, a 19. századi Dániában még megműveletlen és vad Jutland területére helyezték el a mesélők (Tangherlini és Broadwell 2017: 144–151). A *GhostScope* & *TreasureX: Conceptual Geographies* elnevezésű felülettel az egy-egy adatközlő és az elmesélt történetek közötti földrajzi irányra kérdeztek rá, az elemzés kiindulópontja, hogy minden egyes történetmondó egy-egy konceptuális center, a földrajzi helyeket, irányokat és távolságokat ebből a pontból is érdemes megvizsgálni több ezer mesélő esetén. A vizsgálattal kimutatható volt, hogy a 19. századi Dániában a nők történeteiben zömében csak közvetlen lakóhelyük, maximum a szomszéd település jelenik meg, ezzel ellentétben a mobilisabb életmódot folytató férfiak narratívái távolabbi körzeteket és a fontosabb gazdasági pontokat is érintették (Tangherlini 2013a: 20). Az életvilágok, életmódok és a történetek földrajzának viszonyából az is kiderült, hogy míg az adatközlők általában a lakóhelyükhöz közeli eseményekről mesélnek, a hajósok esetében ez akár többszörösére is elnyúlhat a part mentén (Tangherlini és Broadwell 2017: 139–140). Bár a fentiek első ránézésre nem rendkívüli eredmények, az adatbázis finomhangolásával, új kérdések megfogalmazásával annak a problémának a megértéséhez kerülünk közelebb, hogy az ember történetei által hogyan viszonyul a környezetéhez.

A nagyléptékűség a digitális bölcsészettudományokban a mennyiséget illetően nemcsak horizontálisan jelenik meg, hanem mélységében, vertikálisan is. Másik kulcsfogalma ugyanis az adatbázisoknak a *sűrű/tömött/mély korpuszok és térképek* (*thick/deep corpuses/maps*). A fogalomhasználatból kitűnik, hogy a szemlélet a geertzi sűrű leíráshoz kapcsolódik, igaz, jócskán a saját képére formálva azt (Presner et. al 2014: 18–19). Itt ugyanis gyakorlatilag a sűrűség annyit jelent, hogy a különféle adatsorok összekapcsolásával más-más perspektívából válik elemezhetővé ugyanaz az anyag, és hogy a kontextus által meghatározott jelentéssalkotásra helyezik a hangsúlyt. A szemlélet szerint az adatbázisok soha nem befejezettek, így mindig viszonylagosok, ugyanakkor nemcsak abból adódik „sűrűségük”, hogy több adatsort ábrázolnak egyszerre, hanem abból is, hogy ezáltal a megértés különböző útjait mutatják meg. A sűrű térképek egyes természettudományi diszciplínákat, pl. a korábbi leíró, statikus földrajztudományt ily módon a bölcsészettudományok megérté-

si módozataihoz, a jelenségek plurális értelmezéséhez közelítik (Presner et. al 2014: 18–19; Presner és Shepard 2016).

Az adatok, szövegek tömeges digitalizációja, a nagy léptékű elemzések számos esetben felülírhatják az eddigi, például irodalmi vagy folklorisztikai kánonokat, és soha nem látott módon tágitják a vizsgálati korpuszokat. Ugyanakkor nem árt tudatában lenni annak, hogy jelen pillanatban a digitalizáció sok esetben esetleges, és nyilvánvalóan nem csak az létezik, ami az interneten van, azaz, amit már digitalizáltak.¹⁰⁴ Az adatbázisok sikeres összehangolása után éppen ezért megfelelő kritikával kell kezelni a számítógépes elemzések eredményeit is. A folklorisztika tekintetében például számtalan csonkán maradt kezdeményezést, projektet találhatunk az interneten, az adatbázisok pedig nemcsak minőség, hanem a bevitt folklórszöveg mennyisége szerint is igencsak eltérnek egymástól. A román szerelmi ráolvasás-adatbázisban például mindössze 119 szöveget találunk, de ennél is szemléletesebb, hogy míg a belga vagy holland meseadatbázisok több mint 40 000 szöveget tartalmaznak, addig a katalán adatbázis kb. 6000 szövegére csak hivatkozásokat kapunk, a francia meseadatbázisban 2014-ben pedig 100 körüli szöveget helyeztek el (Meder 2014a). Vajon hogyan lehet súlyozni ezeket az aránytalanságokat a számítógépes elemzésekben?

A nagy léptékű adatelemzéseket végző kutatók számos helyen felhívják a figyelmet arra is, hogy az új, számítógépes lehetőségek nem váltják fel a korábbi bölcsészettudományi kutatásokat. A közeli olvasatot a távoli olvasat nem szünteti meg, mindkettőre szüksége van, sőt a kettő együttes alkalmazása, azaz a kettő közötti navigáció lehetősége az, ami igazán megújíthatja a kutatásokat (Abello, Broadwell és Tangherlini 2012; Jockers 2013).

A nagyléptékűség, a sűrű korpuszok, de a tanulmányban sokszor felmerülő hálózati elmélet is már jóval a digitális technológia megjelenése előtt a bölcsészettudományi gondolkodás része volt, igaz, az új médium rendkívüli mértékben segíti kiteljesedésüket. Már a hagyományos bölcsészettudományokban is az volt a legfőbb szerepük, hogy olyan struktúrákra, keretekre, jelentésekre mutassanak rá, melyeket egyébként nem vettünk volna észre. A *keret* (*pattern, frame*) a digitális bölcsészettudomány kedvelt, sokat használt bűvös terminus *technicus*a, annak ellenére, hogy meghatározása tudományfilozófiai problémákat vet fel, és az inkonzisztens fogalomhasználat miatt egyáltalán nem egyértelmű, hogy a hagyományos és digitális bölcsészettudomány mit ért alatta, sőt sokszor az sem, hogy mire alkalmazható (Rieder és Röhle 2012: 70; Dixon 2012). Összevetve azonban az analóg kutatások keretfelismerését a digitális bölcsészettudomány eljárásaival, az a nagy különbség, hogy a kereteket ez utóbbiakban már a számítógépes programok ajánlják fel és nem a kutató veszi azokat észre.¹⁰⁵ Bár némely esetben egyelőre olyan helyeken is felkínálhatnak kereteket a számítógépes algoritmusok, ahol teljesen értelmetlenek és irrelevánsak (Tangherlini 2013a: 23), a digitális bölcsészettudomány paradigmaváltó novuma valójában ez. Ezen a ponton tulajdonképpen a *mesterségesintelligencia-kutatásokhoz* érkezünk el, ahol a cél, hogy a programokat ne csak olvasni tanítsuk meg, hanem arra is, hogy „értsék”, amit olvasnak. A tanulmány során érintett digitális módszerek és eszközök működése mögött a mesterséges intelligencia területéhez tartozó alap kutatások állnak (nyelvtechnológia, számítógépes nyelvészet, számítógépes narratológia). A szövegbányászat és a *természetes nyelvfeldolgozás* (NLP = *natural language process*) gyakorlatilag ehhez használnak különféle módszereket és eszközöket. Mindegyik-

104 A korpuszok egyenetlenségének problémájához vö. Jockers és Underwood tanulmányát (2016: 301).

105 A statisztikákon alapuló számítógépes keretfelismerő eljárásokról lásd Golden írását (2015).

nek szüksége van hozzá egy *konzisztens tudásbázisra* (*consistent knowledge base*), például részletes teauruszra, lexikonra, szabályos grammatikákra. A folklórszövegek kiváló homogen alanyanyagot szolgáltatnak ehhez, éppen ezért nem meglepő, hogy a 2012-ben megrendezett *The Third Workshop on Computational Models of Narrative* konferencián az előadások nagy része folklóranyagon végzett kutatási eredményekről számolt be, a tanácskozás szervezője pedig az az informatikus, mesterségesintelligencia-kutató Mark A. Finlayson volt, aki doktori disszertációját (Massachusetts Institute of Technology) a proppi mesemorfológia számítógépes elsajátításából írta (Finlayson 2016).

Konklúzió

A folklorisztika a kezdetektől szinte a mai napig küzd azért, hogy önállóan létező tudományként legitimálja magát. Katona Lajos, a századforduló (19–20. század) magyar folklorisztikájának egyik fontos alakja szerint az minősül önálló diszciplínának, melynek önálló tárgya és módszere van, a megszerzett ismeretek pedig a társtudományoktól elkülöníthetően önálló rendszert alkotnak (Landgraf 2016: 507). A 20. század eleji elgondoláshoz képest a posztmodernitás inter- és multidiszciplináris kutatásai jelentősen átalakították e tudományfelfogást, a különféle tudományágak határai ma már kevésbé élesek, a nagyfokú specializálódás következtében pedig számtalan új, átmeneti forma is létesült. Ráadásul úgy tűnik, a digitális bölcsészettudomány az akadémiai élet szervezeti és strukturális létmódját is gyökeresen át alakítja (Berry 2012; Evans és Rees 2012; Thomas 2016; McCarty 2016), miközben a tudástermelés új formái jelennek meg. Még nem tudjuk, milyen lesz az a szövegkiadási gyakorlat, mely teljesen független a könyvalapú gondolkodástól, és milyen az a tudástermelés, mely nem könyvekben és lábjegyzetekben gondolkodik – ezt csak a következő nemzedék látja majd, amely ebbe születik bele (Debreczeni 2014: 38–39).

A digitális bölcsészettudomány azonban még a 20. század eleji, hagyományosabb tudománykoncepcióknak megfelelően is egyre inkább önálló diszciplínaként működik.¹⁰⁶ Ha jobban szemügyre vesszük a számítógépes folklorisztika célkitűzései közé felsoroltakat, láthatjuk, hogy a legtöbb megegyezik a digitális bölcsészettudomány általános célkitűzéseivel és területeivel (Abello, Broadwell és Tangherlini 2012; Tangherlini 2014, 2016a). A digitalizáció gyakorlati oldala, a szövegek klasszifikációja, a kánonok és a korpuszok problémái, a digitális tartalmakon használat eszközök és módszerek (szövegbányászat, vizualizáció) és az ezek mögött meghúzódó elméletek (léptékváltás, sűrű korpuszok, keretfelismerés) egyáltalán nem kizárólagosan a folklorisztika problémái. Akkor mégis mi a folklorisztika a számítógépes folklorisztikában? Hol és pontosan mi a folklorista szerepe?

A sikeres digitalizációhoz egyrészt elengedhetetlenül szükségesek a terület szakértői, informatikai szakszaggal élve a *domain expert*-ek. Azaz, a tanulmány első felében bemutatott folklorisztikai és folklórarchívumi háttérismeretek és tudás nélkül nehezen képzelhető el egy jól működő tudományos folklóradatbázis felépítése és működtetése. Másrészt csak az tud megtervezni és kivitelezni egy folklóradatbázist, aki nemcsak az anyagot ismeri, hanem az új technika nyújtotta lehetőségeket és buktatókat is. Mindez azonban nem azt jelenti, hogy

106 A digitális bölcsészettudomány fő fejlesztési területei: 1. digitális tartalom, 2. digitális eszközök, 3. digitális módszerek. Vö. Hughes, Constantopoulos és Dalla (2016: 151).

a folkloristáknak vagy más bölcsészettudományi szakembereknek át kellene képezniük magukat matematikussá, informatikussá, és hogy a jövőben programot írni tudó folkloristákra lesz csupán szükség. Azt viszont igen, hogy a digitalizálási hullámban és lázban a folkloristák is átlássák a tudástermelés folyamatát, és képesek legyenek a maguk hasznára fordítani az új technológiai eszközöket. Fontos tehát, hogy a bölcsészek a 21. században is értsenek a tartalom előállításához, azért, hogy azokat megfelelő forráskritikával tudják kezelni, hiszen a számítógépes programok által generált és lehívott adatokat ugyanolyan kritikus és szigorú tekintettel kell egy kutatónak felhasználnia és értelmeznie, mint amikor az archívumból/levéltárból a történész előbányász valamit. Az adat sohasem passzív, az adat-előállítás aktív folyamat a digitális paradigmában is (Rieder és Röhle 2012; Jockers 2013; Kokas 2016: 412; Schäfer és van Es 2017).

A 2000-es évek legelején még úgy tűnt, a folklóradatbázis csupán egy eszköz, Voigt Vilmos szavaival élve ezért „örül neki mindenki”, és ezért nem lehet „cáfolni” vagy igazán kritizálni azt, mert pusztán egy új technikai innovációról van szó (Voigt 2006). Bár az adatbázis valóban egy eszköz, mögötte – ahogy az analóg szövegkiadás mögött is – számos elméleti és metodológiai döntés húzódik meg, melyekkel tisztában kell lenni ahhoz, hogy az eredményeket tudományosan értékelhető módon értelmezzük. Az adatvizualizáció vagy a szövegbányászat által felmutatott gócpontok és keretek nem a kutatás végcéljai, ahogy maga az adatbázis sem az. Az adatbázisok mellérendelő, enciklopédikus logikája, a keretek és gócpontok mit sem érnek a kutató értelmező narratívája nélkül, hiszen „a tények és a tények interpretációja között mindig lesz egy emberi mozdulat” (Jockers 2013: 30; vö. továbbá: Manovich 2009 [2001]; Kokas 2016: 412).

A megfelelő forráskritika elsajátításán túl a folkloristák legfőbb feladata tehát ott van, hogy a számítógép adta lehetőségeket ismerve folklorisztikai szempontból releváns kérdéseket tegyenek fel a digitalizált folklóranyagnak, főként olyanokat, amelyekre a válaszadás a korábbi technológia miatt lehetetlen lett volna (Meder et al. 2016: 93). Túlságosan merész lenne annak körülhatárolása, hogy mi számít ma folklorisztikai kérdésnek. Tangherlini tág, kicsit leegyszerűsített definíciója szerint a folklorisztika kezdetektől máig tulajdonképpen *emberek* (mesélők és kutatók), *helyek* (hol gyűjtötték és milyen helyekről tesznek benne említést) és *történetek* (vagy általánosságban véve a folklór kifejezésmódja) változatos viszonyának vizsgálatából áll (Abello, Broadwell és Tangherlini 2012: 65). Bár egyelőre kevés jó példa van arra, hogyan kell folklórarchívumot/gyűjteményt úgy digitalizálni, hogy az majd valóban a folklorisztikai kutatás eszközévé váljon (Tangherlini és Broadwell 2014: 225), a tanulmányban röviden összefoglalt kezdetleges kísérletek azt mutatják, hogy a digitális paradigmában a kutatók az összes eddigi fontos folklorisztikai problémát (textualizációs dilemmák, klasszifikáció és tipológia kérdése, oikotípus, strukturalizmus, terjedés és variálódás, szellemi kulturális örökség, eredet stb.) érintik, s a kérdéseket újra felteszik. Az eszközök és módszerek informatizálódásával pedig újra erősebben jelenik meg egy-egy természettudományi kutatási elmélet vagy modell (valószínűség-számítás és statikus fizika, filogenetikus biológia stb.) alkalmazása. Néhány szerző azonban óvatosságra int ez ügyben, miszerint megfontolandó, hogy biztosan szükséges-e a természettudományi elméletek átvétele, hiszen a bölcsészettudományok alapvetően másként működnek, céljuk nem feltétlenül a bizonyítás, hanem „kérdések fejlesztése és új meglátások felfedezése” (Ramsay 2003: 173, hivatkozza Schäfer és van Es 2017: 15).

A számítógépes folklorisztikai elemzéseknek igazi kritikája még nincs, művelői óvatosan fogalmaznak, egyelőre inkább eszközök és módszerek fejlesztése és próbája zajlik, merőben új kérdéseket és eredményeket még nem tudnak a művelői felmutatni. A tanulmányban vázolt számtalan dilemma és megválaszolatlan kérdés azonban nem a digitális textológia és főleg nem a folklóradatbázisok készítése vagy azok számítógépes elemzése ellen érvel, éppen ellenkezőleg. Bár a digitalizálás számos problémát és buktatót rejt magában, a kérdés továbbra is nyitott: hogyan érdemes tárolni, elemezni és mit lehet kezdeni a gigantikus méretűre duzzadt folklórarchívumokkal? A digitális bölcsészettudomány és azon belül a számítógépes folklorisztika egy új, de nem kizárólagos lehetőséget ad ezek megválaszolására.

Hivatkozott irodalom

- Abello, James, Peter Broadwell és Timothy R. Tangherlini (2012): Computational Folkloristics. *Communications of the ACM* 55(7): 60–70.
- Anttonen, Pertti (2005): *Tradition through Modernity: Postmodernism and the Nation-State in Folklore Scholarship*. (Studia Fennica Folkloristica 15.) Helsinki: Finnish Literature Society.
- Anttonen, Pertti (2013): Lost in Intersemiotic Translation? The Problem of Context in Folk Narratives in the Archive. In ARV. *Nordic Year Book of Folklore*. 69. Arne Bugge Amundsen (szerk.). Uppsala, Sweden: Royal Gustavus Adolphus Academy, 153–170.
- Barna Gábor (szerk.) (2003): *Történeti források és jelenkori folklórszövegek lejegyzésének, átírásának és kiadásának kérdései*. Szeged: SzTE Néprajzi – Kulturális Antropológiai Tanszék.
- Bárth Dániel (2012): Történeti folklorisztika Magyarországon. Előzmények és távlatok. *Etnoszkóp* (2)1: 9–21.
- Bauman, Richard (2012): Performance. In *A Companion to Folklore*. Regina Bendix és Galit Hasan-Rokem (szerk.). (Blackwell Companions to Anthropology.) Malden, MA: Wiley-Blackwell, 94–118.
- Baycroft, Timothy és David M. Hopkin (szerk.) (2012): *Folklore and Nationalism in Europe during the Long Nineteenth Century*. (National Cultivation of Culture 4.) Leiden: Brill.
- Belinko, Lital és Pavel Kats (2014): Proverbial Corpora Online. In *Corpora ethnographica online: Strategien der Digitalisierung kultureller Archive und ihrer Präsentation im Internet*. (Rostocker Beiträge zur Volkskunde und Kulturgeschichte 5.) Meyer Holger, Christoph Schmitt, Stefanie Janssen és Alf-Christian Schering (szerk.). Münster: Waxmann, 134–142.
- Ben-Amos, Dan (1969): Analytical Categories and Ethnic Genres. *Genre* 2(3): 275–301.
- Ben-Amos, Dan (1981): Introduction. In uő *Folklore Genres*. Austin: University Of Texas Press, ix–xlv.
- Berry, David M. (2011): The Computational Turn: Thinking About The Digital Humanities. *Culture Machine* (12): 1–22.
- Berry, David M. (2012): Introduction: Understanding the Digital Humanities. In *Understanding Digital Humanities*. David M. Berry (szerk.). Basingstoke: Palgrave Macmillan, 1–20.
- Berry, David M. (szerk.) (2012): *Understanding Digital Humanities*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Beyer, Jürgen (2011): Are Folklorists Studying the Tales of the Folk? *Folklore* 122(1): 35–54.
- Bishop, Julia C. (2013): The Working Papers of Iona and Peter Opie. *Oral Tradition* 28(2): 205–216.
- Briggs, Charles L. (1988): *Competence in Performance: The Creativity of Tradition in Mexican Verbal Art*. (University of Pennsylvania Press Conduct and Communication Series.) Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Briggs, Charles L. (1993): Metadiscursive Practices and Scholarly Authority in Folkloristics. *The Journal of American Folklore* 106(422): 387–434.
- Briody, Mícheál (2007): The Schools Scheme 1937–1938; Cataloguing and archiving of material. In uő *The Irish Folklore Commission 1935–1970: History, Ideology, Methodology*. Helsinki: Finnish Literature Society, 260–270; 325–331.
- Broadwell, Peter M., David Mimno és Timothy R. Tangherlini (2014): The Tell-tale Hat: Reverse Engineering a Folklore Expert. (Előadás a *Digital Humanities '2014* konferencián, Lausanne, Switzerland.) Interneten: <http://dharchive.org/paper/DH2014/Paper-163.xml> (letöltve: 2017. január 16.).
- Dávidházi Péter (2014): Preface. Exploring Paradigms and Ourselves. In *New Publication Cultures in the Humanities: Exploring the Paradigm Shift*. Dávidházi Péter (szerk.). Amsterdam: Amsterdam University Press, 9–18.

- Debreczeni Attila (2014): Kritikai kiadás papíron és képernyőn. In *Textológia – filológia – értelmezés. Klasszikus magyar irodalom*. (Csokonai könyvtár: bibliotheca studiorum litterarium 55.) Czifra Mariann és Szilágyi Márton (szerk.). Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 26–39.
- Dégh Linda (1986): Introduction: Special Double Issue. The Comparative Method in Folklore. *Journal of Folklore Research* 23(2–3): 77–85.
- Dixon, Dan (2012): Analysis Tool or Research Methodology: Is There an Epistemology for Patterns? In *Understanding Digital Humanities*. David M. Berry (szerk.). Basingstoke: Palgrave Macmillan, 191–209.
- Domokos Mariann (2015): A folklórgyűjtővel és a folklórszövegekkel szembeni elvárások a 19. században. In *Médiák és váltások. Identitások és médiák II*. Neumer Katalin (szerk.). Budapest: Gondolat Kiadó, 30–42.
- Dundes, Alan (1997): The Motif-Index and the Tale Type Index: A Critique. *Journal of Folklore Research* 34(6): 195–202.
- Evans, Leighton és Sian Rees (2012): An Interpretation of Digital Humanities. In *Understanding Digital Humanities*. David M. Berry (szerk.). Basingstoke: Palgrave Macmillan, 21–41.
- Fine, Elizabeth C. (1984): *The Folklore Text: From Performance to Print*. Bloomington: Indiana University Press.
- Finlayson, Mark Alan (2016): Inferring Propp's Functions from Semantically Annotated Text. *The Journal of American Folklore* 129(511): 55–77.
- Finnegan, Ruth H. (1992): *Oral Traditions and the Verbal Arts: A Guide to Research Practices*. (ASA Research Methods in Social Anthropology.) London: Routledge.
- Foley, John Miles (1997 [1995]): "Folk Literature" In *Scholarly Editing: A Guide to Research*. David C. Greetham (szerk.). New York: The Modern Language Association of America, 600–626.
- Forrai Ibolya (2000): Kéziratgyűjtemény. In *A Néprajzi Múzeum gyűjteményei*. Fejős Zoltán (főszerk.). Budapest: Néprajzi Múzeum, 611–648.
- Frog (2013): Revisiting the Historical-Geographic Method(s). *RMN Newsletter* 7. Special Issue: Limited Sources, Boundless Possibilities Textual Scholarship and the Challenges of Oral and Written Texts. 18–34.
- Fumerton, Patricia és Eric Nebeker (2013): Noting the Tunes of Seventeenth-Century Broadside Ballads: The English Broadside Ballad Archive (EBBA). *Oral Tradition* 28(2): 187–192.
- Golden, Richard M. (2015): Statistical Pattern Recognition. In *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. 23. (Second edition). James D. Wright et al. (szerk.). Amsterdam: Elsevier, 411–417.
- Golopenția, Sanda (1997): Mapping a Network of Semiotic Systems: The Romanian Love Charms Database. *Semiotica* 114(1–2): 41–66.
- Graça da Silva, Sara és Jamshid J. Tehrani (2016): Comparative Phylogenetic Analyses Uncover the Ancient Roots of Indo-European Folktales. *Royal Society Open Science* 3(1): 150645. Interneten: <http://rsos.royalsocietypublishing.org/content/3/1/150645> (letöltve: 2017. október 4.).
- Granasztói Péter (2008): Megőrzés, hozzáférés, digitalizálás: új kihívások előtt a néprajzi archívumok. *Néprajzi Értesítő* XC. Szarvas Zsuzsa (szerk.). Budapest: Néprajzi Múzeum, 125–132.
- Granasztói Péter (2013): Az Etnológiai Archívum mint komplex gyűjtemény fejlesztésének kérdései. *Néprajzi Értesítő* XCIV. Szarvas Zsuzsa (szerk.). Budapest: Néprajzi Múzeum, 23–30.
- Gulyás Judit (2015): A szóbeliség értéke, értelmezése és a folklorisztika önmeghatározása. In *Médiák és váltások. Identitások és médiák II*. Neumer Katalin (szerk.). Budapest: Gondolat Kiadó, 11–29.
- Gunnell, Terry (2010): Sagnagrunnur: A New Database of Icelandic Folk Legends in Print. *Folklore: Electronic Journal of Folklore* (45): 151–162.
- Gunnell, Terry, Elliott Oring, Barbro Klein, John Lindow, Haim Weiss, Ülo Valk, Timothy R. Tangherlini és Fredrik Skott (2013): Discussion. Why Should Folklore Students Study "Dead" Legends? (A Round-Table Discussion Held at the 16th Congress of the International Society for Folk Narrative Research in Vilnius, Lithuania, 2013. június 29.) In *ARV. Nordic Year Book of Folklore*. 69. Arne Bugge Amundsen (szerk.). Uppsala, Sweden: Royal Gustavus Adolphus Academy, 171–209.
- Harvilahti, Lauri (2012): Finland. In *A Companion to Folklore*. (Blackwell Companions to Anthropology.) Regina Bendix és Galit Hasan-Rokem (szerk.). Malden, MA: Wiley-Blackwell, 391–408.
- Harvilahti, Lauri (2013): The SKVR Database of Ancient Poems of the Finnish People in Kalevala Meter and the Semantic Kalevala. *Oral Tradition* 28(2): 223–232.
- Herranen, Gun és Lassi Saressalo (szerk.) (1978): *A Guide to Nordic Tradition Archives*. (NIF Publications 7.) Turku: Nordic Institute of Folklore.
- Holger, Meyer, Alf-Christian Schering és Christoph Schmitt (2014): WossiDiA – The Digital Wossidlo Archive. In *Corpora ethnographica online: Strategien der Digitalisierung kultureller Archive und ihrer Präsentation im Internet*. (Rostocker Beiträge zur Volkskunde und Kulturgeschichte 5.) Meyer Holger, Christoph Schmitt, Stefanie Janssen és Alf-Christian Schering (szerk.). Münster: Waxmann, 61–85.

- Holger, Meyer, Christoph Schmitt, Stefanie Janssen és Alf-Christian Schering (szerk.) (2014): *Corpora ethnographica online: Strategien der Digitalisierung kultureller Archive und ihrer Präsentation im Internet*. (Rostocker Beiträge zur Volkskunde und Kulturgeschichte 5.) Münster: Waxmann.
- Honko, Lauri (1998): *Textualising the Siri Epic*. (FF Communications 264.) Helsinki: Suomalainen Tiedakatemia Academia Scientiarum Fennica.
- Honko, Lauri (2000a): Text as Process and Practice: The Textualization of Oral Epics. In *The Textualization of Oral Epics*. Lauri Honko (szerk.). The Hague: Mouton, 3–56.
- Honko, Lauri (2000b): Thick Corpus, Organic Variation: an Introduction. In *Thick Corpus, Organic Variation and Textuality in Oral Tradition*. (Studia Fennica Folkloristica 7.) Lauri Honko (szerk.). Helsinki: Finnish Literature Society, 3–28.
- Honko, Lauri (2001): The digital era is here. *FF Network* 22: 1, 13.
- Hughes, Lorna, Panos Constantopoulos és Costis Dalla (2016): Digital Methods in the Humanities: Understanding and Describing their Use across the Disciplines. In *A New Companion to Digital Humanities*. (Revised edition.) (Blackwell Companions to Literature and Culture.) Susan Schreibman, Raymond George Siemens és John Unsworth (szerk.). Chichester, West Sussex: Wiley Blackwell, 150–170.
- Ilyefalvi Emese (2017): Textualizációs eljárások, tipológiai kísérletek, digitális adatbázisok. Az összehasonlító szövegfolklorisztikai kutatások jövője a ráolvasások tükrében. *Ethnographia* 129(3): 383–415.
- Karsdorp, Folgert, Marten van der Meulen, Theo Meder és Antal van den Bosch (2015): MOMFER: A Search Engine of Thompson's Motif-Index of Folk Literature. *Folklore* 126(1): 37–52.
- Katajamäki, Sakari és Karina Lukin (2013): Textual Trails from Oral to Written Sources: An Introduction. *RMN Newsletter* 7. Special issue: Limited Sources, Boundless Possibilities Textual Scholarship and the Challenges of Oral and Written Texts. 8–17.
- Kenna, Ralph, Máirín MacCarron és Pádraig MacCarron (szerk.) (2017): *Maths Meets Myths: Quantitative Approaches to Ancient Narratives*. (Understanding Complex Systems.) Springer International Publishing.
- Keszeg Vilmos (2011): *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség* (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek 3.) Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék.
- Kikas, Katre (2014): Folklore Collecting as Vernacular Literacy: Establishing a Social Position for Writing in the 1890s Estonia. In *Vernacular literacies. Past, Present and Future*. Ann-Catrine Edlund, Susanne Haugen és Lars-Erik Edlund (szerk.). Umeå: Umeå University, 221–235.
- Kokas Károly (2016): Digitális bölcsészet 2016. A bölcsészek és az informatikai megközelítés: régen és most. In *MONOKgraphia. Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*. Nyerges Judit, Verók Attila és Zvara Edina (szerk.). Budapest: Kossuth Kiadó, 405–412.
- Kolovos, Andy (2004): Contextualizing the Archives. *Folklore Forum* 35(112): 18–28.
- Kolovos, Andy (2010): *Archiving Culture: American Folklore Archives in Theory and Practice*. (Doktori disszertáció) Department of Folklore and Ethnomusicology, Indiana University: Bloomington.
- Kõiva, Mare (2003) Folkloristics Online. The Estonian Experience. *Folklore: Electronic Journal of Folklore* 25: 7–34.
- Kulasalu, Kaisa (2013): Immoral Obscenity: Censorship of Folklore Manuscript Collections in Late Stalinist Estonia. *Journal of Ethnology and Folkloristics* 7(1): 66–81.
- Kuutma, Kristin (2015): From Folklore to Intangible Heritage. In *A Companion to Heritage Studies*. (Blackwell Companions to Anthropology) William Logan, Máiréad Nic Craith és Ullrich Kockel (szerk.). Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, 41–54.
- Järv, Risto (2013): Estonian Folklore Archives. *Oral Tradition* 28(2): 291–298.
- Järv, Risto és Mari Sarv (2014): From Regular Archives to Digital Archives. In *Corpora ethnographica online: Strategien der Digitalisierung kultureller Archive und ihrer Präsentation im Internet*. (Rostocker Beiträge zur Volkskunde und Kulturgeschichte 5.) Meyer Holger, Christoph Schmitt, Stefanie Janssen és Alf-Christian Schering (szerk.). Münster: Waxmann, 49–60.
- Jockers, Matthew L. (2013): *Macroanalysis: Digital Methods and Literary History* (Topics in the Digital Humanities.) Urbana – Chicago – Springfield: University of Illinois Press.
- Jockers, Matthew L. és Ted Underwood (2016): Text Mining and the Humanities. In *A New Companion to Digital Humanities*. (Revised edition.) (Blackwell Companions to Literature and Culture.) Susan Schreibman, Raymond George Siemens és John Unsworth (szerk.). Chichester, West Sussex: Wiley Blackwell, 291–306.
- Labádi Gergely (2014): A filológiai tudás formái. In *Textológia – filológia – értelmezés. Klasszikus magyar irodalom*. (Csokonai könyvtár: bibliotheca studiorum litterarium 55.) Czifra Mariann és Szilágyi Márton (szerk.). Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 173–190.

- Lajoye, Patrice, Julien d'Huy és Jean-Loïc Le Quellec (2013): Comments on Tehrani. *Nouvelle Mythologie Comparée/ New Comparative Mythology* Interneten: <http://nouvellemythologiecomparee.hautetfort.com/archive/2013/12/04/patrice-lajoye-julien-d-huy-and-jean-loic-le-quellec-comment-5237721.html> (letöltve: 2017. január 16.).
- Landgraf Ildikó (2006): Archívumon innen, katalóguson túl. Többletek és hiányok a mai magyar történeti monda-kutatás műfajelméleti és rendszerezési kérdéseiben. In *Ethno-lore*. XXIII. Hoppál Mihály, Vargyas Gábor és Berta Péter (szerk.). Budapest: Akadémiai, 27–40.
- Landgraf Ildikó (2016): A 24. óra szorításában. A folklórgyűjtés alapelvei Katona Lajos munkásságában és a kora-beli magyar folklorisztikában. *Ethnographia* 127(4): 503–519.
- Lin, Yu-Wei (2012): Transdisciplinarity and Digital Humanities: Lessons Learned from Developing Text-Mining Tools for Textual Analysis. In *Understanding Digital Humanities*. David M. Berry (szerk.). Basingstoke: Palgrave Macmillan, 295–314.
- Mahlamäki, Tiina (2001): Some guidelines for the archiving of qualitative research data in the digital era. *FF Network* 22: 2–5, 13.
- Manovich, Lev (2009 [2001]): Az adatbázis mint szimbolikus forma. *Apertúra* 5(1) Interneten: <http://uj.apertura.hu/2009/osz/manovich/> (letöltve: 2017. augusztus 23.).
- Markoff, John (2015): Archival Methods. In *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. 1. (Second edition). James D Wright et al. (szerk.). Amsterdam: Elsevier, 909–915.
- McCarty, Willard (2016): Becoming Interdisciplinary. In *A New Companion to Digital Humanities*. (Revised edition.) (Blackwell Companions to Literature and Culture.) Susan Schreibman, Raymond George Siemens és John Unsworth (szerk.). Chichester, West Sussex: Wiley Blackwell, 69–83.
- McGann, Jerome J. (2010): Electronic Archives and Critical Editing. *Literature Compass* 7(2): 37–42.
- McGann, Jerome J. (2014): *A New Republic of Letters: Memory and Scholarship in the Age of Digital Reproduction*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- McGann, Jerome J. (2016): Marking Texts of Many Dimensions. In *A New Companion to Digital Humanities*. (Revised edition.) (Blackwell Companions to Literature and Culture.) Susan Schreibman, Raymond George Siemens és John Unsworth (szerk.). Chichester, West Sussex: Wiley Blackwell, 358–376.
- Meder, Theo (2010): From a Dutch Folktale Database towards an International Folktale Database. *Fabula* 51(1–2): 6–22.
- Meder, Theo (2014a): The Folktale Database as a Digital Heritage Archive and as a Research Instrument. In *Corpora ethnographica online: Strategien der Digitalisierung kultureller Archive und ihrer Präsentation im Internet*. (Rostocker Beiträge zur Volkskunde und Kulturgeschichte 5.) Meyer Holger, Christoph Schmitt, Stefanie Janssen és Alf-Christian Schering (szerk.). Münster: Waxmann, 119–129.
- Meder, Theo (2014b): *Committee for «Folktales and the Internet»*. Interneten: <http://www.isfnr.org/files/CommitteeInternet.pdf> (letöltve: 2017. január 18.).
- Meder, Theo, Folgert Karsdorp, Dong Nguyen, Mariët Theune, Dolf Trieschnigg és Iwe Everhardus Christiaan Muiser (2016): Automatic Enrichment and Classification of Folktales in the Dutch Folktale Database. *Journal of American Folklore* 129(511): 78–96.
- Mikkola, Kati (2013): Self-Taught Collectors of Folklore and Their Challenge to Archival Authority. In *White Field, Black Seeds. Nordic Literacy Practices in the Ling Nineteenth Century*. (Studia Fennica Litteraria 7.) Anna Kuismin és M. J. Discroll (szerk.). Helsinki: Finnish Literature Society, 146–157.
- Moretti, Franco (2000): Conjectures on World Literature. *New Left Review* 1 Interneten: <https://newleftreview.org/II/1/franco-moretti-conjectures-on-world-literature> (letöltve: 2017. szeptember 28.).
- Moretti, Franco (2007): *Graphs, Maps, Trees: Abstract Models for a Literary History*. London: Verso.
- Muiser, Iwe Everhardus Christiaan, Mariët Theune és Theo Meder (2012): Cleaning up and Standardizing a Folktale Corpus for Humanities Research. In *Proceedings of the Second Workshop on Annotation of Corpora for Research in the Humanities (ACRH2)* Francesco Mambrini, Marco Passarotti és Caroline Sporleder (szerk.). Lisboa: Edições Colibri, 63–74.
- Munk, Anders Kristian és Torben Elgaard Jensen (2014): Revisiting the Histories of Mapping. Is there a Future for a Cartographic Ethnology? *Ethnologia Europaea* Special issue: European Ethnology Revisited. 44(2): 31–47.
- Nic Craith, Máiréad (2008): From National to Transnational. A Discipline en route to Europe. In *Everyday Culture in Europe: Approaches and Methodologies. Progress in European Ethnology*. Máiréad Nic Craith, Ullrich Kockel és Reinhard Johler (szerk.). Aldershot: Ashgate, 1–17.
- NIF (Nordic Institute of Folklore) Newsletter 1978 6(1); 1982 10(4); 1989 17(4); 1995 (23)4.
- Niles, John D. (2013a): Orality. In *The Cambridge Companion to Textual Scholarship*. (Cambridge Companions to Literature.) Neil Fraistat és Julia Flanders (szerk.). Cambridge: Cambridge University Press, 215–223.
- Niles, John D. (2013b): From Word to Print – and Beyond. *Western Folklore* 72(3–4): 229–251.

- Ógáin, Ríonach (2013): Cnuasach Bhéaloideas Éireann: The National Folklore Collection, University College Dublin. *Oral Tradition* 28(2): 317–324.
- Paßmann, Johannes és Asher Boersma (2017): Unknowing Algorithms on Transparency of Unopenable Black Boxes. In *The Datafied Society. Studying Culture through Data*. Mirko Tobias Schäfer és Karin van Es (szerk.). Amsterdam: Amsterdam University Press, 139–146.
- Pierazzo, Elena (2016): Textual Scholarship and Text Encoding. In *A New Companion to Digital Humanities*. (Revised edition.) (Blackwell Companions to Literature and Culture.) Susan Schreibman, Raymond George Siemens és John Unsworth (szerk.). Chichester, West Sussex: Wiley Blackwell, 307–321.
- Presner, Todd és David Shepard (2016): Mapping the Geospatial Turn. In *A New Companion to Digital Humanities*. (Revised edition.) (Blackwell Companions to Literature and Culture.) Susan Schreibman, Raymond George Siemens és John Unsworth (szerk.). Chichester, West Sussex: Wiley Blackwell, 201–212.
- Presner, Todd, David Shepard és Yoh Kawano (2014): *Hypercities Thick Mapping in the Digital Humanities*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Price, Kenneth M. (2016): Social Scholarly Editing. In *A New Companion to Digital Humanities*. (Revised edition.) (Blackwell Companions to Literature and Culture.) Susan Schreibman, Raymond George Siemens és John Unsworth (szerk.). Chichester, West Sussex: Wiley Blackwell, 137–149.
- Rajamäki, Maria (1989): Introducing Colcard. *NIF Newsletter* 17(4): 35–39.
- Rieder, Bernhard és Theo Röhle (2012): Digital Methods: Five Challenges. In *Understanding Digital Humanities*. David M. Berry (szerk.). Basingstoke: Palgrave Macmillan, 67–84.
- Riesch, Hauke (2015): Citizen Science. In *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. (Második kiadás.) 3. kötet. James D. Wright (főszerk.). Amsterdam: Elsevier, 631–636.
- Rogan, Bjarne (2012): The Institutionalization of Folklore. In *A Companion to Folklore*. (Blackwell Companions to Anthropology.) Regina Bendix és Galit Hasan-Rokem (szerk.). Malden, MA: Wiley-Blackwell, 598–630.
- Rogan, Bjarne (2014): Popular Culture and International Cooperation in the 1930s. CIAP and the League of Nations. In *Networking the International System. Transcultural Research – Heidelberg Studies on Asia and Europe in a Global Context*. Madeleine Herren (szerk.). Springer International Publishing, 175–185.
- Rosenstock, Bruce és Belén Bistué (2013): The Folk Literature of the Sephardic Jews Digital Library. *Oral Tradition* 28(2): 325–334.
- Ryan, Catherine (2014a): *Thesaurus Construction Guidelines: An Introduction to Thesauri and Guidelines on Their Construction*. Dublin: Royal Irish Academy and National Library of Ireland.
- Ryan, Catherine (2014b): *Report on the MoTIF Project: Thesaurus Guidelines and Pilot Thesaurus of Irish Folklore*. Dublin: Royal Irish Academy and National Library of Ireland.
- Saarinen, Jukka (2001): Kalevalaic Poetry as a Digital Corpus. *FF Network* (22): 6–9.
- Seifert, Manfred és Hendrik Keller (2014): Adolf Spamer online Vorüberlegungen zu einem Projekt der volkswissenschaftlichen Bestandssicherung und Öffentlichkeitsarbeit. In *Corpora ethnographica online: Strategien der Digitalisierung kultureller Archive und ihrer Präsentation im Internet*. (Rostocker Beiträge zur Volkskunde und Kulturgeschichte 5.) Meyer Holger, Christoph Schmitt, Stefanie Janssen és Alf-Christian Schering (szerk.). Münster: Waxmann, 85–100.
- Seitel, Peter (2012): Three Aspects of Oral Textuality. In *A Companion to Folklore*. (Blackwell Companions to Anthropology.) Regina Bendix és Galit Hasan-Rokem (szerk.). Malden, MA: Wiley-Blackwell, 75–93.
- Schäfer, Mirko Tobias és Karin van Es (2017): Introduction. New Brave World. In *The Datafied Society. Studying Culture through Data*. Mirko Tobias Schäfer és Karin van Es (szerk.). Amsterdam: Amsterdam University Press, 13–22.
- Schäfer, Mirko Tobias és Karin van Es (szerk.) (2017): *The Datafied Society. Studying Culture through Data*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Schreibman, Susan, Raymond George Siemens és John Unsworth (szerk.) (2016): *A New Companion to Digital Humanities*. (Revised edition.) (Blackwell Companions to Literature and Culture.) Chichester, West Sussex: Wiley Blackwell.
- Shillingsburg, Peter (2016): Reliable Social Scholarly Editing. *Digital Scholarship in the Humanities* 31(4): 890–897.
- Shuman, Amy és Galit Hasan-Rokem (2012): The Poetics of Folklore. In *A Companion to Folklore*. (Blackwell Companions to Anthropology.) Regina Bendix és Galit Hasan-Rokem (szerk.). Malden, MA: Wiley-Blackwell, 55–74.
- Sinclair, Stéfan és Geoffrey Rockwell (2016): Text Analysis and Visualization: Making Meaning Count. In *A New Companion to Digital Humanities*. (Revised edition.) (Blackwell Companions to Literature and Culture.) Susan Schreibman, Raymond George Siemens és John Unsworth (szerk.). Chichester, West Sussex: Wiley Blackwell, 274–290.
- Skott, Fredrik (2001): „Most of your questionnaires are terrible to work with.” In *Input & Output: The Process of Fieldwork, Archiving and Research in Folklore*. (NNF Publications 10.) Ulrika Wolf-Knuts, Anders Salomonsson, Ann Helene Bolstad Skjelbred és Ríonach uí Ógáin (szerk.). Turku: Nordic Network of Folklore, 75–114.

- Skott, Fredrik (2008): Summary. In uő *Folkets minnen: traditionsinsamling i idé och praktik 1919–1964*. (Avhandlingar från Historiska institutionen i Göteborg 53.) Göteborg: Institutet för språk och folkminnen i samarbete med Göteborgs universitet, 281–285.
- Szilágyi Márton (2014): Textológia, filológia, értelmezés. In *Textológia – filológia – értelmezés. Klasszikus magyar irodalom*. (Csokonai könyvtár: bibliotheca studiorum litterarium 55.) Czifra Mariann és Szilágyi Márton (szerk.). Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 15–25.
- Tangherlini, Timothy R. (2013a): The Folklore Macroscope. *Western Folklore* 72(1): 7–27.
- Tangherlini, Timothy R. (2013b): *Danish Folktales, Legends, and Other Stories*. (New Directions in Scandinavian Studies.) Seattle – Copenhagen: University of Washington Press – Museum Tusculanum Press.
- Tangherlini, Timothy R. (2014): Sites of (re)Collection: Creating the Danish Folklore Nexus. *Journal of Folklore Research* 51(2): 223–247.
- Tangherlini, Timothy R. (2016a): Big Folklore: A Special Issue on Computational Folkloristics. *Journal of American Folklore* 129(511): 5–13.
- Tangherlini, Timothy R. (2016b): WitchHunter: Tools for the Geo-Semantic Exploration of a Danish Folklore Corpus. *Journal of American Folklore* 129(511): 14–42.
- Tangherlini, Timothy R. és Peter M. Broadwell (2017): GhostScope: Conceptual Mapping of Supernatural Phenomena in a Large Folklore Corpus. In *Maths Meets Myths: Quantitative Approaches to Ancient Narratives*. (Understanding Complex Systems.) Ralph Kenna, Máirín MacCarron és Pádraig MacCarron (szerk.). Springer International Publishing, 131–157.
- Tangherlini, Timothy R. és Peter Leonard (2013): Trawling in the Sea of the Great Unread: Sub-corpus Topic Modeling and Humanities Research. *Poetics* 41(6): 725–749.
- Tehrani, Jamshid J. (2013a): The Phylogeny of Little Red Riding Hood. *PLoS ONE* 8(11): e79971: 1–11. Interneten: <http://dx.doi.org/10.1371/journal.pone.0078871> (letöltve: 2017. január 16.).
- Tehrani, Jamshid J. (2013b): Reply to Lajoie, d'Huy and Le Quellec. *Nouvelle Mythologie Comparée/New Comparative Mythology* Interneten: <http://nouvellemythologiecomparee.hautetfort.com/archive/2013/12/11/jamshid-j-tehrani-reply-to-lajoie-d-huy-and-le-quellec-2013-5244250.html> (letöltve: 2017. január 16.).
- Tehrani, Jamshid J., Quan Nguyen és Teemu Roos (2015): Oral Fairy Tale or Literary Fake? Investigating the Origins of Little Red Riding Hood Using Phylogenetic Network Analysis. *Digital Scholarship in the Humanities* 31(3): 611–636. Interneten: <http://dx.doi.org/10.1093/lc/fqv016> (letöltve: 2017. január 16.).
- Tehrani, Jamshid J. és Julien d'Huy (2017): Phylogenetics Meets Folklore: Bioinformatics Approaches to the Study of International Folktales. In *Maths Meets Myths: Quantitative Approaches to Ancient Narratives*. (Understanding Complex Systems.) Ralph Kenna, Máirín MacCarron és Pádraig MacCarron (szerk.). Springer International Publishing, 91–114.
- Terras, Melissa (2016): Crowdsourcing in the Digital Humanities. In *A New Companion to Digital Humanities*. (Revised edition.) (Blackwell Companions to Literature and Culture.) Susan Schreibman, Raymond George Siemens és John Unsworth (szerk.). Chichester, West Sussex: Wiley Blackwell, 420–438.
- Thomas, William G. III. (2016): The Promise of the Digital Humanities and the Contested Nature of Digital Scholarship. In *A New Companion to Digital Humanities*. (Revised edition.) (Blackwell Companions to Literature and Culture.) Susan Schreibman, Raymond George Siemens és John Unsworth (szerk.). Chichester, West Sussex: Wiley Blackwell, 524–537.
- Valk, Ülo (2005): Establishment of the Estonian Folklore Collections and the Concept of Authenticity. In *Volkskundliche Großprojekte: Ihre Geschichte und Zukunft*. Christoph Schmitt (szerk.). Münster: Waxmann, 33–38.
- Vargha Katalin (2016): A digitális folklorisztika felé. Egy új kulcsszó és háttere a nemzetközi kutatásban. *Ethnographia* 127(4): 624–637.
- Västrik, Ergo-Hart (2007): *Archiving Tradition in a Changing Political Order: From Nationalism to Pan-Finno Ugrianism in the Estonian Folklore Archives* (Paper prepared for the conference “Culture Archives and the State: Between Nationalism, Socialism, and the Global Market,” May 3–5, 2007, Merston Center, Ohio State University, USA). Interneten: https://kb.osu.edu/dspace/bitstream/handle/1811/46903/1/FolkloreCntr_2007conference_Vastrik7.pdf (letöltve: 2017. január 16.).
- Virtanen, Lea (1993): Is There the Comparative Method out of Date? In *Telling Reality. Folklore Studies in Memory of Bengt Holbek*. Michael Chesnutt (szerk.). Copenhagen és Turku: Department of Folklore, University of Copenhagen, 255–272.
- Voigt Vilmos és Balogh Lajos (1974): *A népköltési (folklór) alkotások kritikai kiadásának szabályzata*. Budapest: Akadémiai.
- Voigt Vilmos (1981): Computertechnik und -analyse. In *Enzyklopädie des Märchens Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*. 3. Kurt Ranke (főszerk.). Berlin és New York: Walter de Gruyter, 111–123.

- Voigt Vilmos (1997): Megoldott és megoldatlan kérdések hangrögzítésünk kezdetei körül. A kép- és hangrögzítés változó módszerei a néprajzi kutatásban. *Néprajzi Értesítő* LXXIX. Selmeczi Kovács Attila (szerk.). Budapest: Néprajzi Múzeum, 103–107.
- Voigt Vilmos (2004): A magyar folklór textológia helyzete és új távlatai. *Irodalomtörténet* 85(3): 356–366.
- Voigt Vilmos (2006): The Theory of Database in Folk Narrative Studies. *Fabula* 47(3–4): 308–318.
- Warwick, Claire (2016): Building Theories or Theories of Building? A Tension at the Heart of Digital Humanities. In *A New Companion to Digital Humanities*. (Revised edition.) (Blackwell Companions to Literature and Culture.) Susan Schreibman, Raymond George Siemens és John Unsworth (szerk.). Chichester, West Sussex: Wiley Blackwell, 538–552.
- Wolf-Knuts, Ulrika (2000): On the History of Comparison in Folklore Studies In *Thick Corpus, Organic Variation and Textuality in Oral Tradition*. (Studia Fennica Folkloristica 7.) Lauri Honko (szerk.). Helsinki: Finnish Literature Society, 254–283.
- Wolf-Knuts, Ulrika (2001): Cultural Conditions for Fieldwork and Archiving. In *Input & Output: The Process of Fieldwork, Archiving and Research in Folklore*. (NNF Publications 10.) Ulrika Wolf-Knuts et al. (szerk.). Turku: Nordic Network of Folklore, 9–24.
- Wynne, Martin (2012): Do We Need Annotated Corpora in the Era of the Data Deluge? (Keynote abstract.) In *Proceedings of the Second Workshop on Annotation of Corpora for Research in the Humanities*. (ACRH2) Francesco Mambrini, Marco Passarotti és Caroline Sporleder (szerk.). Lisboa: Edições Colibri, 1–2.

Abstracts

Poverty

Iván Szelényi: Structural Mobility, the New Working Class, and the Ethnicity (as social construction)

I'm not either one of Kemény's followers or experts. This is why the aim of this paper is not to give a comprehensive view on Kemény's oeuvre but to highlight three research topics which made him a pioneer in this field not only in national but also international comparison. These three topics are the following: social mobility, the concept and theory of the new working class, and the research of gipsies, within this, the interpretation of ethnicity as social construction. These two latter fundamentally influenced my then and latter research so I give them more attention.

Cecília Kovai: Influence of István Kemény's Works on the Hungarian Sociological Gypsy-Research from an Anthropologist's Point of View

The paper examines the context of power and knowledge dominating cultural anthropology and domestic sociological Roma research from the perspective of the Hungarian Roma research in Cultural Anthropology. The main question of my paper is how these connections influence the questions and interpretation frames of the researches done in this field. The first part of my paper shows the relationship of power and knowledge in Cultural Anthropology, where the heritage of colonization is the most important factor. I focus primarily on the uneven relationships between researcher and informants, and the anthropological writing as a representation of the „Other”. These problems seem very important in the case of Hungarian Roma studies, too. The next section of my paper discusses Hungarian Roma studies in Sociology through Istvan Kemény's works that I consider paradigmatic in the field. The area of Roma studies in Hungarian Sociology typically focuses on the relations between power and knowledge, which offer a different politicization than that in Anthropology. The Roma studies of Kemény can be seen as a criticism towards the state socialist system. I claim that this kind of criticism towards the system has determined the perspectives, questions and frames of Roma studies in Sociology. My paper shows that due to these determinations, a lot of important problems have remained invisible for research in this field.

The article will present István Kemény's research work, its theoretical roots, methodological characteristics and the unique character of his knowledge production, primarily in the context of his research on Hungarian Gypsies, carried out in the 1970s. The article consists of three closely related parts. The first chapter examines how Kemény's works present and apply the Weberian concepts of methodological individualism, objectivity and lifestyle. The second chapter analyses the relationship between Kemény's private and scientific career. The third part outlines the differences between Kemény's research work and mainstream Hungarian sociology in the 1960-70's.

Tünde Virág: The Gypsy Village as Phenomena and Interpretive Framework

The representative survey conducted by István Kemény in 1971 was complemented with fieldwork based on case studies. One of these case studies written by Gábor Havas (1976) has drawn attention to the phenomena of "Gypsy village" which defined the discourse and interpretation of social processes and the notion of Gypsy village in the rural peripheries for decades. In the first section of my paper I analyse those socio-economic processes in the rural peripheries reinforced by the territorial development policy and elimination of Roma colonies which led to the appearance of Gypsy settlements. In the '80s those families living in the Gypsy settlements were connected – even if very fragile – to the mainstream society through mainly the workplaces and educational institutions and the better-off Roma families had capability for residential mobility. Recently due to the socio-economic changes after the collapse of socialist regime the Gypsy villages became the places of racial exclusion. The racial exclusion and the territorial stigmatization are interlocked with the parallel institutions in education and public work employment maintained for the inhabitant of Gypsy settlement and reinforced by the appearance of racist discourses. The last session of the article is a case study conducted in a Gypsy village which highlights the effect of institutional developments in social changes and its impact on the local society.

András Mink: Beyond the Academia – István Kemény's Editorials on the Program of Radio Free Europe

Between 1980 and 1990, the Hungarian sociologist István Kemény read his editorials week by week on the Hungarian program of Radio Free Europe. These short texts provide us a good opportunity to reconstruct what he thought beyond the horizon of sociological scholarship about Hungary, the history of the 20. century history, and the historical chances and challenges of the epoch. From this vast amount of articles this essay concentrates on three topics that seem to be the most important to comprehend the history of the Hungarian regime change and the subsequent failure of the original program of transition: the problem of the revolution; the opposition of the partystate in Hungary; and the problem of free market capitalism.

In this article we investigate the relationship between poverty, poverty research, solidarity with poverty, and claims for representing poverty. Our argument is based on two perspectives – one coming from new developments in Roma research and Roma politics, the other one from discussions around the new contemporary wave of middle class activism. In both of these fields, there is a recent struggle around the position of the “spokesman”, organized around the stakes of authentic representation of oppressed groups. In this struggle, next to institutionalized representatives of expertise, new actors have claimed space for themselves in the representation of marginality and poverty, reaching out for the alternative tools of new media, socially engaged art, or civic/NGO activism. The two fields of Roma politics/Roma research and middle class activism intersect in the practice of this struggle, as the research and representation of poverty is always an issue entangled with the stakes of middle class researchers/spokesmen. It is this intersection where this article focusing on contemporary transformations refers back to the work of István Kemény.

Bálint Missetics: The Scandal of Poverty and the Politics of Sociology

Starting from István Kemény’s famous 1970 lecture on poverty delivered at the Hungarian Academy of Sciences, the essay investigates the relationship between poverty, sociology and power. The censorship on the public discourse on poverty, apparent in the political consequences of Kemény’s lecture, sheds light not only on the oppressive nature of the pre-1990 regime, but also on the increased sensitivity that an etatist political system with a distinctively egalitarian ideology has about the issue of poverty. Not only within the context of political oppression does the sociology of poverty take on political importance: by revealing the mechanisms through which poverty and inequalities are reproduced, sociology is inherently political, since the symbolic efficacy of these mechanisms rests on the concealment of their functioning and consequences. In a society in which the legitimacy of inequalities is based on the denial of sociological facts and regularities, sociologists are—or could be—natural allies to the victims of those inequalities.

Örs Lehel Tari: István Kemény’s Collection in the Vera & Donald Blinken Open Society Archives

The Vera & Donald Blinken Open Society Archives has acquired legacy documents of István Kemény (sociologist, 1925-2008) in 2015. The archival collection has been processed and made available for research last year. As the Blinken OSA collects material related to social and political history of the Cold War and human rights issues, including the situation of minorities, these documents have become a part of the holdings of the most adequate archival institute. The collection provides an insight into the scientific career and public appearances of István Kemény as being produced during the course of social scientific research projects led by him in the 60’s and 70’s, mostly about workers, behavior of managers, poverty and the situation of Roma, while another part of the corpus has been created during the emigration years in Paris,

between 1977 and 1990, when Kemény worked for Radio Free Europe. The collection also documents his work as the chief advisor to the Mayor of Budapest, after his return to Hungary. The collection complements and links together other collections of the archives, providing new possibilities for understanding social history of Hungary, the activities of the democratic opposition movement and the situation of emigrant intellectuals. The present study attempts to illustrate these connections between the Kemény and other collections by introducing holdings of the Blinken OSA Archives and endeavoring describe the Kemény collection.

Knowledge of Time: Concepts, Experience and Constraints

Gergely Csányi: Time, Desire, Power. Depth Psychology, Social Time, and Time-experience as Psychological Inequality in the Capitalist World-System

The aim of this paper is to demonstrate that within the capitalist world-system's multi-dimensional space of inequalities, besides the objective structural inequalities, such depth psychological and partly subconscious inequality dimensions are created through the subjectivation of objective structures, as the differences in time-experience. With the help of the meta-psychology of Freudian depth psychology, the sociology of knowledge, and world-systems theory, the paper shows that in different life situations, individual actors subjectivise different time constraints and time perceptions from very early childhood, and that these different time constraints and time perceptions conserve actors in particular place values of the capitalist world-system. Thus they act against mobility in an inter- as well as intragenerational sense.

Information Society and Computational Folkloristics

Emese Ilyefalvi: Theoretical, Methodological, and Technical Aspects of Digital Folklore Databases and Computational Folkloristics

The study examines the problems and possibilities in the digitisation of national folklore archives and collections in the wider context of digital humanities and the archiving strategies in folkloristics. The primary goal of the study is to present a problem-oriented and critical overview of the available digital databases containing folklore texts (WossiDiA, Sagragrunnur, ETKSpace, Danish Folklore Nexus, Nederlandse VolksverhalenBank, The Schools' Collection etc.), and of the analyses conducted on these, using computational methods. After a concise historical introduction of European folklore archives, the study first presents the historical reasons behind the concepts of folklore databases' contents (genre-centred; collector, and collection-centred approach), followed by the practical, technical, and theoretical aspects of digital content creation (crowdsourcing, markup languages, TEI, digital critical editions etc.). The study then takes a look at the new digital tools and methods applied in the analysis of digitised folklore texts (text-mining, network theory methods, data visualisation), and finally sums up the theoretical foundations of databases and computational folkloristics.

Szerzőink

CSÁNYI GERGELY

szociológus, Helyzet Műhely (Budapest); PhD-hallgató, PTE-BTK, Demográfia és Szociológia Doktori Iskola, illetve Pszichológia Doktori Iskola (Pécs); tanácsos, KSH, Életmód-, foglalkoztatás- és oktatásstatisztikai főosztály (Budapest)

GAGYI ÁGNES

Göteborgi Egyetem, kutató (Göteborg)

ILYEFALVI EMESE

PhD-jelölt, ELTE BTK Folklore Tanszék, Irodalomtudományi Doktori Iskola (Budapest); tudományos segédmunkatárs, MTA BTK Néprajztudományi Intézet, „Kelet-Nyugat” Valásetnológiai Kutatócsoport (Budapest)

KOVAI CECÍLIA

tudományos munkatárs, MTA KRTK RKI (Budapest)

MINK ANDRÁS

történész, archivista, Blinken OSA Archívum, Közép-európai Egyetem (Budapest)

MISETICS BÁLINT

szociálpolitikus, doktori hallgató, ELTE TÁTK (Budapest)

PULAY GERGŐ

PhD-jelölt, Közép-európai Egyetem, Szociológia és Szociálintropológia Tanszék (Budapest)

SZABARI VERA

egyetemi docens, TÁTK Elmélettörténeti tanszék; kutató, MTA TK Szociológiai Intézet (Budapest)

SZELÉNYI IVÁN

szociológus, professor emeritus, az Amerikai Művészeti és Tudományos Akadémia tagja, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja (Budapest)

SZÉKELY IVÁN

társadalmi informatikus, OSA Archívum (Budapest), BME VIK (Budapest)

TARI ÖRS LEHEL

levéltáros, Blinken OSA Archívum (Budapest)

VIRÁG TÜNDE

tudományos főmunkatárs, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete (Budapest)